

Fig. 1. Kirken og bebyggelsen på Jacob Holms plads o. 1850, set tværs over havneløbet. Efter maleri af Emanuel Larsen. Øregårdsmuseet. – Kirche und sonstige Gebäude auf dem Platz Jacob Holms um 1850, quer über die Hafeneinfahrt gesehen. Nach Gemälde von Emanuel Larsen. Øregårdsmuseum.

CHRISTIANS KIRKE

FREDERIKS TYSKE KIRKE

INDLEDNING OG OVERSIGT

Christians kirke fik sit nuværende navn, da bygningen genåbnedes som dansk sognekirke 1901. Indtil da var navnet – i modsætning til »den danske Frederiks kirke«, hvortil grundstenen blev nedlagt 1749 – »den tyske Frederiks kirke«, som det første gang fremgår af grundstensdokumentet fra 1755.

Med indvielsen 2. dec. 1759 af denne endnu kun delvis færdige kirke på Christianshavn fik den anden af Københavns tyske menigheder egen kirke – senere oftest kaldt »Frederiks tyske kirke«. 1585 havde den første fået overdraget den middelalderlige S. Peders kirke i Nørregade¹. To andre steder i byen

delte tysksprogede menigheder kirke med andre fremmedsprogede eller med danske. Fra Garnisonskirkens oprettelse 1689² kunne hærens officerer og menige med deres familier her høre tysk eller dansk gudstjeneste, vekslende fra søndag til søndag, idet der samtidig prædikedes på det andet sprog i Kastelskirken³. Fra den nuværende Garnisonskirke, indviet 1706 under navnet »Den Herre Zebaoths Kirke«, overflyttedes den tysktalende del af menigheden 1819 til Frederiks tyske kirke efter adskilligt tovtværkeri. – De mange reformerte flygtninge fra Frankrig, Nederlandene og Tyskland fik deres fælles kirke 1689 i Gothersgade⁴; men inden de nåede så vidt, havde de 1685 af Christian V. fået løfte om at måtte bygge en kirke på Christianshavn.

I denne bydel, der blev grundlagt af Christian IV. 1618, og som var selvstændig købstad 1639-1674, havde Frederik III. planer om at anlægge en tysk kirke. 1662 tillod han i hvert fald opstilling af en komedieplads i København på betingelse af, at ejeren hver uge betalte en guldkrone eller 19 mark danske til en *tysk kirkes opbyggelse* på Christianshavn⁵. En række tegninger til nogle yderst særprægede kirker på Christianshavn, hvoraf een bærer Frederik III.s initialer, kunne tænkes udført med henblik på denne tyske kirke, om hvis placering der i øvrigt intet vides⁶. 1668 og 1672 høres der påny om en kirke på øen, denne gang til afløsning af Christian IV.s interimistiske sognekirke⁷; præsten og kirkeværgerne bad om at få anvist en plads, hvor de af beboerne indsamlede sten til grundvolden kunne udlægges. Sommeren 1672 lod Christian V. den kgl. ingeniør Gotfred Hoffman udmåle grunden. Han tegnede et kort (fig. 2), der samtidig formedes som en (aldrig gennemført) bebyggelsesplan for de endnu uopfyldte arealer ved Grønnegårds havn; kirkepladsen er markeret med »A«, dvs. på hjørnet af Torvegade og Strandgade, hvor Burmeister og Wains store administrationsbygning nu ligger. Præsten Rasmus Byssing fulgte sagen op, men den druknede i en langsommelig retstrætte med ejeren af hjørnegrunden overfor, nu Strandgade 14⁸. Det kan vel ikke udelukkes, at Christian V. havde denne grund i tankerne, da han 1685 stillede Københavns reformerte menighed en kirke i udsigt⁹.

Hvordan end dette forholder sig, er det givet, at kirkepladsen først var udlagt som afløser for Christian IV.s midlertidige kirke (Vor Frelses kirkes forgænger). Denne var rejst 1639-40 og havde fået egen præst og et sogn, der omfattede hele Christianshavn. Kirken søgtes tillige fra Københavnsiden af beboerne bag Børsen, kaldet »Nybørs« (hvor Privatbanken nu ligger). I perioden 1618-1640 var den christianshavnske menighed henvist til Holmens kirke, hvortil den kom ad den Amagerbro, der 1618-1620 byggedes fra Slotsholmen til Grønnegårds havn, omtrent der hvor nu Knippelsbro ligger.

I Christian IV.s interimiskirke holdtes både danske og tyske gudstjenester. Fra 1641 betjentes den danske menighed af sognepræsten, den tyske af en

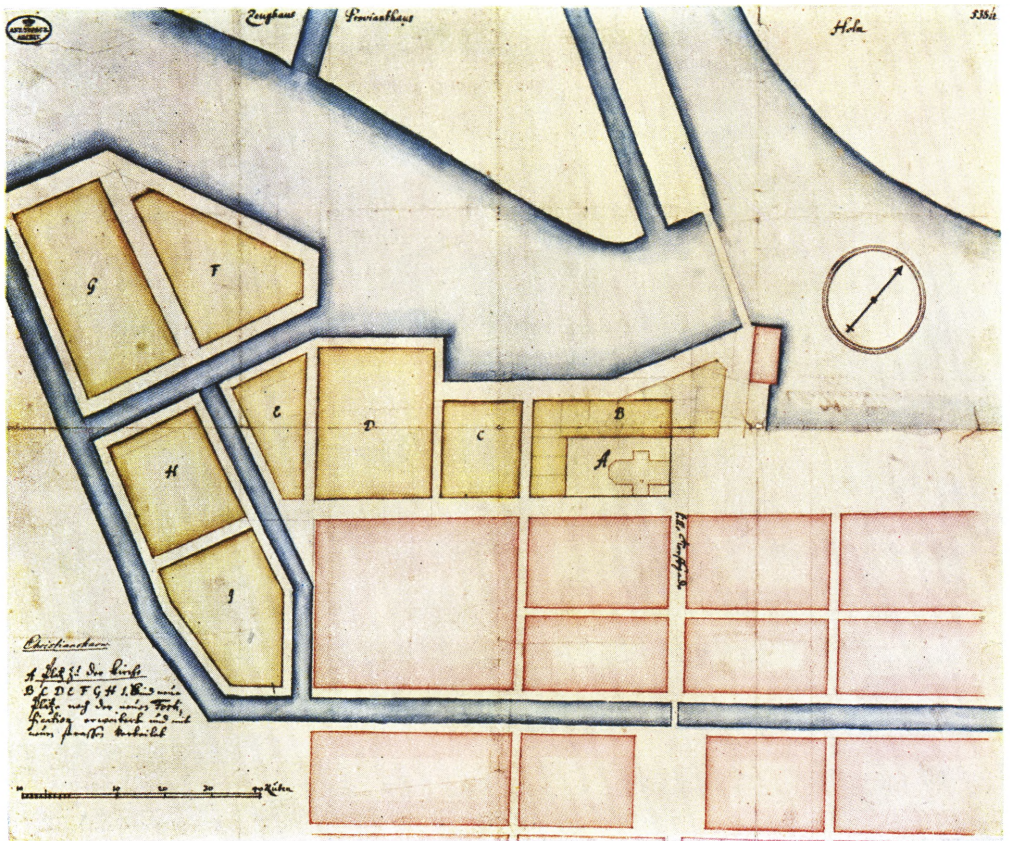

Fig. 2. Christianshavn 1672, tegnet af ingeniør Gottfred Hoffman i forbindelse med udmåling af en kirkegård (A) ved Grønnegårds havn. Rod farve angiver den da eksisterende bebyggelse, gul en projekteret, men aldrig gennemført udbygning på opfyldte arealer. RA. (p. 76). – Christianshavn 1672, gezeichnet von Ingenieur Gottfried Hoffman in Verbindung mit der Ausmessung eines Friedhofes (A) beim Hafen »Grønnegård«. Die rote Farbe bezeichnet die damalige Bebauung, die gelbe einen projektierten, aber nie ausgeführten Ausbau der aufgefüllten Areale. Im Reichsarchiv.

kapellan. Ordningen gav dog anledning til mange misforståelser og bitre stridigheder; måske skal tanken om opførelsen af en tysk kirke 1662 ses på denne baggrund. Tre år senere nåedes et kompromis, der mundede ud i, at »hverken skal den danske præst tvinge nogen til højmessen eller den tyske nogen til froprædiken«¹⁰.

Utilfredsheden lurede fortsat. Det var antagelig som et forsøg på afspænding, at kapellanen 1690 fik tillagt titel af tysk sognepræst ved Vor Frelser, men alligevel blev de ansatte kun ganske kort tid i embedet. En årrække skabtes der nogenlunde ro ved kapellanembedets besættelse med sognepræsten for den tyske garnison i København. Derpå kom en ny periode med hastig udskiftning af kapellaner, hvoraf de fleste kom fra Slesvig-Holsten. Den sidste i denne række blev Josias Jessen Lorck fra Slesvig, som tiltrådte embedet 15. juli 1745 (Stampe 14f.). – Lorck var gennem sin uddannelse ved universitetet i Halle,

pietismens højborg, stærkt grebet af vækkelsen og dens mange nye tanker. Trods sine kun 22 år gjorde han sig hurtigt bemærket i byen, dels gennem sit forfatterskab, dels gennem sit arbejde for skole- og fattigvæsen. Der er heller ingen tvivl om, at den tyske menigheds trængsler i Vor Frelser hurtigt blev ham en spore i forsøget på at skaffe sin menighed en selvstændig kirke.

1749, 19. febr., sendte 41 ansete medlemmer af den tyske menighed på Christianshavn et brev til kongen. Heri bad de om at måtte danne en selvstændig menighed sammen med den tyske garnisons 1000-1200 medlemmer og udtrykte ønsket om, at kongen ville skænke dem en grund til opførelse af en kirke samt støtte fra »Donationen Confiscationen«¹¹ og endvidere give tilladelse til kollektter og et enkelt lotteri. Fremdeles ønskede de tre-fem mand udpeget til at forestå alle »Anstalten« i forbindelse med sagen. Mange af underskriverne¹² træffes senere blandt dem, der tog ihærdig del i byggeriet, andre dukker med kirkens indvielse op som lejere af loger og købere af begravelsespladser i det store kapel (p. 189).

Oplysningerne om denne »komité« er, som mange af de følgende, hentet fra kirkens kopibog¹³, hvor et brev fra Josias Lorck til kongen, ligeledes dateret 19. febr. 1749, viser at kapellanen fulgte sagen op. Han skriver, at han længe i sit hjerte har båret ønsket om egen kirke for den tyske menighed, der til stadighed må indordne sig under den danske. Blandt andet er gudstjenestetiden (kl. 12-14 mellem dansk højmesse og eftermiddagstjeneste) så ubejlign, at menigheden må vedblive at være »lille og foragtet«. Det ville være anderledes med en egen kirke, også fordi man da ville undgå de hyppige præsteskit. Han fremhæver videre, at menigheden selv kan lønne betjeningen ved en ny kirke, der hverken skal være stor eller prægtig, men af middelmådig størrelse og anstændigt udstyr. Endelig understøttede han ønsket om garnisonens tilknytning til den nye kirke.

Både magistraten, de kirkelige myndigheder og kongens rådgiver, grev Bernstorff, anbefalede sagen. Allerede 28. marts resolverede Frederik V. under henvisning til biskop Herslebs anbefaling, at menigheden kunne udvælge tre-fire mænd til at forestå byggeriet, og at det ønskede ville blive tilstået, hvis ansøgerne gennem frivillige bidrag kunne skabe det fornødne grundfond til en kirkebygning.

De fire »directeurer«, der efter kongens ønske skulle forestå byggeriet, udvalgte med omhu. Det blev tre af underskriverne på ansøgningen: »dem Herr Etatsrath Wewer, dem Herr Commandeur-Capitain Dumreicher und dem Herr Casse, Brauer und Holtzhändler« samt »dem Herr Obristen und Hofbaumeister Eigtved ... welche theils schon zu der Gemeine gehörten, und in dem Bezirk derselben wohnten«¹⁴. Måske hentyder den sidste bemærkning til Eigtved, der boede på Københavnssiden, i Fursmans gård (»bag Børsen«)¹⁵, et

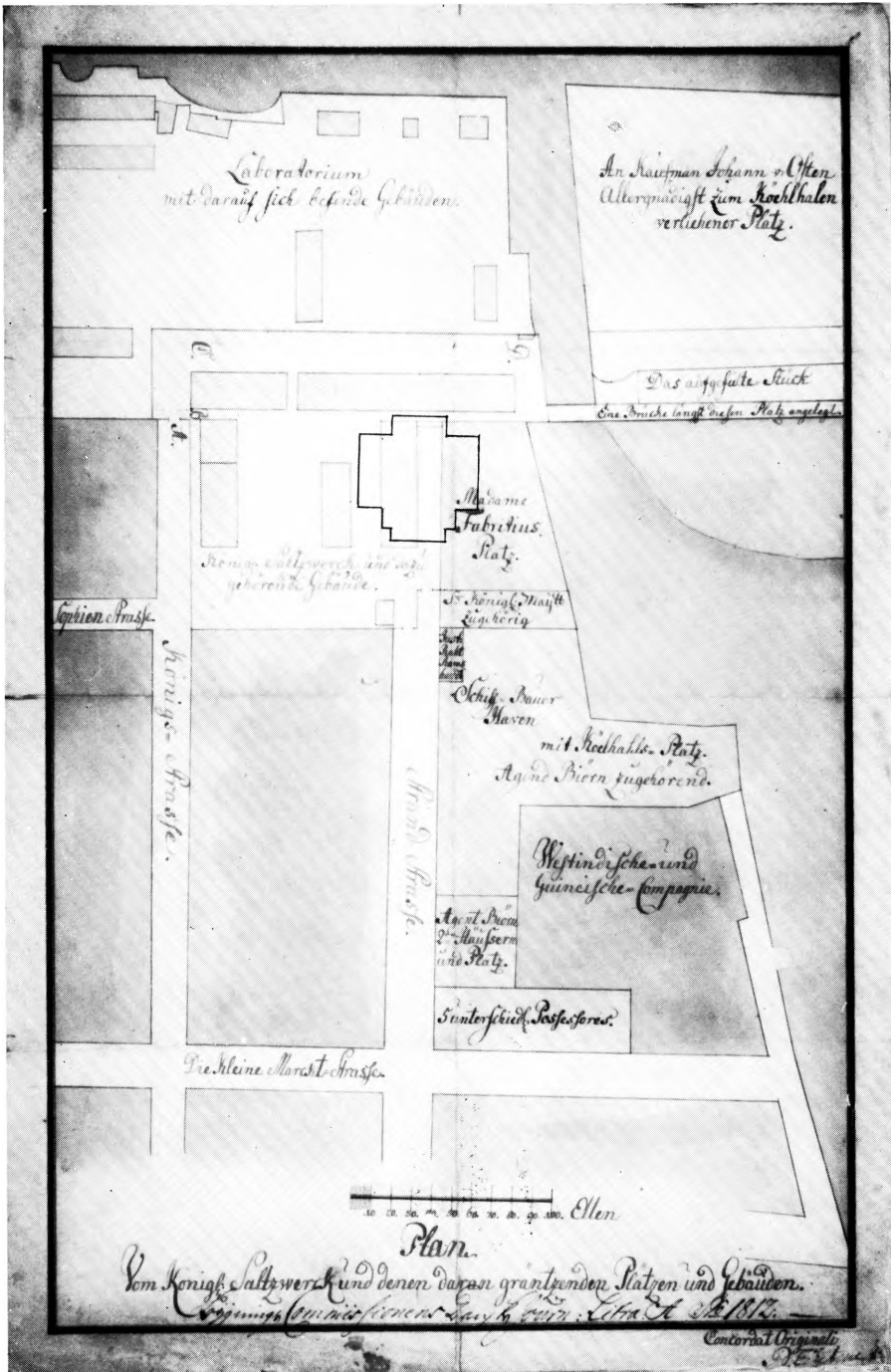

Fig. 3. Christians kirke. Kopi efter bebyggelsesplan for saltværksgrunden og tilstødende arealer, ajourført 1752, og antagelig rekvireret af N. Eigtved ved projekteringen af kirken. Københavns Stadsarkiv. Ved klicheens fremstilling er kirkens omrids angivet (p. 80). – Christians Kirche. Eine von N. Eigtved bei der Projektierung der Kirche angeforderte Kopie eines Bebauungsplans für das Grundstück des Salzwerkes und die angrenzenden Areale, ausgeführt 1752. Im Kopenhagener Stadtarchiv. Bei der Herstellung des Klischees ist der Umriss der Kirche angegeben.

område der som nævnt traditionelt sognede til Christianshavn. De tre første påtog sig meget arbejde i forbindelse med byggeriets tilrettelæggelse og praktiske udførelse (p. 120). Forretningsmanden Peter Casse og Københavns havnebygmester Johan Heinrich Dumreicher trak tilsyneladende det store læs. Efter Eigtveds død 7. juni 1754 – endnu inden selve byggeriet var kommet i gang – synes Dumreicher også at have påtaget sig bygmesterens rolle, bistået af tre skiftende kirkebygningsinspektører, der varetog den daglige ledelse (p. 122). Eigtveds mangeårige medhjælper, den senere hofbygmester G. D. Anthon, fik – modsat, hvad man hidtil har formodet¹⁶ – først med kirken at gøre ved spirbyggeriet, nogle år efter Dumreichers død.

Kongen modtog 12. maj 1749 meddelelse fra de fire direktører om deres valg. Samtidig søgte de om at få saltværksgrunden for enden af Strandgade (fig. 3) overladt og om toldfrihed for materialer, frihed for stempelafgift og porto på breve samt om tilladelse til, at folk gratis kunne udføre fragtkørsel for kirken uden hindring fra »Wagen-Männer und Prahm-Führer«. Kongen bekræftede 12. sept. valget af de fire samt planen om det tidligere søgte lotteri. Vedrørende de øvrige punkter måtte direktionen spørge gennem oversekretær i Danske Kancelli, J. L. Holstein. 14. november kom der afslag på saltværksgrunden og toldfrihed, mens de øvrige rettigheder blev tilstået; kongen ønskede at se tegningerne, når de var færdige. Fra samme dag foreligger det åbne brev om kirkens opførelse og en tilladelse til ombæring af kollektbog. Allerede 14 dage senere vovede de fire direktører sig frem med en ny ansøgning om saltværksgrunden. Motiveringen var bl.a., at de ikke kunne finde en bedre og formentlig heller ikke billigere grund. På en forespørgsel fra rentekammeret udvidede direktionen (15. jan. 1750) sine ønsker: nu ville den gerne have ikke blot hele saltværksgrunden (det lange pakhus indbefattet), men også tilladelse til at købe et stykke jord af det tilstødende Vestindiske Kompagni, alt i alt det areal, som er vist på situationsplanen (fig. 13). Det vil i realiteten sige, at direktionen allerede da håbede på at kunne placere kirken midt for Strandgade, men det var kongen uvidende om, og han strakte sig ikke så vidt, som de fire ønskede. Af rentekammerets brev (2. febr.) fremgår, at kirken kunne få saltværksgrunden mod at betale godt 50 rdl. for dens to plankeværker og portnerhuset (sml. p. 102), men kongen forbeholdt sig det lange magasinhus, pladsen ned mod stranden iberegnet, og tillige Vestindisk Kompagnis ejendom. Grunden udmåltes 11. marts af stadskonduktør P. M. Balle efter den kongelige bygningskommissions forlangende og efter den plan, som Eigtved havde sendt ham¹⁷. 13. september 1750 blev grunden overdraget ved åbent brev.

I slutningen af året 1751 kunne man overse resultatet af det første lotteri og forespurgte 17. nov. i forbindelse med ansøgning om endnu et lotteri, om kongen ønskede at se tegningerne af kirken, som den kunne blive efter de nu

indkomne midler. Det gjorde kongen, men 28. dec. måtte direktionen meddele Holstein, at ganske vist havde den ladet entreprenørerne udarbejde planer, men de var for dårlige og kostede endda mere end de 40.000 rdl., man rådede over. Man fornyede samtidig anmodningen om et lotteri nr. 2 og spurgte, om kongen ville se på »Dessein« og situationsplan, udarbejdet af Eigtved selv. Frederik V. gik ind på begge dele, men derpå synes sagen at være gået i stå, – måske på grund af Eigtveds store arbejdsbyrde andetsteds. Det er tydeligt, at kongen holdt sig underrettet gennem Holstein og biskop Hersleb, men først et års tid senere, 3. jan. 1753, ønskede han besked fra direktionen om forberedelserne, og samtidig bad han om at se Eigtveds egne tegninger. Som årsag til forsinkelsen angav direktionen i sit svar Eigtveds sygdom, og den meddelte, at een tegning var færdig, mens der på en anden kun manglede lidt. – Endelig 12. april samme år indsendtes Eigtveds to projekter, det ene (projekt I), dateret 10. dec. 1752, det andet (projekt II), 4. april 1753, begge forsynet med direktørernes forklaring: tegningerne nr. 2-4 (fig. 4-5) viser en kirke (II) på den »allerede foreliggende grund«; den kommer til at ligge mellem huse, ude af syne og på en måde, der kunne fremkalde majestættens allerhøjeste misnøje i fremtiden. Derfor havde man på generalplanen nr. 1 (fig. 13) antydnet omridset af en (større) kirke (tegn. nr. 4-6), anbragt med indgangsfaçaden mod hovedindkørslen fra Strandgade; »wenn die bequeme Anlage, Allerhöchste Approbation finden mögte«, så måtte direktionen anmode kongen om de dele af grunden, han havde reserveret sig i første omgang, samt stykket af Vestindisk Kompagnis areal. Efter denne forklaring følger overslag og gennemgang af projekterne (sml. p. 140); det billige (II) kunne bygges for de indsamlede midler, »und können auch daneben nach erstberührten Zeichnungen, die Gewöl(b)-ten Begräbnissen mit im Bau ausgeführt werden«¹⁸.

Kongen resolverede 19. maj 1753, at kirken skulle bygges midt for Strandgade, efter det dyre projekt (I), »hvorfore Teigningerne til dette Dessein fra No 1 til 6 Eder herhos tilbagesendes«. Samtidig bemærkedes, at man indtil videre måtte vente med spiret og andet af dekorationen. Om de involverede grunde skulle kirken forhandle skriftligt med ejerne. 21. august 1753 sendtes den approberede generalplan (fig. 13) med Eigtveds »allerunderdanigste Explication« til rentekammeret, og nu gik kongen ind på de fleste af direktionens ønsker. Brugerens af det lange pakhuis, købmand Franz Rauchs, ønskede dog ikke at give afkald på de 65 alen, som direktionen fordrede. Rentekammeret bad (29. marts 1754) den kgl. bygningskommission (hvor Eigtved havde sæde) forlige parterne. Selv om manden blev erklæret for upålidelig, og man fremhævede, at det var kongens vilje at placere kirken netop der, blev resultatet, af den rykkedes fri af magasinhuset og et godt stykke frem mod Strandgade. Med Vestindisk Kompagni ordnedes sagen, så skødet kunne tinglyses 1. juli.

Fig. 4. Christians kirke. N. Eigtveds ubenyttede projekt (II) til Frederiks tyske kirke, signeret 4. april 1753. RA. Façade mod Strandgade. 1:300 (p. 81, 140). – Christians Kirche. Das unbenutzte Projekt (II) N. Eigtveds zur Friedrichs deutschen Kirche, signiert am 4. April 1753. Im Reichsarchiv. Fassade gegen Strandgade. 1:300.

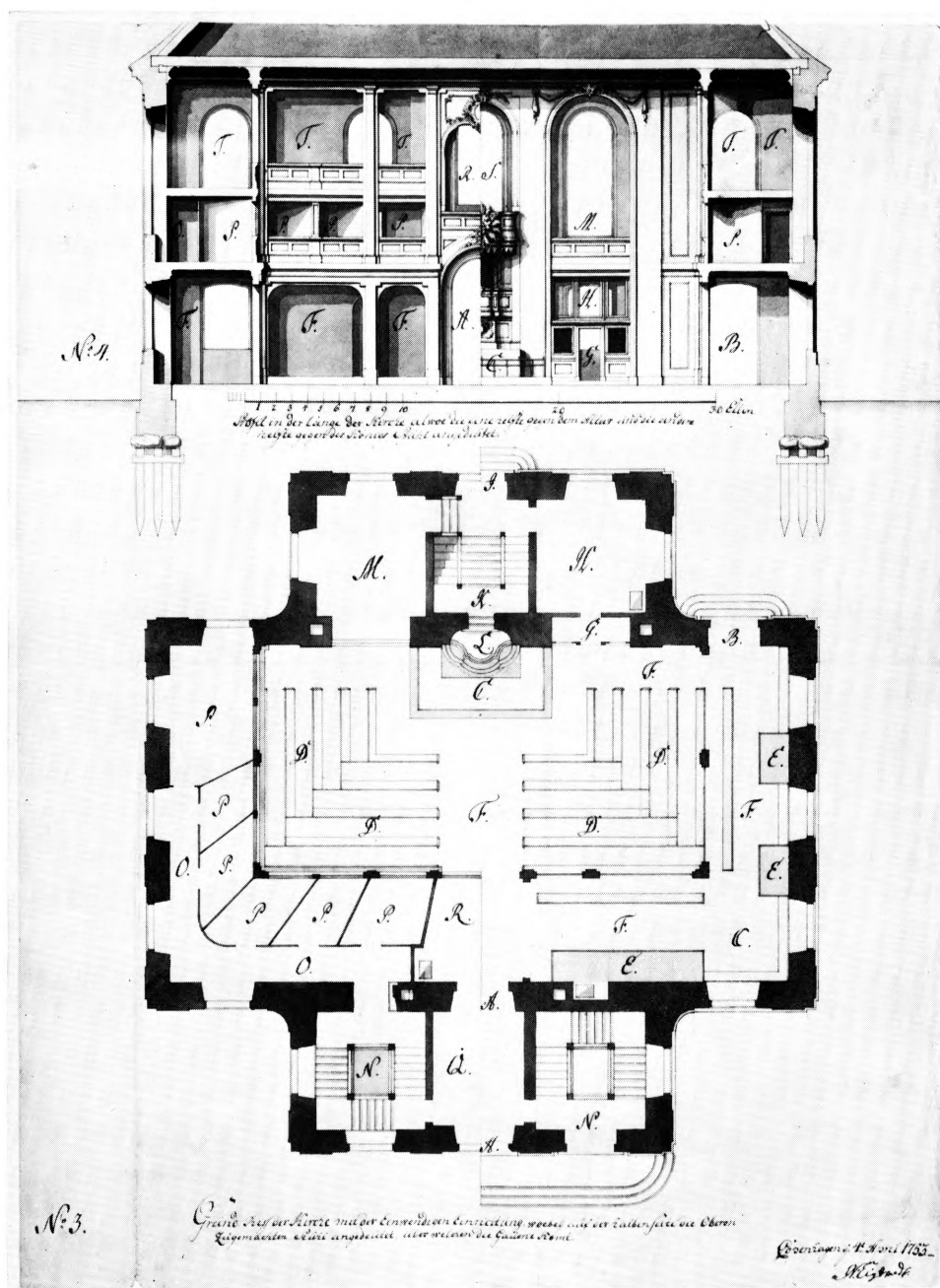

Fig. 5. Christians kirke. N. Eigtveds ubenyttede projekt (II) til Frederiks tyske kirke, signeret 4. april 1753. RA. Plan og langsnit. 1:300 (p. 81, 140). – Christians Kirche. Das unbenutzte Projekt (II) N. Eigtveds zur Friedrichs deutschen Kirche, signiert am 4. April 1753. Im Reichsarchiv. Plan und Längsschnitt. 1 : 300.

Når Frederik V. i de forløbne år synes at have givet udtryk for en vis utålmodighed, skyldtes det nok indirekte menighedens følelse af, at byggesagen trak i langdrag. Ganske vist havde der efter kongens første tilsagn hobet sig en del materialer op på pladsen, men man var ikke kommet i jorden. I brev af 10. jan. 1754 bad menigheden biskop Peder Hersleb foranledige byggeriet fremmet ved henvendelse til kongen. Det gjorde han, men søgte samtidig at få direktionen i tale med et brev, som er et mesterværk af elskværdighed og sarkasme. Velvidende »at Deres Høy og Velædelheder ere mig ingen underretning derom pligtige«, så ville bispen gerne kunne svare høj og lav, hvordan det går med den nye kirkes bygning, ligesom der også synes at herske en vis tvivl blandt folk, »om den dertil indsamlede Collect, dertil bliver brugt eller bliver andet steds henlagt«¹⁹. Bispen fik ikke noget svar, men direktionen modtog en ordre fra Holstein om at afgive forklaring om forsinkelsen.

Godt et halvt år senere, da grundkøbene var i orden, og man havde fundet en arbejdsledelse til erstatning for Eigtved, startede piloteringen (sml. p. 130). *Grundstensnedlæggelsen*, som kongen havde lovet at foretage, blev berammet til majestædens fødselsdag 31. marts 1755, men måtte udsættes på grund af den hårde vinter. Frederik V. meddelte via overhofmarskallen, grev Moltke, at man alligevel skulle sætte murerarbejdet i gang og blot lade pladsen til grundstenen fri. Højtideligheden afvikledes 12. juni, men grundstensdokumentet bærer den først fastsatte dato. – »For den i Kaaber graverte Plade med 2de Indskriptioner paa«, forfærdiget af kobberstikker Odvardt Helmoldt von Lohde, betales 20 rigsdaler, mens C. F. Stanley for *grundstenen* af norsk marmor modtog 13 rdl. Af pladens latinske og tyske tekst blev der af »enken Mirgelbergen« taget ialt fire hundrede aftryk, hvoraf halvdelen på skrivepapir (bil. 54, 86).

Teksterne lyder på latin og tysk:

»Lapis hicce fundamenti loco a Patre Patriae Friderico Quinto Rege Dan. & Norv. Potentissimo, Gloriosissimo, Optimo, die XXXI Mart. Anni MDCCLV, qui Regi dies natalis fuit, propria manu positus, sit testis perennis singularis clementiae optimi Regis, qua primus Coetui Evangelico Teutonico Christianshauniensi Templum cultui sacro dicatum sub moderamine virorum spectatissimorum J. F. Weweri, J. H. Dumreicheri & P. Casse exstruendum ipsique Templo Nomen Friderici Augustum gratosissime donavit. Succedant omnia in Dei honorem, in Regis voluptatem, & in multorum commoda! Floreat Regia Domus hoc lapide perennior«.

»Diesen Grundstein, welchen der Vater des Vaterlandes, der Allerdurchlauchtigste, Grossmächtigste, Allernädigste ErbKönig und Herr, Friedrich der Fünfte, König zu Dännemarck und Norwegen an seinem erfreulichen Geburts-Tage den 31. Mertz des 1755sten Jahres mit eigener Hand geleet hat, sey ein ewiger Zeuge der ganz besondern Gnade des besten Königes, nach wel-

cher Er als der erste der Deutschen Evangel. Gemeinde auf Christianshafen eine eigene Kirche und der Kirche den Namen der Deutschen Friedrichs-Kirche allerhuldreichst geschenkt und die Besorgung des Baues denen angesehenen Männern J. F. Wewer, J. H. Dumreicher und P. Casse anvertrauet hat. Die Verherrligung Gottes, das Wohlgefallen des Königes, und ein Göttlicher Segen für viele sey die glückliche Folge dieses Baues, wie es desselben Endzweck ist! Das Königliche Haus müsse noch blühen, wenn auch dieser Stein nicht mehr seyn wird!«

Teksterne er gengivet af Lorck, der tillige bringer en beretning om »den længe ventede dag«; de er også aftrykt i »Kjøbenhavns Danske Post-Tidender« 1755, nr. 48²⁰, hvor højtideligheden skildres udførligt. Majestæten ankom med stort følge mellem kl. 5 og 6 om eftermiddagen fra Frederiksberg slot, hvor hæren lå i »campement«, og blev på afstand modtaget med hærpauker og trompeter. Ankommet til byggepladsen begav majestæten sig straks nogle trin ned til stedet, der ifølge Lorck findes ved den sydlige side, hvor tårnmuren forbinder sig med kirkemuren. Under »en angennem Musique« og salmesang²¹ nedlagde kongen i den tilhuggede stens hulning nogle guldmønter og derover »die denensselben von einem der Bauherrn allerunterthänigste überreichte verguldete Platte«. Derpå nedsænkede han det i en »maskine« ophængte dæksel og fyldte fugerne ud med en murske af sølv, overrakt af direktørerne. Lorck, den tyske kapellan fra Vor Frelser, der hidtil havde været »en stille og rørt tilskuere«, fik nu gennem overhofmarskallen allernådigst tilladelse til i en tale på fem-seks minutter at tolke menighedens tak. Efter at kongen »in den huldreichsten Ausdrücken« havde forsikret Lorck om sin fulde tilfredshed, red han under musik tilbage mod Frederiksberg. Hertil sendtes endnu samme aften et tryk af plattens indskrifter, indbundet i rødt fløj, mens den højgrevelige excellence og de kgl. ministre fik trykkene i rødt atlask²².

Rejsegildet på kirken kunne fejres 5. okt. 1756. På traditionel håndværkermanér skete kranshejsningen under musik, hvorpå tømmerpolereren (mestersvenden) Hinrich Kobbel holdt tale. Han fik 5 rdl. i dusør, de andre tømmer- og murersvende noget mindre, mens håndlangerne fejrede det med 1 tønde øl, brændevin og brød for 3 rdl. 4 sk. (bil. 200).

Fire år efter grundstensnedlæggelsen herskede der stor travlhed. *Indvielsen* var fastsat til 1. søndag i advent (2. dec.) 1759, og de sidste forberedelser krævede natarbejde af snedkerne. Kongen havde påny tilsagt sin nærværelse og lovet, at det kgl. kapel under mester J. Sartis ledelse måtte fremføre en til anledningen forfattet kirkemusik (rgsk.). I »Kjøbenhavnske Danske Post-Tidender« nr. 97 kan man under 3. dec. læse, at ved indvielsen i overværelse af »Hs. Kgl. Høyhed Kronprindsen, andre høye Herrer og talriig Meenighed blev af Hs. Høyværdighed Biskop Harboe forklaret til Indgang . . .«²³.

Kirken, man indviede, er 1764 tegnet på titelbladet af den regnskabsbog (fig. 109), som Lorck havde anskaffet i begyndelsen af 1751 og ladet indbinde i rødt safian. Tegningen viser, ligesom det nette stik i Pontoppidans Danske Atlas fra 1764 (fig. 6), at man havde efterkommet kongens befaling om at vente med tårnets øvre del og spiret.

Der gik ti år, før man 30. juni 1769 kunne sætte »Knappen« på *tårnspiret*. Som ved den egentlige kirke havde det taget lang tid med forberedelserne. Flere projekter synes udarbejdet (sml. p. 134), inden tårnet færdigbyggedes efter tegning af hofbygmester G. D. Anthon og under hans ledelse. I vindfløjens kedel blev indlagt »et Tids-Mærke« med følgende indskrift²⁴: »Nachdem der Grundstein zu diesem Thurm in der deutschen Friderichs Kirche, der den 31sten Martii des Jahres 1755 geleet werden solte, den 12 Juni desselben Jahres feierlich geleet war; So ist dieser Knopf des Thurms samt dem Flügel den 30 Junii 1769 feierlich aufgesezet, und ist also was in der wohltätigen Regierung König Friderich des Fünften hofnungsvoll angefangen war, in der nicht weniger milden Regierung König Christian des Siebenden glücklich vollendet worden, unter dem Patronat des ersten Königlichen Staatsministers Grafen J. H. E. von Bernstorff, und unter Besorgung der beiden Ältesten dieser Kirche Peter Casse und Mathias de Place. Es war damals Josias Lorck Prediger an dieser Kirche, und nebst ihm Franz Hinrich Kreutzfeldt und Hans Hinrich Hansen Curatores, und Thomas Jensen Vorsteher derselben. Die Zeichnung und Aufsicht bei dem Bau dieser Thurmspize war die Arbeit des Königlichen Hofbaumeisters Georg David Anthon. Der mächtiger Schutz Gottes beware und erhalte bis auf eine späte Nachkommenschaft das, was seine milde Hand gegeben hat«. I overværelse af fire høje ministre og geheimeråder holdt snedkervend Johann Vollmeister en lang versificeret tale og udbragte skåler for høj og lav til artillerikorpsets musik på pauker, trompeter, zinker etc.²⁵.

»Hier war ein öder, leerer Ort
Nur wenig Jahr zuvor.
Wir sahen es – Friedrich sprach ein Wort
Da stieg die Kirch empor«.

Således lyder et af talens mange vers, der dannede optakt til skålerne, som blev drukket i »18 pottes rødvin, 6 pottes rhinskvin, 24 bouteiller og 24 halvpægleglas«²⁶. – Endelig 1770, den første søndag i advent, kunne man på 11-årsdagen for indvielsen af kirkerummet fejre kirkebyggeriets afslutning.

Af *husene til kirkebetjeningen* var præsteboligerne opført, inden tårnbyggeriet genoptoges, mens graverboligen og sprøjtehuset, de to småhuse som endnu flankerer indkørslen til kirken, rejstes henholdsvis 1774 og 1780. Disse bygninger vil blive omtalt sammen med kirkegården (p. 103).

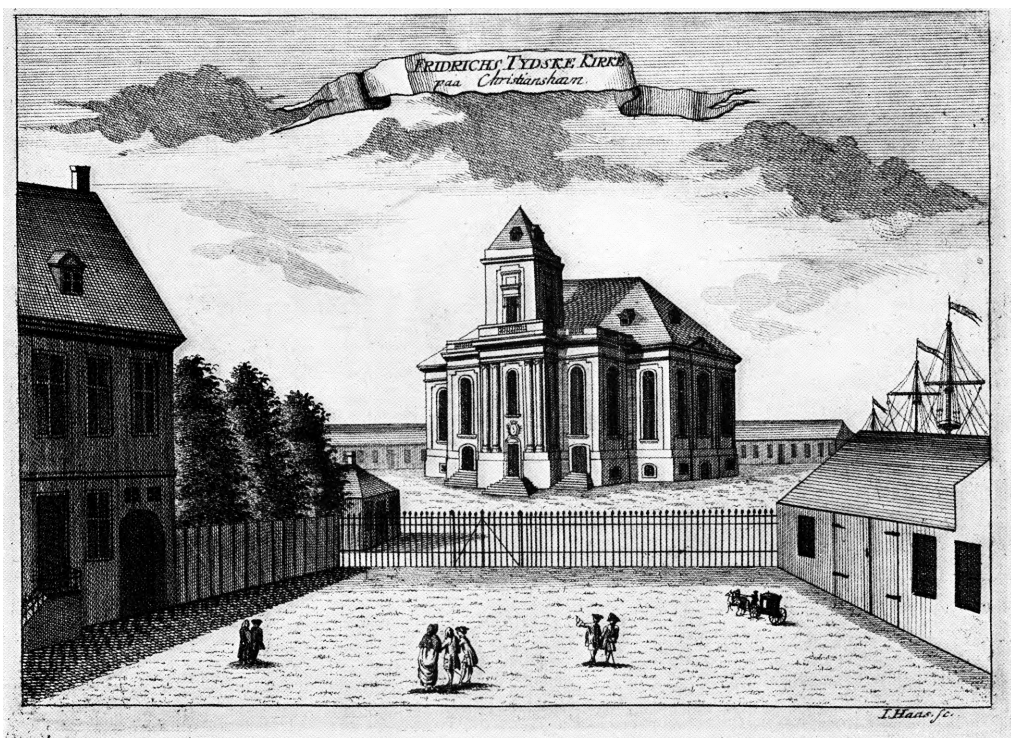

Fig. 6. Christians kirke. J. Haas' stik viser kirken, som den så ud ved indvielsen 2. dec. 1759. I baggrunden det lange pakhus (p. 81), i forgrunden til venstre Strandgade nr. 4 og inden for gitteret saltværkets porthus (p. 102), til højre »madame Fabritius' Platz« (p. 104). Pontoppidan: Danske Atlas, 1764. – Christians Kirche. Der Stich von J. Haas zeigt die Kirche, wie sie bei der Einweihung am 2. Dezember 1759 aussah. Im Hintergrund der lange Speicher, im Vordergrund links Strandgade Nr. 4 und innerhalb des Gitters das Torhaus des Salzwerkes, rechts »der Platz der Madame Fabritius«.

Nach Pontoppidan, Danske Atlas, 1764.

»Privilegium der Deutschen Friedrichskirche 1759« blev sat i kraft ved kgl. resolution 16. nov. samme år²⁷. De to endnu levende direktører, Dumreicher og Casse, havde efter studier af forholdene ved S. Petri og Holmens kirke udarbejdet forslag dertil. Det var indsendt 10. sept. sammen med et memorial, hvori man bad om at få Johan Ludvig greve Holstein-Ledreborg som patron, Josias Lorck som præst og de to direktører til ældste. Kongen bifaldt alt. Med udnævnelsen af Holstein fik direktørerne opfyldt et gammelt ønske, fremsat allerede oktober 1749, men da afvist med »noch nicht«. Frederik V. og hans arvtagere fulgte privilegiets stykke 3, at »beskikke En af Vore Fornemteste Ministris til Patronum«. Frem til 1845 tæller rækken ikke mindre end seks statsministre. I en periode efter 1819, da Københavns tyske garnison overflyttedes til kirken, fik den tillige en militær patron, Københavns kommandant²⁸.

Økonomiske forhold. Frederik V.s velvilje over for den tyske kirke var stor. Ud over grunden skænkede han anselige beløb til byggeriet. Ikke mindst i forbindelse med tårnets fuldendelse og rejsningen af bygninger for kirkebetjeningen var de af ham bevilgede midler helt afgørende. Bortset herfra hvilede byggeriets økonomi på lotterier og kollekter. Begge lotterier blev udtrukket i overværelse af en af byens 32 mænd på Charlottenborg²⁹.

Der gik år, før opgørelserne over det endelige udbytte forelå. Regnskabet for det første revideredes på S. Croix af P. Casses søn, »Cassier und Zollverwalter« P. P. Casse, antagelig i 1759 (bil. 372). Også med det andet trak opgørelsen ud, fordi en af kollektørerne, H. Grims, forsvandt med en god portion af de indkomne penge³⁰.

Uanset hvordan det gik med disse penge, opgives provenuet af lotterier og kollekter tidligt til et samlet beløb på 51.169 rdl.³¹. Det er nævnt (p. 81f.), at de fire direktører april 1753 indsendte to projekter. Det billigste (II) kunne opføres for de indsamlede midler; men kongen valgte det dyreste (I). Det glemte direktionen ikke, da den 10. jan. 1757 søgte om flere penge. Kassen var tom, og endnu manglede en del af tårnmuren, vinduerne, alt det indvendige samt anlæggelse af kirkegård, og hvad dertil hørte. Man ønskede en ordning i lighed med den for »der Thurm der Frauen Kirche«¹¹. Et par uger senere skænkede kongen 500 rdl. og tillod, at der optoges lån til det allernødvendigste, mens tårnet og resten måtte vente. Allerede 24. febr. efterkom kongen imidlertid direktionens ønske med en bevilling på 26.000 rdl., og »saa er herved vores allernaadigste Villie og Befallning at I besørger, at denne Kierke Bygning samt Kierkens Taarn for denne saaledes af Os allernaadigste accorderede Summa efter den af Os allernaadigste approberede Teigning og forfærdigede Modell bliver fuldført« (kopibog).

Det lykkedes ikke at efterkomme befalingen. Knap fire måneder efter kirken indvielse 2. dec. 1759 sendtes et memorial til kongen ledsaget af tre bilag: litra A gav en kort ekstrakt over hidtidige udgifter, litra B viste udgifter til allerede udført arbejde, knap 5770 rdl., som kirken ikke havde penge til, samt ikke afholdte udgifter til kirkegård, skole og boliger, 4000 rdl. Tredie bilag, litra C, var et overslag vedr. tårn og spir på ialt 29.967 rdl. 7 mk. – »ohne Zweifel ist dieses allerunterthänigstes Gesuch wohl das letzte das wir Ew. K. M. über den Bau der deutschen Friedrichs Kirche zu dero Fussen allerdehmühtigst niderderlegen . . . «³²¹

Denne gang lod kongen vente på sig, tilsyneladende på grund af kancelliets modvilje. En fornyet og større ansøgning (på 50.000 rdl.) 9. marts året efter gav imidlertid resultat. Allerede 8. maj modtog direktionen tilsagn om pengene, som skulle bruges til betaling af gæld og til fuldførelse af kirken; udbetalingen skulle fordeles over ti år³².

Fig. 7. Christianshavn, set fra området ved Børsen. Til venstre skimtes spiret på Vor Frelser kirke, i forgrunden Holms skibsbyggeri. 1826. Efter akvarel i privateje. – Christianshavn, gesehen von der Gegend der Börse. Links ist die Turmspitze Vor Frelser Kirche zu erblicken, im Vordergrund der Schiffbauhof Holms (vgl. Fig. 9). 1826. Nach einem Aquarell im Privatbesitz.

Andre udgifter end de bygningsmæssige trængte sig også på. Inden indvielsen rejste kirkebetjeningen ved menighedens gamle kirke, Vor Frelser, krav om ret store beløb eller stillinger ved den nye kirke, fordi de nu mistede mange indtægter, og det var krav, som i større eller mindre omfang måtte honoreres (Stampe p. 33f.).

I ansøgningen til kongen 1749 blev det understreget, at kirken efter byggeriets afslutning selv kunne påtage sig den daglige drift. Det skulle blandt andet ske ved indtægter fra udlejning af de mange loger (p. 172); sådanne lukkede stole, tidligere forbeholdt konge og adel, var meget efterstræbte og derfor dyrere end de åbne stolestader på gulvet. Underetagen med *gravkapellet* (p. 189), hvis gulvareal er lige så stort som kirkens, må ligesom de overordentlig mange pulpiturloger først og fremmest anses som en økonomisk investering fra direktionens side. Fra den tidlige middelalder havde de mest søgte gravpladser været under kirkens gulv; byggeri af enkeltmandskapeller mod kirkens mure var ikke hvermands sag. Efterhånden som pladserne i kirkegulvet blev opbrugt, søgte nogle kirker at skabe andre attraktive former for begravelser. Den tyske me-

nighed ved S. Petri prøvede allerede i 1600'rne med sammenhængende kapelanlæg på kirkegården og fortsatte med om- og tilbygninger ind i 1700'rne. Holmens kirke tog, af hensyn til økonomien, tanken op med det imponerende anlæg langs kanalen. Det må således have været helt naturligt ved tilrettelægningen af byggeriet på Christianshavn at satse på det store gravkapel, som ydermere havde fordele frem for de andre; som traditionen bød, lå begravelserne under kirkegulvet, og man var fri for de stadige opbrydninger af gulvet, fordi kapellet havde selvstændige indgange fra kirkegården.

Hverken de store eengangsafgifter ved salg af familiebegrovelser eller den årlige leje af loger og stole sammen med løbende indtægter fra begravelser og kirkelige handlinger viste sig tilstrækkelige til at dække udgifterne. Allerede godt en halv snes år efter kirkeindvielsen 1759 – da man netop havde fået spiret færdigt, var indtægterne for små til at dække de løbende udgifter – og det på trods af, at nødvendige reparationer på selve kirken inden for tiåret ses at være afholdt over tårnets byggerenskab. Af samme årsag ønskede ledelsen 1770 at gøre »noget drastisk«, så man ikke skulle ende i samme økonomiske uføre som andre af stadens kirker (rgsk.). Selv om viljen var der, gik udviklingen imod. Struensees fald var næppe uden indflydelse på den tilbagegang i antallet af menighedsmedlemmer, der paradoksalt nok synes indledt endnu før byggeriets endelige afslutning (sml. fig. 10).

Perioden 1770-1831 blev en stadig kamp for at opretholde kirke og menighed, alt mens bygningen forfaldt. De gennemførte forslag til bedring af økonomien begrænsede sig til småting: 1785 vedtoges at spare på kirkemusikken ved højtiderne, og 1794 bestemte man sig for opkrævning af klokkepenge ved begravelsesringning. Da Danske Kancelli foråret 1796 forbød nye begravelser omkring og i kirken, rejste de kirkeældste J. L. Zinn og J. Holm sig til et vældigt forsvar: kirken havde simpelthen ikke råd til at miste indtægten af gravkapellet (kopibog) – og det forblev i brug. Netop gravkapellet var den væsentligste indtægtskilde – og det både direkte og indirekte, idet mange, som havde købt sig plads der, også betænkte kirken i deres testamente³³. Indtægterne fra *stoleudlejningen* var usikre, reparationer trængte sig på, og indsamlinger i menigheden gav ringe resultat. Kirkens assurancepræmier kunne ikke betales³⁴, og med statsbankerotten blev det helt galt. Et par gange trådte den kongelige kasse til, men først da det 1819 lykkedes at få også den københavnske del af den tyske garnison overflyttet til menigheden³⁵, fik kirken ved kgl. resolution af 15. sept. tillagt en årlig understøttelse på 2000 rdl. fra finanskassen. Den bevilgedes for fem år, men forlængedes dog frem til 1830³⁶; året før meddelte Danske Kancelli, at fremover måtte menigheden selv påtage sig bygningens vedligeholdelse eller »renoncere på de den forundte privilegier«³⁷. En i denne anledning foretaget opgørelse over menighedens medlemmer viser, at af 227

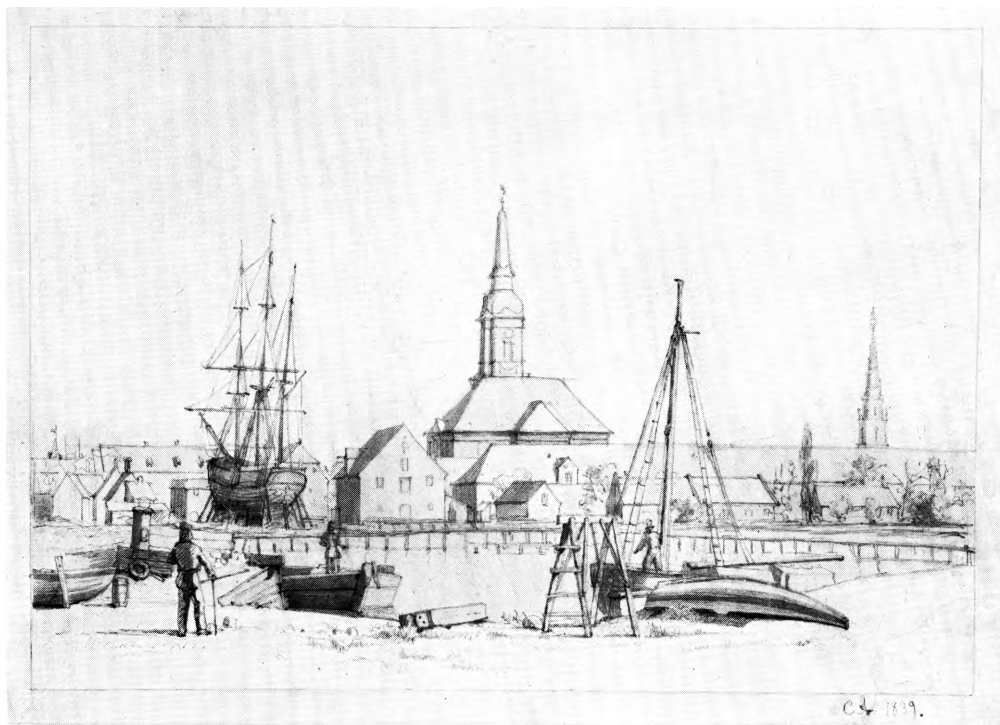

Fig. 8. Christians kirke. Udsigt fra »Engelskmandens plads«, det areal, som Peter Appleby inddæmmede nær stedet, hvor Langebro senere byggedes. Signeret CA. 1839, i Burmeister & Wains museum. — Christians Kirche. Blick vom »Platz des Engländers«, dem von Peter Appleby eingedämmten Areal nahe der Stelle, wo später »Langebro« gebaut wurde. 1839. Im Museum von Burmeister & Wain.

var 74 døde, bortrejste eller udtrådte. 98 ønskede ikke at bidrage til kirkens opretholdelse, og de sidste 55 tegnede sig for så ubetydelige årlige bidrag, at menighedens opløsning syntes uundgåelig³⁸. Frederik VI. var ikke enig med kancelliet; 5. jan. 1831 henstilledes til menigheden, om ikke salg af præstegården (sml. p. 98) og andre kirken tilhørende bygninger, skolen undtaget, samt besparelser på præsteløn kunne hjælpe. Hvis ikke, måtte man som allerede foreslået i tidligere skrivelse fra kancelliet indstille gudstjenesten 1. juli³⁹. På trods heraf og stadig imod kancelliets ønske gav kongen 12. nov. sin tilladelse til indsamling af »milde gaver« i København og hertugdømmerne for at bevare menighed og kirke. Endvidere påtog kancelliet sig fra dette år bygningens vedligeholdelse³⁶ og afviklede tillige en mangeårig gæld til brandforsikringen. Denne gang skyldtes den kongelige redningsaktion antagelig mindre hensynet til den tyske menighed end til ydre forhold, som skal nævnes p. 92.

Til den for kirke og menighed ret favorable nyordning kom i foråret 1832 en uforudset indtægtskilde. N. F. S. Grundtvig fik da lov at benytte kirken til dansk aftensang (sml. mindetavle p. 186); meget mod hans vilje medførte det

en så voldsom stigning i indtægten fra stolene (sml. fig. 10), at kun fem procent af beløbet nu stammede fra den tyske fromesse (rgsk.).

Indtægten blev dog af kort varighed, og det samme gælder et opsving i antallet af menighedsmedlemmer på grund af den tyske garnisons vækst i 1850-erne. Efter 1864 var der ingen basis for at opretholde menigheden; et skriftligt rundspørge 1867 til medlemmerne gav det resultat, at kun tre ønskede at bevare menigheden som tysk. Trods al hjælp fra statsmagtens side var kirkebygningen dog kommet i så stort forfald, at den inden længe ville være »en hensuldrende ruin«, som det blev sagt i 1885⁴⁰. Ganske vist søgte menigheden endnu engang hjælp på højeste sted, men 4. dec. 1886 kom endelig den kgl. resolution, som nedlagde menigheden med årets udgang. Bygning og formue blev undergivet en bestyrelse, sammensat af borgmesteren for magistratens 1. afdeling og Holmens provst. Med den konstituerede præst og kantoren ordnede man sig på forskellig vis⁴¹.

Planer om sammenlægning med andre menigheder. Mere end 100 år varede kampen for at opretholde den tyske menighed og dens kirke. Sideløbende med de mange forsøg på at skaffe penge dukkede talrige forslag frem om at klare nogle af de økonomiske problemer ved en sammenlægning med byens andre tyske menigheder eller ved at lade kirken blive dansk sognekirke. 1809, da det tyske præsteembede ved Garnisonskirken blev ledigt, søgte Frederikskirken om en forening af de to menigheder; en sådan opnåedes 1819, da Københavns tysktalende garnison henlagdes til Frederikskirken, hvortil Garnisonskirkens tyske præst overflyttedes (sml. †beretelsessæt p. 155). Forinden havde man 1814, på Danske Kancellis opfordring, forhandlet om sammenlægning med S. Petri menighed, hvis kirke var blevet ødelagt under Københavns bombardement⁴². De kritiske måneder i 1831, da kirkens lukning syntes en realitet, var der folk uden for menigheden, der håbede på en chance for at få kirken overladt. Da disse bestræbelser antagelig var den direkte årsag til, at man ikke, på trods af truslerne, nedlagde den tyske menighed, skal de kort omtales.

Stærke kræfter var i gang for at oprette en tysk-dansk menighed omkring kirkens præst, Lorents Simonsen, og N. F. S. Grundtvig, der boede ved Frederikskirkens port, Strandgade nr. 4 – uden nogen kirke at prædike i. En ansøgning, forfattet af Jacob Christian Lindberg, gik til kongen nov. 1831 ledsaget af en underdanig, men uforskammet erklæring fra Grundtvig. Staten ønskede ingen frimenighedsdannelse, og den tyske menighed beholdt sin kirke. Den fornærmede Grundtvig sluttede sig nærmere til Lindbergs kreds, end han tidligere havde ønsket, og da den ikke fik adgang til Frederikskirken, lejede Grundtvig et stort lokale hos sin vært, Jacob Holm (sml. kapel 29). Der blev anskaffet bænke og talerstol til »stadens mærkeligste menighed og ejendommeligste præst«; myndighederne var ikke begejstrede, og politidirektøren prøvede

Fig. 9. Christians kirke. Udsigt over havnelobet til Christianshavn dampmølle og Frederiks tyske kirke (sml. fig. 7). O. 1840. Efter akvarel, signeret H. G. F. Holm, i Københavns Bymuseum. – Christians Kirke. Blick über die Hafeneinfahrt zur Christianshavn Dampfmühle und Friedrichs deutsche Kirche (vgl. Fig. 7). Um 1840. Nach einem Aquarell, signiert H. G. F. Holm, im Kopenhagener Stadtmuseum.

forgæves at tale de ledende til rette. Det lykkedes derimod ved et forslag fra biskop P. E. Müller: Grundtvig skulle have tilladelse til at prædike ved aftensang i Frederikskirken, men måtte ikke holde altergang. Frederik VI. underskrev en resolution herom 1. marts 1832⁴³.

Allerede om eftermiddagen tre dage senere stod Grundtvig på prædikestolen i Frederikskirken. De mange tilhørere fik ikke adgang til de aflåste stole og loger; inden næste søndag måtte de, der ønskede det, henvende sig til grave- ren for at leje plads. Grundtvig besværede sig over, at de fattige så ikke kunne høre ham; kirkeværgerne svarede, at denne aftensang var for alle og ikke for en bestemt lille sekt, der ønskede at høre hr. Grundtvig; ydermere var det kun billigt, at kirken fik noget for det slid, der gik på den. Grundtvig replicerede, at kirken ingen menighed havde og derfor ville udnytte situationen⁴⁰. Måske var der lidt om det. I hvert fald erklærer kirkeældste Hvidt sommeren 1834⁴⁴, at en nødvendig reparation med stilladser omkring altret ikke måtte medføre kirkens lukning i otte uger, da kirkens indtægt fra præsten Grundtvig så ville gå tabt, hvilket var uacceptabelt. Den faldt imidlertid væk 9. juni 1839, da Grundtvig blev indsat i Vartov kirke (p. 7f.).

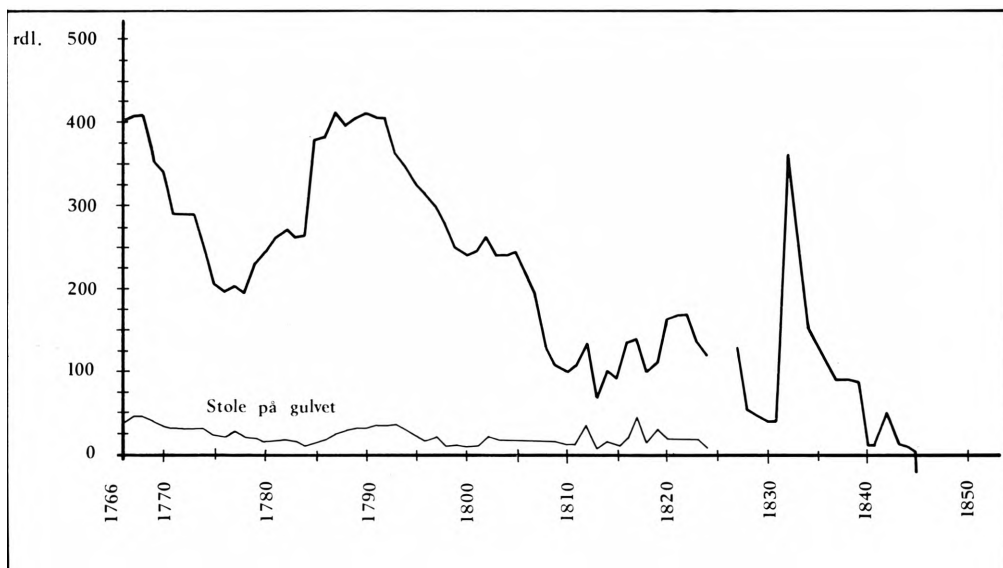

Fig. 10. Christians kirke. Den øvre kurve viser svingningerne i den samlede leje af stolestader og loger, en af kirkens vigtigste indtægtskilder (p. 90). – Christians Kirche. Die obere Kurve zeigt die Schwingungen der gesamten Miete von Stühlen und Logen, einer der wichtigsten Einnahmequellen der Kirche.

Efter Grundtvig-perioden dukkede de gamle planer om henlægning af Frederiks tyske menighed og den tyske garnison under S. Petri kirke op igen. De afvistes påny 1854, og samme år fremsatte biskop Martensen tanken om at gøre den betrængte kirke, som hverken burde rives ned eller stå uvedligeholdt, til dansk sognekirke og dele Vor Frelser sogn i to³⁹. Inden man nåede at realisere denne løsning, førtes mange og lange forhandlinger, der som nævnt førte til ophævelse af den tyske menighed 1886. Den nedsatte kommission (p. 92), bestående af borgmesteren for magistratens 1. afd. og Holmens provst, havde derfor ingen menighed at tage hensyn til, men den forfaldne kirke var et problem. Hurtigt tog man dog Martensens tanke om en deling af Vor Frelser sogn op, men den druknede i skrivelser. »Udvalget til Kirkesagens Fremme i København«, der dannedes 1890, bragte lidt liv i sagen: i Vor Frelser sogn boede da over 20.000 mennesker, og en deling ville netop her være ret billig, »eftersom Frederiks tyske Kirke staar ubrugt midt i Sognet«⁴⁵.

Langt om længe opnåedes en ordning, der stadfæstedes ved kgl. resolution af 8. marts 1899. Vor Frelser sogn skulle deles ved Torvegade-Amagerbrogade og dens kirke benyttes af begge menigheder, indtil Frederiks tyske kirke blev istandsat. 2. juni 1901 genåbnedes den under navnet »Christians Kirke«, opkaldt efter Christianshavn og dens grundlægger⁴⁶. – Kun navnetræk over kirkeportal og kongestol fremkalder mindet om »Femte Frederiks« langmodige indsats for den tyske menighed og dens kirke.

Krigsødelæggelser. Kirken har to gange fået bombeskader, dels ved Københavns bombardement 1807⁴², dels under det engelske luftangreb på Burmeister & Wain 27. jan. 1943 (sml. p. 142).

Skoler m.m. Den tyske skole, oprettet ifl. kgl. reskript af 1743, blev nær knyttet til kirken, idet kantoren samtidig forestod skolen og med dens elever »gav opvartning« i kirken under gudstjenester, begravelser etc. Det er nævnt (p. 103), at der længe var planer om at give den husly på kirkens grund, men den fik plads i Kongensgade, hvor senere Borgerdydskolen oprettedes. I øvrigt fik den tyske kirke gennem dens 127 år betydning på flere områder. »Den blev ramme om en menighed, der talte en lang række betydende personligheder i dansk samfunds- og kulturliv, den blev et centrum under de skiftende åndelige strømninger i København, for pietisme og rationalisme, for kirkekampen i 1820'rne og for den begyndende grundtvigske bevægelse i 1830'rne, og den blev udgangspunkt for et betydeligt socialt initiativ, den Lorckiske stiftelse og de Massmannske Søndagsskoler« (Stampe p. 78). – Man kunne tilføje, at de sociale initiativer blev ved stedet også i den danske tid. 1901 startede pastor Holck sin søndagsskole på soldaterloftet, Christianshavns første børnehave blev oprettet af Anna Wulf 1915 (sml. p. 186), og grundlæggerne af den landskendte Kofoeds skole 1927 var kirkens kordegn, Hans Chr. Kofoed og hustru.

Christianskirkens sogn. 1916 udskiltes Islands Brygge som en selvstændig menighed om *Hans Tavsens kirke* (opført i flere tempi 1915-36), og Slotsholmens beboere overførtes 1930 til Christiansborg slotskirke. I sognet indviedes 1958 *Den norske sømandskirke*, Kong Håkons kirke, ved Christianshavns vold.

Fig. 11. Christians kirke. Laksegl fra kirkens regnskabsbog (p. 160). – Christians Kirche. Lacksiegel vom Kirchenrechnungsbuch.

Fig. 12. Christians kirke, set fra Strandgade. Fotografi o. 1930 i NM. Huset til højre senere afløst af Burmeister & Wain's administrationsbygning. – Christians Kirche, von Strandgade gesehen um 1930. Das Haus rechts ist vom Administrationsgebäude Burmeister & Wains abgelöst.

BELIGGENHED OG KIRKEPLADS

Beliggenhed. Da den af kongen approberede direktion til forberedelse af en tysk kirke søgte efter byggeplads, havde Strandgade ingen egentlig bebyggelse på havnesiden. Der var, som navnet siger, tale om en vej langs stranden, og på Amagersiden lå nogle ret anselige huse fra 1600'rne. Oprindelig hørte strandarealerne, de såkaldte fortove, til disse huse, hvis ejere, en række prominente storhandelsfolk og redere, selv havde gjort brug af dem (sml. fig. 2). Mere end 100 år efter Christianshavns grundlæggelse var byområdet langt fra udbygget så lidt som gadenettet. I 1730'rne hed den sumpede grund for enden af Strandgade, hvor kirken senere byggedes, »Rostgårds plads«. Ejeren, overarkivar Frederik Rostgård, havde af sin lærde kollega Ole Rømer i dennes egenskab af første borgmester og politimester i København, fået lov til at »indplanke« grunden uden hensyn til gadeprojektet. Derpå solgte Rostgård pladsens »fotov« til agent M. Fabritius, der her indrettede værft og kølhaleplads (senere kendt som madame Fabritius' plads, sml. fig. 3) på række med andre af slagsen, der strakte sig hen til den daværende Knippelsbro. Nærmest denne havde Vestindisk-Genuesisk Kompagni sin plads og sukkerraffinaderi. Mellem disse pladser ejede agent Andreas Bjørn een, som senere solgtes til kompagniet, hvori både Bjørn og Fabritius havde interesser⁴⁷. I området lå resterne af den gamle Grønnegårds havn (sml. p. 76), nær hvilken en tørdok til bygning af orlogsskibe var indrettet. Til at forestå arbejdet med tørdokken (indviet 1739) havde kongen indkaldt havnebygningseksperter J. H. Dumreicher, der senere kom til at spille en stor rolle i forbindelse med kirkebyggeriet (p. 121). Under arbejdet sprang den saltkilde frem, som blev den direkte årsag til, at kongen 1737 købte resten af Rostgårds plads. Herpå byggedes – helt uden hensyn til Strandgadens forlængelse – det saltværk, der blev et kort og trist kapitel i industrialismens historie. 1743 indstilledes driften, fordi saltet hobede sig op uden afsætningsmuligheder, og fire år senere nedlagdes værket⁴⁸.

Det var denne saltværksgrund (sml. fig. 3), de fire direktører 1749 fandt bedst egnet til kirkebyggeriet (p. 80), og i deres øjne var det nok en stor fordel, at kongen var ejer. I forhold til Christianshavns daværende bebyggelse havde arealet i øvrigt en meget fornuftig placering, hvis kirken ikke skulle ligge alt for nær Vor Frelser, og det lå i et område, hvor mange udlændinge havde deres virksomheder, og hvor der var plads til flere, efterhånden som de sumpede strandgrunde udvidedes ved opfyldning. – Byggegrunden, som stads-konduktør Balle udmålte den i marts 1750 (sml. p. 80), gjorde en ende på mulighederne for en forlængelse af Strandgade⁴⁹; en skitse i kopibogen viser Balles plan med indskrevne mål: i bredden strakte grunden sig fra Kongensgade til plankeværket om Fabritius' plads, der stod i flugt med den nuværende be-

byggelse på Strandgades havneside; dybden var bestemt af bebyggelsen på Strandgades anden side, nuværende nr. 4, og af saltværkets lange pakhus; sml. planen over saltværket⁵⁰ fig. 3 og situationsplanen fig. 13, hvor bogstaverne ABCDEF angiver omridset.

Situationsplanen, der som »generalplan« fulgte Eigtveds to projekter til kongen april 1753, ledsagedes af følgende forklaring: skulle man nøjes med den allerede tildelte grund, kunne der blot bygges en kirke af halv størrelse og endda anbragt »mellem huse«. – Det betyder, at kirken på en eller anden måde må tænkes indpasset i rækken af beboelseshuse på gadens Amagerside. Det er sandsynligt, at Eigtveds lille og sidst udarbejdede projekt (II, mrkt. 2-4) er blevet til med denne beliggenhed for øje. I kommentarerne hedder det videre, at direktionen frygter, at en sådan beliggenhed, »aus dem Geschicht«, i fremtiden skulle påkalde kongens misfornøjelse. Derfor har man på generalplanen (fig. 13) angivet et bekvemmere anlæg, som også kan gælde dette projekt; på denne måde kom facaden med kirkens hovedindgang til at ligge midt for Strandgade. Direktionen havde dermed disponeret både over det lange pakhuis og et stykke af det tilhørende »fortov«, som kongen tidligere havde forbeholdt sig (på fig. 13 mrkt. G og H); man havde tillige disponeret over et stykke af fortovet, som Rostgård havde solgt til Fabritius, og som netop nu (for en kort periode) var kommet ind under Vestindisk Kompagni (på fig. 13 mrkt. JKLMN). Generalplanen er signeret af Eigtved i december ligesom projekt I, og det er denne kirkes grundplan, der er indtegnet (mrkt. O). Der hersker ingen tvivl om direktionens ønsker: forklaringens oplæg om den (næsten usle) lille kirke mellem huse sigter tydeligt på at lette valget for den enevældige monark, hvis navn skulle knyttes til kirken. Han approberede generalplanen med kirken som point-de-vue for Strandgade og tillige det dyre projekt. Angående pakhuset måtte der forhandles med brugeren, og om køb af ekstra grund med kompagniet (sml. p. 81)⁵¹. – Med kongens approbation af kirkens beliggenhed realiseredes, måske uden at de implicerede vidste af det, planen om en kirke ved den gamle Grønnegårds havn, der havde spøgt siden Christian IV.s tid, omend på en lidt anden plads,

Kirken byggedes mellem travle virksomheder, af og for folk, som var beskæftiget her. Krudtmølle, rebslageri og sukkerfabrikker, bryggeri og sæbe- syderi, kølhalepladser og skibsbyggerier skiftede ejere, og blandt de nye fandtes altid folk, som tog sig kirkens sag for. Det blev af den største betydning i den lange periode, hvor adskillige forslag til bedring af den økonomiske situation truede med en kraftig beskæring af grunden. Kun eet blev gennemført, salget af præstegården 1836 (p. 91). Den afhændedes til Borgerdydskolen og kom siden til den virksomhed, der nu behersker kirkens omgivelser, Burmeister & Wain. Efter stedets tradition startede dette firma under små forhold; Bur-

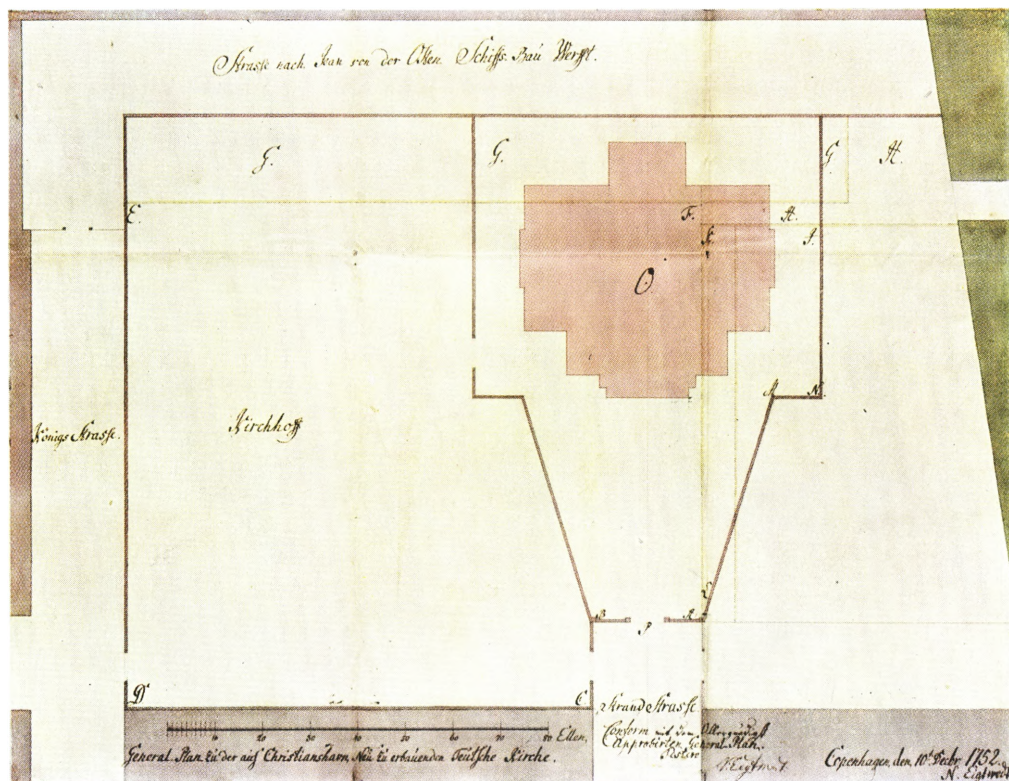

Fig. 13. Christians kirke. Generalplan, udarbejdet af N. Eigtved 1752. RA. Signaturerne A-F markerer saltværksgrundens omruds og G-G det lange pakhus (jfr. fig. 3). (P. 98, 140). – Christians Kirke. Lageplan, 1752 ausgearbeitet von N. Eigtved. Die Signaturen A-F markieren den Umriss vom Grundstück des Salzwerkes und G-G den langen Speicher (vgl. Fig. 3). Im Reichsarchiv.

meister havde sammen med Baumgarten indrettet maskinværksted i Overgaden, hvor J. J. von Bergen (se kapel 4) havde sin bøssemagervirksomhed, og 1851 lejedes plads til skibsbygning på det område, som engelskmanden Appleby (se kapel 16) opfyldte omkring den tid, da kirkesagen startede. Nu ejer virksomheden arealerne fra og med nr. 4 på Strandgades Amagerside (sml. fig. 14)⁵², over hjørnet af kirkepladsen til Wildersgade (tidligere Kongensgade), videre til Overgaden og bag om kirken, hvor ammunitionsfabrikken lå, til de stærkt udbyggede »fortove« mod vandet, hvor kirken købte grund af Vestindisk Kompagni, og frem til Strandgades Kobenhavnsside⁵³. Kirken er kommet til at ligge »mellem huse«, men endnu hævder den sin ret for enden af Strandgade.

Kirkens grund hegnes mod Wildersgade (tidligere Kongensgade) og B & W af høje teglmure, som med en enkelt undtagelse er fra 1900'erne; nedre del af Wildersgademuren, der har fladbuede spareblændinger, stammer antagelig fra 1800'ernes første halvdel. Skellet i nordøsthjørnet blev o. 1965 reguleret lidt til

kirkens fordel (sml. den nuværende kirketjenerbolig p. 105), og samtidig fik naboen ret til at forbinde sine arealer i nord og syd, på tværs af kirkepladsen, med en tunnel, der fører til marketenderiet, som rejstes på præstegårdens gamle grund⁵⁴. Pladsen foran kirken samt arealerne med de gamle begravelsespladser er reguleret 1901, 1924 og 1948 (arkitekt Erstad Jørgensen og havearkitekt Troels Erstad). Græsset fjernedes fra selve pladsen 1924 til fordel for en grusbelægning med køre- og gangbane af fliser og brosten fra kirkeporten til hovedtrappen ; også fattigkirkegården nord og vest om kirken har grusbelægning. Gravpladsen syd for kirken (fig. 110) har delvis gammel bevoksning langs siderne og græsplæne i midten; et hjørne er indrettet til børnelegeplads. På plænen står en enkelt stele over et gravkammer, mens nogle få andre gravminder, en bygningstavle og en falsk runesten 1948 er anbragt omkring plænen og i muren mod Wildersgade.

Indgange. Bortset fra en lille »nabodør« til B & W.s tunnel (som tjener til beskyttelsesrum for kirken) er den eneste adgang til kirkegårdsområdet nu fra Strandgade, hvis udmunding spærres af et jerngitter med *portfløje* mellem klassicistisk prægede murpiller, opsat 1913-14. Umiddelbart inden for ligger de to småhuse, der er bolig for kapellan og kirketjener (p. 103). Indtil dette gitter rejstes, synes indgangspartiet altid at have været lukket med ret simple tremestakitter af træ mellem jordgravede stolper. En lang periode klarede man sig tilsyneladende med den port, som kirken overtog med saltværksgrunden, anbragt i et lille indhak fra gademundingen (sml. fig. 3 og 13). Som det senere vil fremgå, tilhørte kun halvdelen af gadens areal på dette sted kirken. Det første indgangsparti mod Strandgade rejstes 1775-76, efter opførelsen af kapellanboligen; tømrerarbejdet udførtes af Vollmeister, og »die Zierathen« i form af vaser, som kronede stolperne, var skåret af billedhugger Andreas Berner (rgsk.); stakittet kendes fra en tegning, der senere bilagdes sagen om sprøjtehuset (p. 105). Siden da har der været adskillige forslag til stakitter. Et af C. F. Hansen og P. Malling 1817 approberet udkast til jernstakit og -port mellem murede piller blev vistnok ikke udført⁵⁵, mens et med trætræmmes, tegnet 1842 af ingeniørløjtnant P. von Linde⁴⁰, har stor lighed med det, som kendes fra et fotografi fra 1899. – Fra kirken rejstes og til langt ind i 1800'erne, var der tillige en indgang fra Kongensgade, hvor en † stakitport senest er omtalt 1833⁵⁶.

Nedlagte begravelsespladser. Eigtveds plan (fig. 3) viser kirken liggende på en plads, der ved mure er isoleret fra den egentlige kirkegård, som optager resten af grunden. Denne disposition blev ikke realiseret, blandt andet fordi direktionen fik et langt mindre areal end ønsket. Heraf holdtes området mellem kirken og Strandgade fri for begravelser. En *fattigkirkegård* anlagdes efter 1759 på de smalle jordstrimler nord og vest om bygningen, mens den »store kirkegård«, hvor der betales for jorden⁵⁷, kom til at ligge mellem kirkens sydgavl

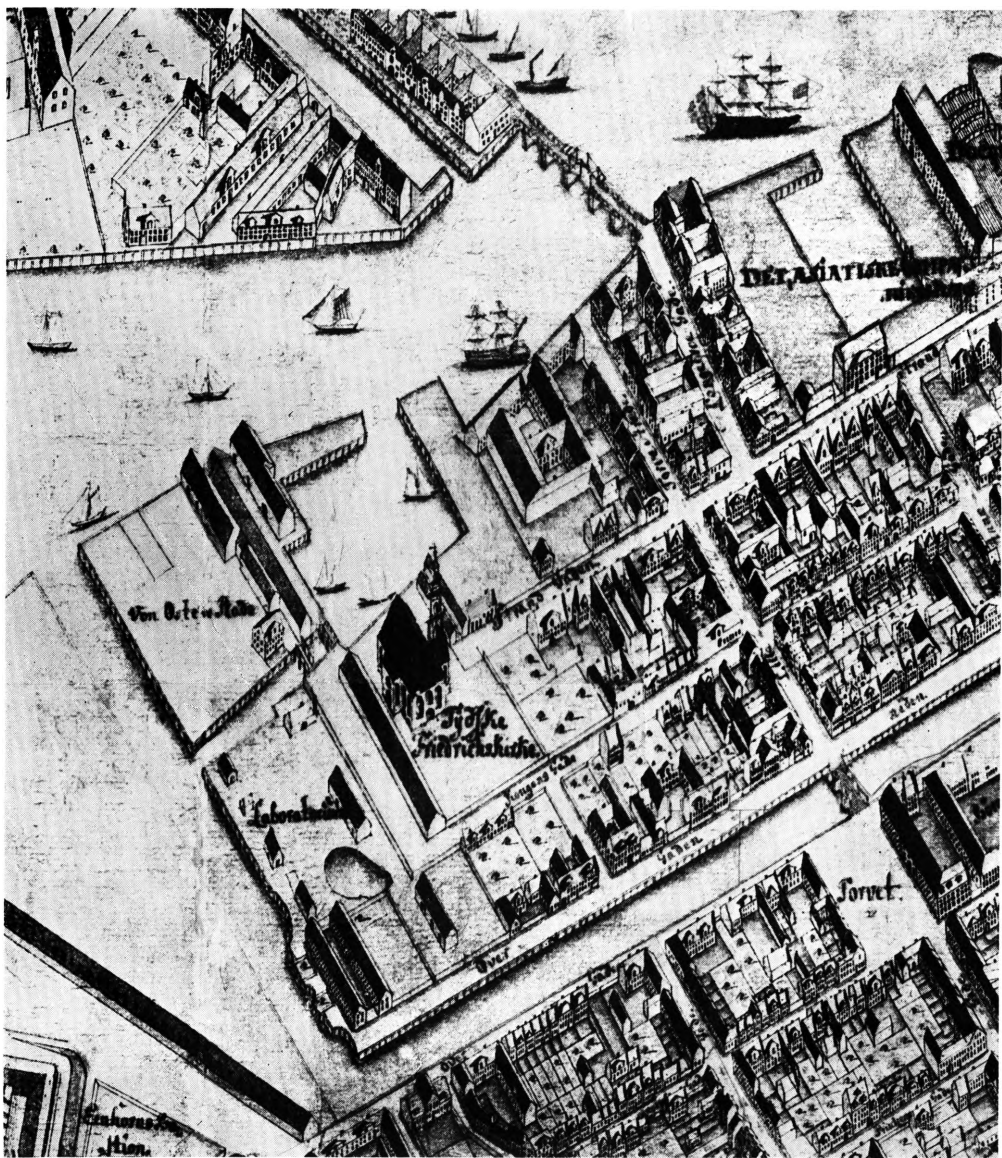

Fig. 14. Udsnit af Christian Geddes eleverede kort over København 1761. Nord opad. Kirkens da ufuldendte tårn er tegnet efter et projekt, som ikke blev benyttet (p. 134). Københavns Bymuseum. — Ausschnitt der elevierten Karte über Kopenhagen 1761 von Christian Gedde. Der zu dieser Zeit nicht vollendete Kirchturm ist nach einem Projekt gezeichnet worden, das nicht zur Ausführung kam. Im Kopenhagener Stadtmuseum.

og Kongensgade (sml. fig. 13). Disse to områder har sandsynligvis altid været klart adskilt indbyrdes og fra kirkens forplads, således som det ses på en skitse fra 1821 (fig. 110); den hører til et detaljeret forslag til reparation af de forfaldne plankeværker. Man ville fjerne den store kirkegårds nordre hegn og be-

nytte det til reparation af det østre, opsætte et nyt plankeværk i tilslutning til kirkens sydvesthjørne og to som lukke for fattigkirkegården, »daher viel Unwesen besonders hinter der Kirche getrieben wird«. Som helhed er forslaget karakteristisk for den økonomiske situation, der også kom til udtryk ved, at arbejdet blev overdraget tømremester Wahl, fordi han »gennem 30 år altid havde været parat til at vente med sine fordringer«³⁷.

På fattigkirkegården ophørte begravelserne o. 1794, da det stykke jord, kirken et par år forinden havde fået overdraget af magistraten, var bragt i orden til en ny. Det lå på Amager, ved siden af Vor Frelsers (anneks)kirkegård; til forebyggelse af enhver strid med den danske kirke ønskede den tyske de to jordstykker skilt med en ca. 60 meter lang grøft⁵⁸.

Den såkaldte store kirkegård var ikke overbelastet, da de fleste, som havde råd, valgte gravkapellet. I forbindelse med ønsket om at bedre kirkens økonomi tænkte man o. 1794 på at sælge byggegrunde mod Kongensgade. Et andet forslag drejede sig om udstykning af den sydligste del til familiegravsteder⁵⁵, og det blev muligvis gennemført, eftersom en enkelt gravsten endnu står på sin plads over et muret gravkammer (se gravsten nr. 8). Efter 1853, da også denne del af kirkegården blev nedlagt som gravplads, voksede beplantningen uforstyrret til 1901. Trods rigelig sanering af bevoksningen dette år samt 1924 og 1948 har man endnu en svag mulighed for at genkalde sig Achton Friis' begejstring over »Et Fristed i en Udkant af den store By ... med en Sommerfrodighed og Blomsterfylde som den, der kun kendes mellem glemte Grave«⁵⁹.

Bygninger på kirkepladsen. De første år efter kirkens indvielse lå lige inden for Strandgadeporten den lille fbygning, *saltværkets portnerbolig* (sml. fig. 3, 6), der blev overtaget sammen med grunden og dens plankeværker (sml. p. 80). Huset var bolig for den til byggeriet knyttede skriver Wiegant indtil 1757, da smedesvendene overtog det (sml. p. 126); det blev stående adskillige år efter kirkeindvielsen, og på stedet rejstes graverboligen 1774 (p. 103). Indtil 1759 benyttede direktionen endvidere nogle af saltværkets *†pakhuse* (sml. fig. 3), der synes at have gjort tjeneste som smedie og savhuse⁶⁰.

Eigtved har ikke på sin generalplan (fig. 13) vist anden bebyggelse på grunden end selve kirken, og kirkebygningsdirektionen synes heller ikke at have haft planer om at bygge husene til betjeningen her før 1760. Men memorialet til kongen dette år (p. 88) viser, at den nu kunne tænke sig at opføre et hus mod Kongensgade med boliger til kantor, organist, graver og bælgræder, der alle fik så lidt i løn, at de havde svært ved at betale husleje. Præstegården ønskede man derimod lagt på en grund, til hvis køb en bevilling ønskedes. Direktionen var ikke kommet videre med sagen 1762, da der åbnede sig en mulighed for at købe den Reventlow'ske gård, Strandgade nr. 6, der var stor

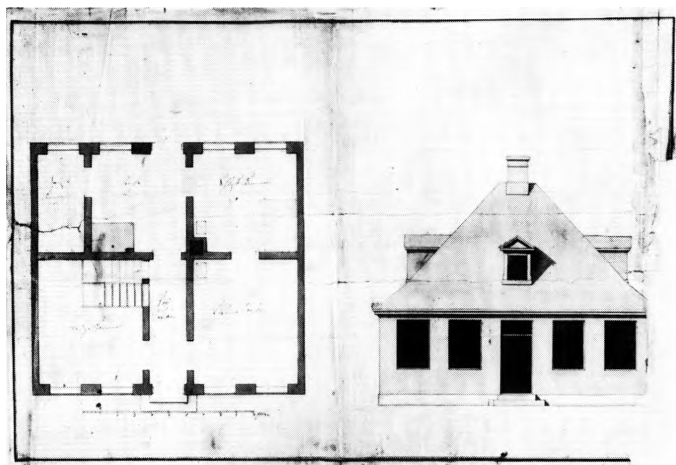

Fig. 15. Christians kirke. Kantor- og graverbolig opført ved porten mod Strandgade 1774. Siden 1901 kapellanbolig. 1:300 (p. 103). – Christians Kirche. Wohnung des Kantors, 1774 aufgeführt am Tor gegen Strandgade. Seit 1901 Wohnung für den Hilfspfarrer. 1:300.

nok til at rumme alle boliger og skolen; en plan til ombygning strandede i Danske Kancelli, hvorfra et afslag kan være overbragt mundtligt gennem kirkens patron, grev Holstein⁶¹. I hvert fald foretog direktionen et par måneder senere en henvendelse til kancelliet med et ønske om, at de forhåndenværende materialer måtte bruges til præsteboliger på et hjørne af grunden mod Kongensgade, »da man alligevel ikke ville kunne begynde på tårnet dette år«⁶². Kirken fik tilladelse til at bygge denne *†*præstegård (p. 105), der blev den første af de ialt tre huse, som rejstes på grunden før 1781 (sml. fig. 110).

De to andre huse, *graverbolig* og *sprøjtehus*, flankerer indgangspartiet mod Strandgade. Deres afvalmede tage viser, at de rejstes som fritliggende pavilloner, men siden da har den yngre bebyggelse uden for porten ligesom trængt dem op i hver sin krog, og især graverhuset domineres fuldstændig af Jacob Holms høje pakhuis fra 1819⁶³. Begge huse har granitsokkel, vandkurede mure af flensborgsten og sortglaseret tegltag ligesom kirken. Graverboligen (fig. 15) er opført 1774 til venstre for indgangen, hvor saltværkets portnerhus lå (sml. p. 102), men var året før påbegyndt til højre. I forbindelse med de nedennævnte bryderier om placeringen oplyses det, at de kirkeældste enedes med stadsbygmesteren, G. E. Rosenberg, om at rejse huset efter hans tegning⁶⁴. Håndværkere og leverandører var de samme som ved kirken. Tømrermester Vollmeister leverede et overslag på 626 rdl., men prisen blev godt 939 rdl. (rgsk.). Tegningen gør ikke rede for vindueskarmenes inddeling; et fotografi fra 1899 viser kun en vandret og en lodret post, men nu er de enkelte rammer underdelt ved sprosser. Døren er samtidig med huset, hvis ydre i det store og hele ikke æn-

Commoditæt« kunne hun ikke udsætte sin egen for fare. Det ville være følgen, hvis et hus kom til at ligge nær hendes plads og pakhus, som altid var fyldt med tjære, beg og andet brandfarligt (sml. bebyggelsen på fig. 6). Selv om kirkestyret med skødet i hånden var i sin gode ret, valgte det at flytte huset⁶⁴.

Sprøjtehuset byggedes 1781 på den omdiskuterede grund. J.B. Schottman har dec. 1779 signeret den tegning (fig. 16), som benyttedes. Han fik også entreprisen på bygningen, der skulle »sementriren« med det allerede opførte graverhus, således at de to huse flankerede indgangen fra Strandgade⁶⁴.

Husets indretning fremgår af tegningen: a, sprøjtehus; b, til ligbårer; c, materialhus med plads til brandstiger og -hager ved D. »Der Kanal«, som angives med E og er ført ind under en lav, buet åbning i husets façademur, er afløbet fra en slamkiste, der er omtalt i forbindelse med graverhusets flytning. – Symmetrien i relation til graverboligen er gennemført i et vist omfang, dog er sprøjtehusets façade cirka een meter kortere, og de på opstalten markerede vinduer er kun blændinger. Mod kirken optog to store, fladrundbuede portåbninger hele façaden; begge står nu som blændinger. Både her og mod syd er der indsat vinduer, der harmonerer med graverboligens (p. 103). Bygningen ændredes 1901, da den blev overladt til menighedsplejen, der senere havde planer om et stort byggeri på kirkegårdens søndre del⁶⁵. 1921 omdannedes bygningen til bolig for kirketjeneren og forsynedes med en lille udvidelse på det sted, hvor slamkisten havde sit gennemløb. I forbindelse med tunnelbyggeriet (p. 100) udvidedes huset med en lav fløj i nordlig retning.

En tredje bygning på den nuværende kirkeplads er et *ligkapel* fra 1928-29.

†*Præsteboliger*. 1764-65 opførtes den p. 103 nævnte bygning ud mod Kongensgade, et hus på tre etager med lejligheder til præst, kapellan og præstenke. Byggeriet gennemførtes af bygningsinspektør J. Conradi, efter at han 1763 havde leveret tegning og overslag. Det sidste er bevaret sammen med et fuldstændigt byggeregnskab, der viser en slutpris på 10.775 rdl.⁶⁶. – Ejendommen solgtes til forstander for Borgerdydskolen, Niels Bygum Krarup, 1836⁶⁷ (p. 98) og blev siden ombygget fuldstændig; de sidste rester forsvandt, da B & W for få år siden rejste et marketenderi på grunden (p. 100).

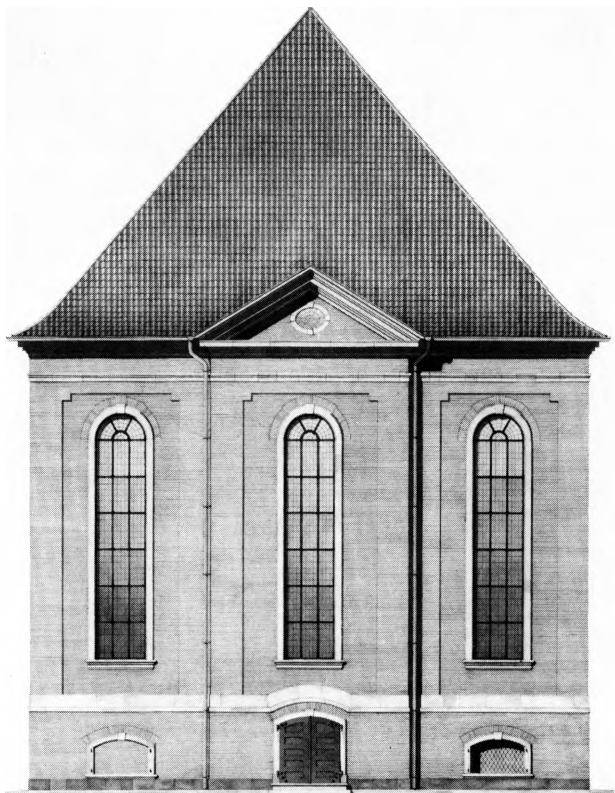

Fig. 17. Christians kirke. Façade mod syd. 1:300. Målt og tuscheret af Aage Kjæro. Sml. teksten til fig. 19. – Christians Kirche. Fassade gegen Süden. 1:300. Vermessen und getuscht von Aage Kjæro. Vgl. Text zu Fig. 19.

KIRKEN

Bygningen og dens inventar er ikke blot fra samme tid, men knyttet nøje sammen gennem planlægningens bærende idé, der gik ud på at skabe et rum, som var tilpasset den protestantiske gudstjenesteform. Høje pulpiturer – ikke bygningens ydermure – er det rumskabende element, og derfor hører de som helhed til bygningsbeskrivelsen ligesom prædikestolsaltret og kongestolen, hvis placering har været bestemmende for bygningens disposition; detailbeskrivelserne findes i afsnittet om inventaret p. 143 †.

Første byggeperiode 1754-59. Kirke, sakristi og tårnets nedre del.

Kirken består af en tværstillet, rektangulær bygning, som foruden en jævnstor krypt indeholder det egentlige gudstjenesterum. Det er opbygget symmetrisk om den korte vest-øst akse, således at prædikestolsaltret med orgel øverst står midt på den ene langvæg, vis-à-vis kongestolen over hovedindgangen på

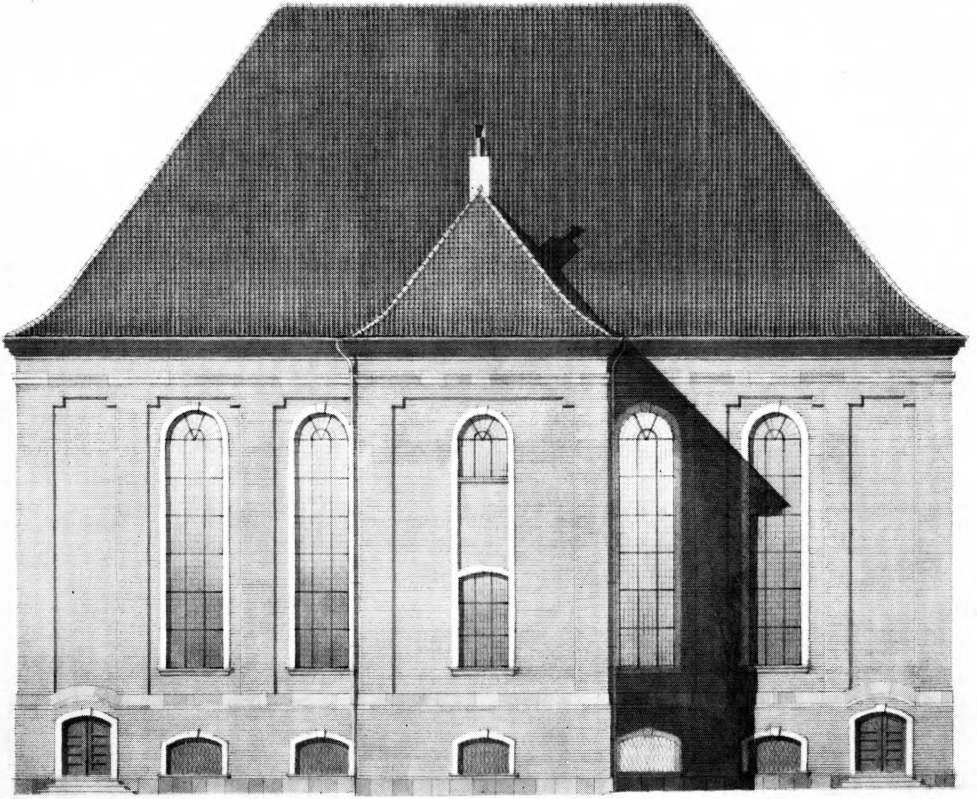

Fig. 18. Christians kirke. Façade mod vest. 1:300. Målt og tuscheret af Ib Frandsen. Sml. teksten til fig. 19. – Christians Kirche. Fassade gegen Westen. 1:300. Vermessen und getuscht von Ib Frandsen.

Vgl. Text zu Fig. 19.

den anden. Et stort anlagt, fremspringende indgangsparti midt på bygningens østre langmur består af et tårn, ilankeret af trappehuse. Tårnrummet danner kirkens centrale forhal, hvorfra der tillige er forbindelse til de to trapper, som giver adgang til både kongestolen og de fire stokværk høje pulpitter langs kirkerummets nord-, øst- og sydvæg. En udbygning på vestre langmur, bag altret, rummer sakristi og præsteværelse forneden, orgel og korrum foroven samt de hertil nødvendige trapper. – Afvalmede tage dækker denne udbygning og det tværstillede langhus, mens trapperne ved tårnet i højde med kirkens hovedgesims ender i flade altaner, hvis stenrækværk forbindes af en fiktiv balustrade forneden på tårnets anden etage. Bygningen – indbefattet denne tårnetage – er rejst mellem efteråret 1754 og indvielsen 2. dec. 1759, mens resten af tårnet og spiret er fra 1766-70.

Orienteringen er ikke solret, men som ved andre eftermiddelalderlige bykirker bestemt af gadenettet, der her løber i retningerne nordøst-sydvest og nordvest-sydøst (sml. fig. 14). Flere ældre beskrivelser af kirken benytter i stedet for disse angivelser henholdsvis øst-vest om kirkens korte hovedakse og nord-syd om langaksen; denne praksis er fulgt i nærværende beskrivelse.

Materialer. Kirken er over en lav granitsokkel muret op i flensborgsten, der enten er dekoreret eller beklædt med gotlandsk kalksten og bremersandsten; også bornholmsk sandsten er benyttet i et vist omfang, men kun når bremerstenen ikke kunne skaffes. Tårnet og de tilstødende trappehuse er helt beklædt med brudstensmaterialet, der også er benyttet til udvendige trapper, indramninger om alle vinduer og døre samt gesimser og gavlfionter. Tagene er dækket med sortglaserede vingetegl og spiret med kobber. På en af de originale kobberplader findes billedet af en rokokoklædt herre (fig. 112).

Kirken er opført efter N. Eigtveds projekt I, approberet af Frederik V. maj 1754. Flere steder er der imidlertid efter Eigtveds død gennemført væsentlige ændringer både i det ydre og ved indretningen (p. 141). Uanset hvem der skal dele æren for det endelige resultat, er kirken, som indviedes 1759 og næsten uden ændringer bevaret til vor tid, formet i overensstemmelse med tidens ideal for det protestantiske kirkerum. Som sådan er Christians kirke uden tvivl det mest vellykkede i landet⁶⁸. – Selv om Eigtveds approberede tegninger er borte, viser hans eksisterende projekt II (fig. 4-5) de samme ideer angående dispositionen for indretningen: et tværstillet kirkerum med prædikestolsalter midt på den ene langvæg, centralt for alle tilhørerpladser i gulvets stolestader og pulpiturenes loger. Opbygningen er lig et teater, hvor scenens plads er overtaget af gudstjenestens vigtigste brugsting⁶⁹.

Bygningens ydre genspejler kun i ringe grad rytmen i kirkerummet, hvor de tre vægge domineres af pulpiturenes vandrette linjer, mens den fjerde med alter-prædikestol-orgel, flankeret af meget høje vinduer, præges af vertikale tendenser. I alle façader betones det lodrette først og fremmest af de slanke vinduer, der er svagt forsænket i hver sin blanding, indrammet af de ørelisener, som er et af rokokoens yndlingsmotiver og karakteristisk for Eigtveds bygninger. For gavlenes vedkommende understreges højdevirkningen af det fremspringende midtparti med trekantgavl over gesimsen (fig. 17).

Bygningens opdeling i to etager, gravkapel og kirke, er dog klart angivet med et naturstensbånd, som afgrænser den høje krypts svagt fremspringende mure, så bygningens nedre del fremtræder som postament for de øvre mure. Svarende til etagedelingen har façaderne to sæt vinduer: lave, fladbuede åbninger til krypten og næsten ti meter høje, rundbuede til kirken. Indgangene til gravkapellet (en midt i hver gavl) og dørene til de sekundære trapper i bygningens vestre del er fladbuede som gravkapellets vinduer; arkitektonisk er de alle

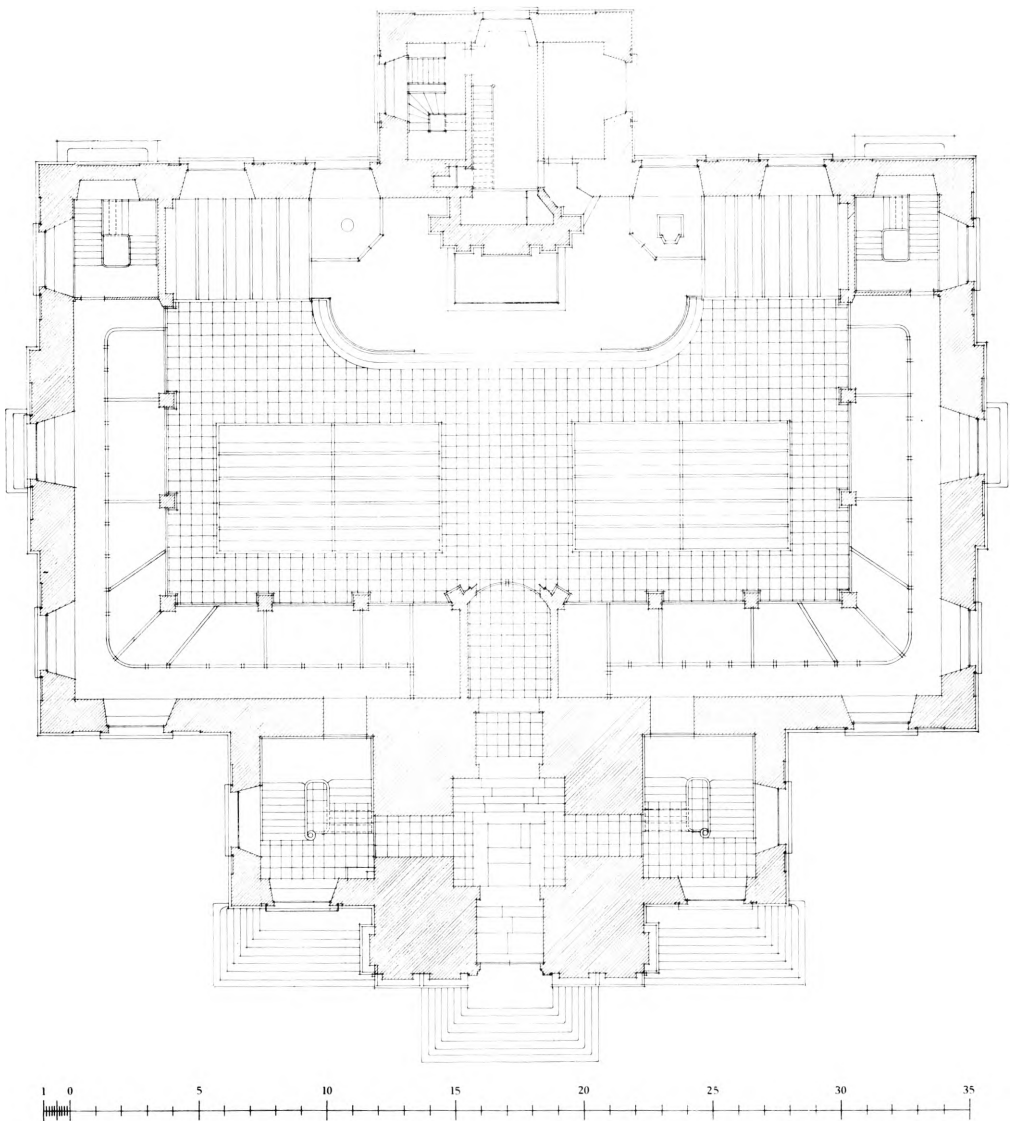

Fig. 19. Christians kirke. Plan. 1:300. Vest opad. Målt af Mogens J. Pedersen, som led i det omfattende arbejde, der 1939-1943 udførtes af elever ved Kunstakademiets bygningskole. Kunstakademiets bibliotek, Samlingen af arkitekturtegninger. — Christians Kirke. Plan. 1:300. Westen oben. Vermessen von Mogens J. Pedersen als Teil der umfassenden Arbeit, die 1939-1943 von der Kopenhagener Kunstakademie ausgeführt wurde. In der Sammlung von Architekturzeichnungen der Bibliothek der Kunstakademie.

karakteriseret som tilhørende underetagen, fordi det flade naturstensbånd er ført op over dørstikkene i koncentriske buer (fig. 17-18).

Båndet har stor effekt over for teglstensmurværket, men svækkes i sin virkning, hvor det løber ind på det naturstensbeklædte frontparti. Her brydes det af tre døre, som alle er ført op i façadeblændingerne, de fladbuede til trappe-

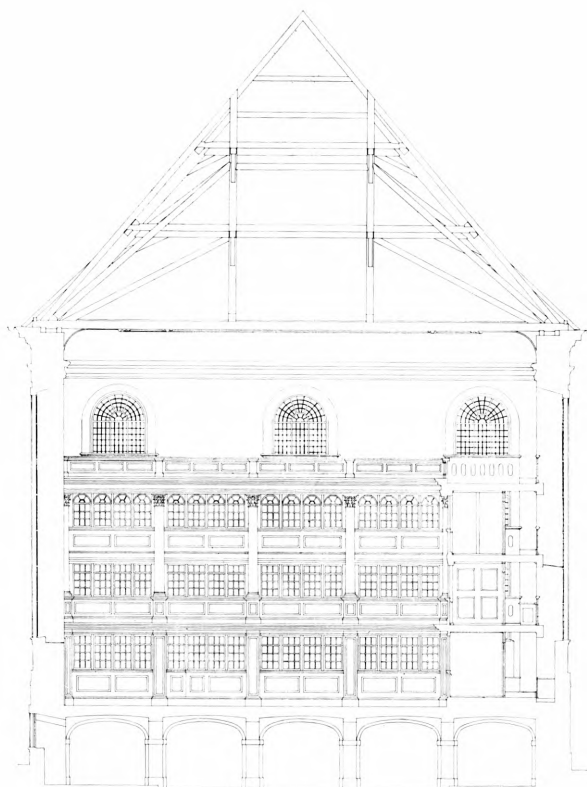

Fig. 20. Christians kirke. Tværsnit, set mod nord. 1:300. Målt af Asger Schmelling. Sml. teksten til fig. 19. – Christians Kirche. Querschnitt gegen Norden. 1:300. Vermessen von Asger Schmelling. Vgl. Text zu Fig. 19.

rummene og den rundbuede hovedportal i midtaksen. På tårnets fremspringende del indgår båndet som sokkelled i den dominerende pilasterdekoration. Hoveddøren, fremhævet gennem højde, form og dekoration, flankeres af koblede pilastre, mens fremspringets sider har enkeltpilastre, alle ens udformet og med profileret base og jonisk kapitæl. Bygningens omløbende gesims har den klassiske opdeling i arkitrav, frise og kronliste, men det er kun på tårnet, at arkitraven er fuldt udviklet og gør sig gældende med sin kraftigere profilering (fig. 23, nr. 4).

Et stort, tredelt trappeanlæg leder op til frontpartiets døre (sml. fig. 19).

Tårnets andet stokværk har som nævnt et sokkelparti, hvis fiktive balustrade genspejler trappehusenes altanrækværk og kæder dem sammen i et vandret niveau, hvorfra tårnet skyder op. Bortset fra sokkelpartiet findes dekoration kun i forbindelse med åbningerne, der også her sidder i lisénindrammede blændinger. De rundbuede åbningers indvendige stik når næsten etagens loft, hvorimod de udvendige sidder lavt og under en konsolbåren baldakin (fig. 23,

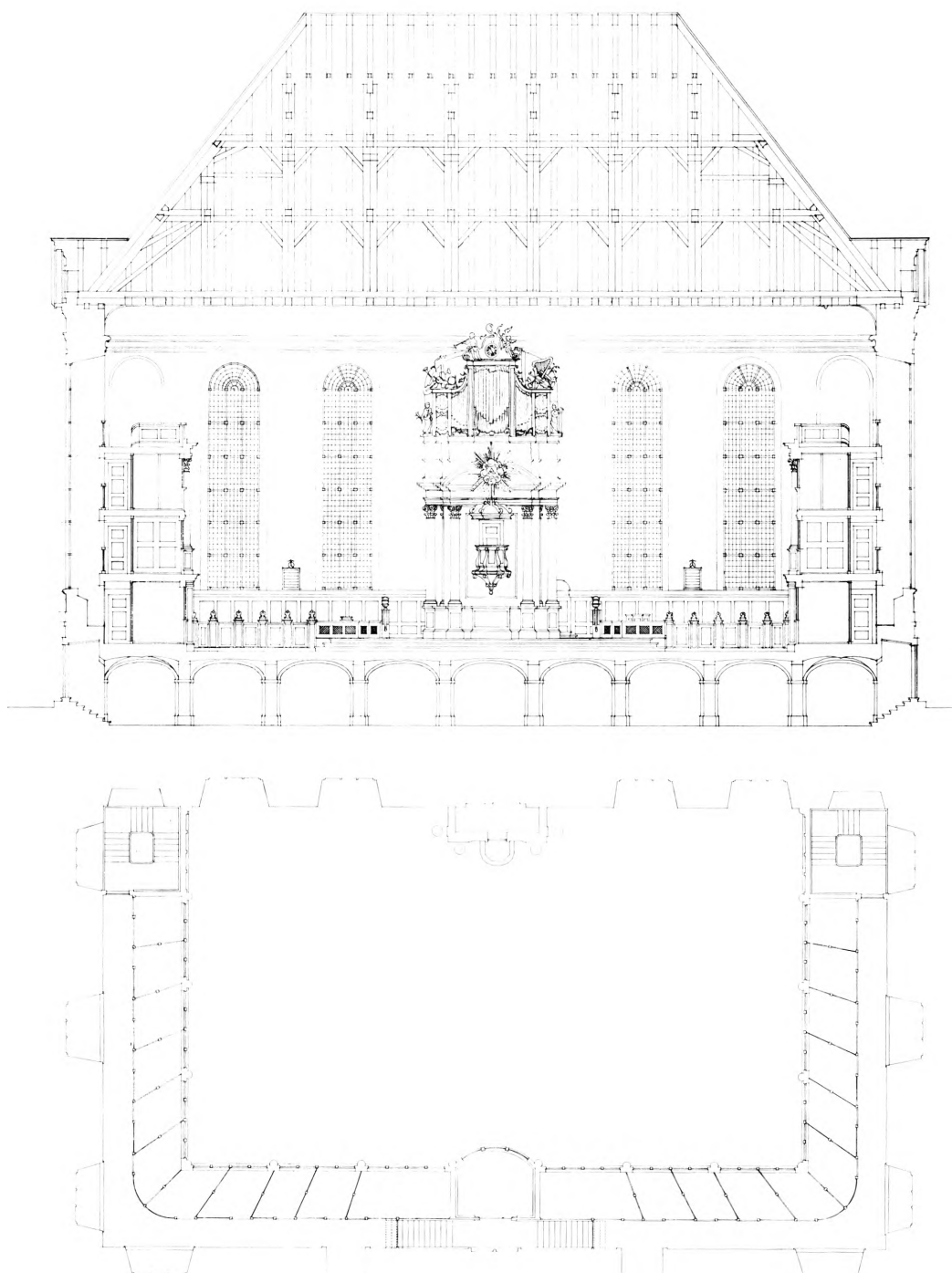

Fig. 21-22. Christians kirke. Längssnit, set mod vest, og plan af pulpituropbygningens tredje stovværk. 1:300. Målt af Bent Packness og Arne Knub. Sml. teksten til fig. 19. – Christians Kirche. Längsschnitt gegen Westen und Plan des dritten Stockwerkes des Pulpiturbauers. 1:300. Vermessen von Bent Packness und Arne Knub. Vgl. Text zu Fig. 19.

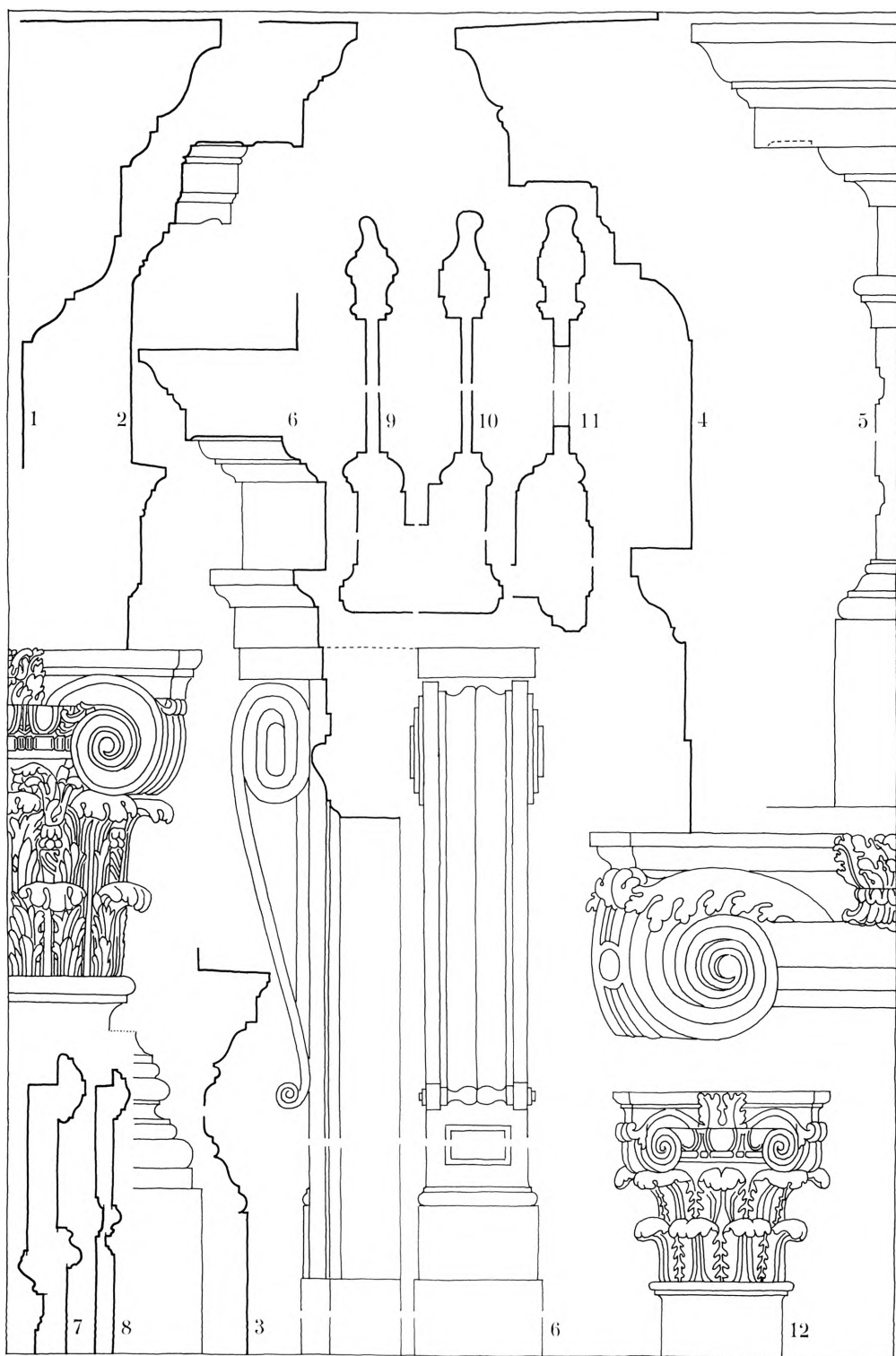
nr. 6; over denne har hver façade et rektangulært fyldingsfelt. Rundbuen mod Strandgade er lukket med et vindue, de tre andre med døre til trappehusenes altaner og til loftsrummet over kirken. Den rektangulære fylding på fronten mod gaden kaldtes af stenhuggerne for indskrifttavlen, og en indskrift er da også antydnet på et par tegninger (fig. 37-38); men hvis en sådan har eksisteret, må den være fjernet af Anthon 1766f. Stokværkets kraftige gesims (fig. 23, nr. 1) danner på oversiden en omløbende altan eller vægtergang, hvorfra resten af tårnet rejser sig, og det var her, første byggeperiode sluttede med det midlertidige pyramidetag, som ses på fig. 6, 109. Inden man påny kom i gang med byggeriet, havde direktionen planer for tårnets fuldendelse, der synes uforenelige med Eigtveds (sml. p. 140) og helt anderledes end de, der kom til udførelse.

Anden byggeperiode 1766-70. Tårnets tredje stokværk og spiret (sml. fig. 12) er rejst efter hofbygmester G. D. Anthon's 1766 approberede tegning⁷⁰; kun jernrækværket om vægtergangen ændredes og fik Christian VII.s monogram indføjet. Hvad materialet angår, slutter tårnets tredje etage sig til den underliggende, hvor der fortrinsvis synes anvendt bremer sandsten til façadebeklædning. Det nye stokværk er ret smalt i forhold til tårnets underdel og meget rigt dekoreret. Dets høje postament har anselige fremspring for hjørnepilastre og kraftige halv-søjler af korintisk orden (fig. 23, nr. 2-3). Mellem hvert søjlepar er der en profil-indrammet, vandret afdækket lydåbning, hvorover en urskive omhængt med festons. Etagens krongesims formidler gennem store hjørneforkrøpninger overgangen til det kobberklædte, ottekantede spir, der hæver sig mellem fire rokokovaser. Spirets nederste led, en lav, ottekantet kuppel, har fire gavlkviste, som krones af »flammevaser«. Siderne i den følgende lanterneagtige etage er vekselvis dekoreret med kvadratiske og cirkulære fyldinger, hvoraf de sidste har en rudestillet lysglug og festons som urskiverne. Kraftige guirlander, formet i kobberplader, er ophængt fornedet omkring det opskalkede pyramidespir, der ender i kugle og vindfløj.

Fig. 23. Christians kirke. Enkeltheder fra bygning og inventar 1:20 og 1:10, tegnet af KdeFL 1975.

1. Tårnets 2. stokværk, kraggesims 1:20 (Carl Metz 1934). 2. Tårnets 3. stokværk, halv-søjlebase og -kapitel samt gesims 1:20 (Ole Wennerberg og Ejler Rasmussen 1943). 3. Samme, sokkelparti (som 2). 4. Kirkens hovedgesims og kapitel fra frontpilaster 1:20 (Bodil Moltved 1939). 5. Nederste pulpituretage 1:10 (KdeFL 1975). 6. Konsol over dør i tårnets 2. stokværk 1:20 (Poul Rasmussen 1939). 7. Dør mellem tårnrum og forrum 1:10 (KdeFL 1975). 8. Dør til kongelogen 1:10 (KdeFL 1975). 9. Håndliste og vange fra søndre bagtrappe 1:10 (Nina Grubb Laursen 1959). 10. Håndliste og vange fra nordre bagtrappe 1:10 (Anne-Beate Nyrop 1939). 11. Håndliste og vange fra hovedtrappe 1:10 (E. Kindt og Paul Taubro 1940). 12. Prædikestolsalter, kapitel 1:20 (Benny Weinreich 1942). – Christians Kirche. Einzelheiten vom Gebäude und Inventar 1:20 und 1:10, 1975 von KdeFL gezeichnet. 1. Das

2. Stockwerk des Turmes: Kordongesims. 2. Das 3. Stockwerk des Turmes, Halbsäulenbasis und -kapitell nebst Gesims. 3. Dasselbe, Sokkelpartie. 4. Das Hauptgesims der Kirche und Fassadenpilaster. 5. Die unterste Pulpituretage. 6. Konsole über Tür im 2. Stockwerk des Turmes. 7. Die Tür zwischen Turmraum und Vorraum. 8. Die Tür zur Königsloge. 9. Handleiste und Wange der südlichen Hintertreppe. 10. Handleiste und Wange der nördlichen Hintertreppe. 11. Handleiste und Wange der Haupttreppe. 12. Kanzelaltar, Kapitell.

DET I N D R E

Under selve langhuset findes det store *gravkapel*, der med sine 45 hvælvfag, fordelt i fem rækker på langs ad bygningen, danner een stor hal (fig. 77). Både væggene og deres hvælvforlæg samt de fire rækker hvælvpiller med hjørnefals har retkantet, muret sokkel og kragbånd. Væg- og gjordbuer er fladrundbuede, og de fladtpændte hvælv har kun i indgangsfagene ved yderdørene markerede gratsømme⁷¹. Under byggeriet udvidedes kapellet med fire afdelinger, fordelt med tre under bygningens frontparti og en under sakristiet. Mens kapellet under tårnet kun er tilgængeligt gennem forhallens gulv, er de andre ved fladbuede døre sat i forbindelse med hovedkapellet. Kapellerne under fortrapperne og de to fag af det store kapel, som ligger under pulpiturenes bagtrapper, ligger nogle trin forsænket i forhold til det store rum. Under dets gulv var der oprindelig lave, trædækkede *kældre*, i alt 14, fordelt med syv i hver af de to hvælvrækker, der er midtgangen nærmest (sml. fig. 78); de er forlængst fyldt med jord og dækket af ølandsfliser som resten af kapellets gulv. Både disse kældebegravelser og de smedjernsgitre, som skiller de enkelte hvælvfag, er sammen med gravminderne beskrevet p. 189f. Her omtales også (p. 248) jerngitrene for kryptens vinduer og døre. Glasvinduerne inden for gitrene er opsat 1868. De afløste udvendige skodder, hvis stabler endnu ses flere steder, og som antagelig var fra 1767-68, mens de ydre trædøre blev lavet 1780⁷².

Kirkerummet begrænses dels af langhusets vestmur, hvor den centrale opbygning, alter-prædikestol-orgel, har plads i en fladrundbuet arkade mellem de høje, rundbuede vinduespar (fig. 21), dels af de tre andre vægges lukkede pulpiturer. Disse er opbygget symmetrisk om kirkens tværakse, og deres brystpaneler og vinduer danner en kulisseeagtig »palæ-façade« i tre stokværk. Det nederste dannes af en parterre-etage, hvis gulv er hævet to trin over kirkerummets, mens de to følgende stokværk er de egentlige pulpiturer. Façadernes lodrette delinger følger den rytme, der anslås af gravkapellets hvælvpiller (sml. fig. 20). Parterre-etagen har fyldingspilastre, og de to følgende knyttes sammen af korintiske halvsøjler i stor orden (fig. 23, nr. 5 og fig. 24). Over pulpiturenes omløbende krongesims findes et brystværn, som afgrænser det åbne, udelte galleri øverst oppe (fig. 27).

Bag »palæ-façaden« er de tre etager opdelt i loger, der er helt adskilt med panelvægge, som radierer mod prædikestolsaltret (sml. fig. 19, 22). Alle loger har døre til bagved liggende gange langs ydermurene, hvor etageadskillelserne (dvs. pulpiturenes gulve), begrænset af et rækværk, passerer frit forbi de store vinduesåbninger (fig. 66). Den vertikale forbindelse fra bygningens yderdøre til de enkelte etager sker ad fire trapper, dels de to fortrapper ved tårnet, dels de to bagtrapper, som ligger i bygningens vesthjørner, mod kirkerummet ca-

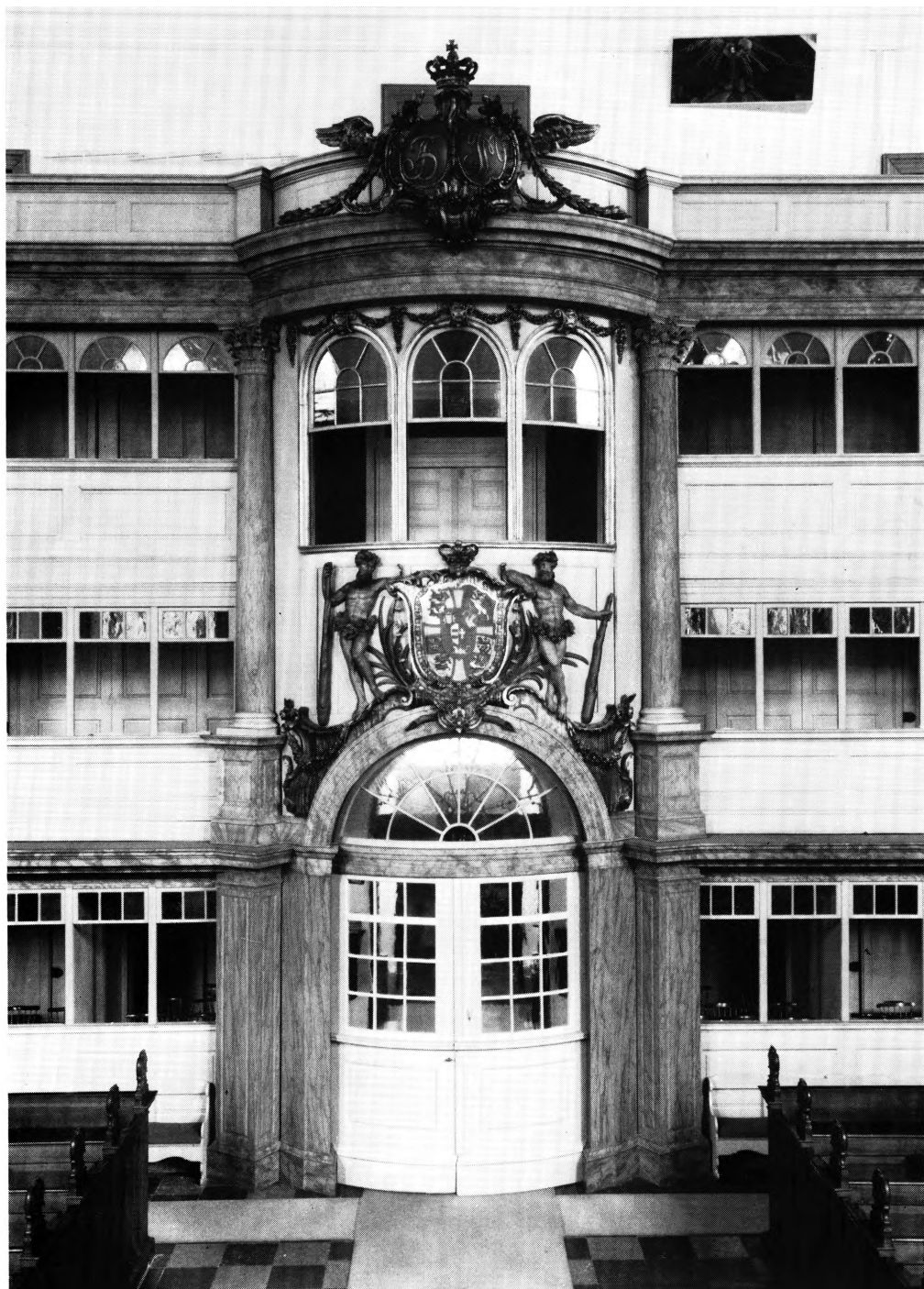

Fig. 24. Christians kirke. Pulpitur mod øst. Hovedindgang og kongeloge 1759 (p. 116, 174). – Christians Kirche. Pulpitur gegen Osten. Haupteingang und Königsloge 1759.

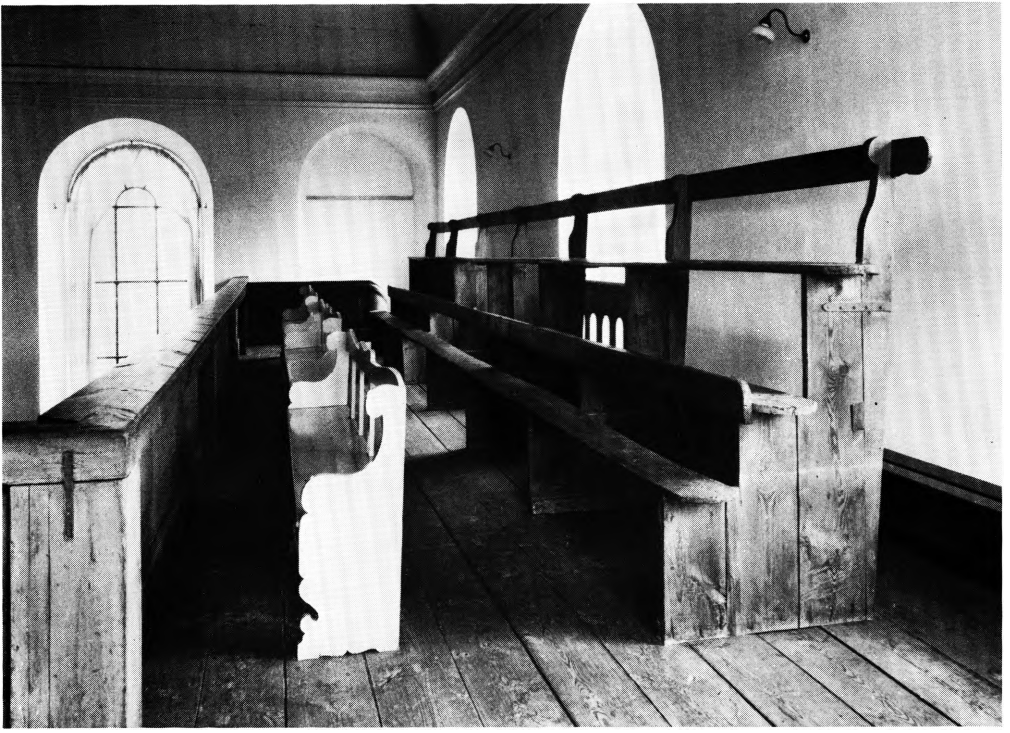

L.L.1973

Fig. 25-26. Christians kirke. Hovedtrappe og bagtrappe, begge i bygningens søndre del (p. 118, 141).
 – Christians Kirche. Haupttrappe und hintere Treppe, beide im südlichen Teil des Gebäudes.

moufleret med »blinde« pulpiturfaçader. – Kongestolen indgår som led i selve pulpituropbygningen, men er ved en forskydning af gulvplanerne isoleret fra de øvrige loger, over for hvilke den tillige er fremhævet gennem façadens udformning (fig. 24). Gangene bag de to pulpiturers loger blokeres ud for tårnet af det særlige adgangsparti til kongestolen. Det består af ligeløbstrapper, der fra underste pulpitur fører op fra syd og nord til en fælles repos eller platform foran logens dobbeltdør; mod øvre pulpiturs gang er repos'en til begge sider aflukket med panel og vinduer.

Loft og gulv. Kun fra galleriet, hvor man kan følge den store hulkel, som danner overgang fra ydermurene til det flade loft, har man nogen fornemmelse af rummets virkelige størrelse. Hulkelen begrænses af stukprofiler, og i gipsloftets fire hjørner er der stukindramning om de cirkulære åbninger til tagrummet. Af stuk er også en stor dekoration i loftets midte (sml. fig. 35). Motivet er Guds øje i trekant, stråleglans og skyer med englehoveder, det 18. århundredes foretrukne »kroning« af rum, alteropbygninger og lignende. Det er da også benyttet på prædikestolsaltret, men med den variation, at Guds øje er afløst af den hebraiske indskrift for Gud: Jahve (sml. fig. 42). Rokokodekora-

L. L. 1974

Fig. 27. Christians kirke. Galleriet. Nordre del, set mod vest; soldaterbænke fra o. 1760 (p. 166).
 – Christians Kirche. Die Gallerie. Der nördliche Teil gegen Westen; Soldatenbänke etwa um 1760.

tioner i stuk udmærker kongelogen (fig. 68), mens de andre gipsede lofter er glatte, eventuelt med et smalt profilbånd langs væggene; korrummets loft øverst i sakristbygningen kantes dog af en stor hulkel svarende til kirkens.

Gulvene i kirkerummet og indgangspartiet er af ølandsfliser, i sakristiet af træ (med korkbelægning).

Interiørets farver. Trods visse overmalinger er den oprindelige farveholdning bevaret. I pulpiturefacaderne er vinduesrammerne hvide, mens en relativ lys, grå maling dækker alt andet træværk; på pilastre, søjler, gesimser og lignende indgår den som bundfarve i en gråtonet marmorering, der er isprængt okker. Både her og på selve prædikestolen er marmoreringen inspireret af den norske marmor, der er benyttet til altret. Orgelfacaden og de faste inventarstykker på gulvet står derimod i blank eg (sml. p. 131 f).

Pulpitureernes fire trapper. Mens de to i bygningens vesthjørner munder direkte ud i det store galleri, ligger hovedtrapperne ved tårnets sider i selvstændige rum med et ganske fladt, hvælvet loft. Bagtrapperne er udført i fyrretræ og limfarvede, hovedtrapperne i blank eg, og den samme forskel er der på de fyldingsdøre, som fra trapperne forer til pulpiturenes gange. Valget af træ-

sorter har antagelig økonomisk baggrund ligesom den forenkling i håndværkets udførelse, der mest iøjnefaldende belyses af trappegelænderne. Disse er alle formet over det såkaldte slyngbåndsmotiv (fig. 25-26), som efter opførelsen af det første Christiansborg slot blev et af periodens mest yndede motiver⁷³. På fortrapperne står slyngbåndet som relief, hvorimod motivet på bagtrapperne kun er antydnet ved ovale huller. En kvalitetsforskel fornemmes også i udformningen af de forskellige trappers vanger og håndlister (sml. fig. 23, nr. 9-11).

Tårnets indre. Hoveddøren, udvendig kronet af en rokokokartouche med Frederik V.s initial, giver adgang til det fladt afdækkede tårnrum, hvorfra man ad nogle trin ledes op gennem en rundbuet åbning med dobbeltdør, til en mindre forhal under kongestolen og derfra gennem endnu en dobbeltdør ind i kirkerummet. Forhallen i tårnet står i forbindelse med de flankerende trappe- rum ved rundbuede arkader, lukket med samtidige vinduespartier og døre. – Over tårnrummets flade loft er der indskudt en lav etage, der er tilgængelig fra hovedtrapperne, og hvorfra man kommer til tårnets andet stokværk. Nederst i dette begynder en fire-løbs trætrappe, som langs ydermurene fører til tredje stokværk, hvorfra der er udgang til den omløbende altan. Urværket er opstillet forneden i denne etage, klokkestolen i midten, og op til den fører en smal og stejl trappe.

Tagværker. Det vældige valmtag over langhuset er af hængeværkstype som mange tilsvarende i samtidens storbyggeri. Det er en nøje og omhyggelig kopi efter den tagværksmodel (fig. 28), som fremstilledes efteråret 1754. Kun de solide jernbeslag, der sikrer forbindelsen mellem de langsgående dragerbjælker og hængeværkets stolper, fremgår ikke af modellen. Både på disse beslag og på andre samtidige jernlasker findes der indslåede *stempler*, som røber båndjernet proveniens (sml. p. 128). – I tårnet er der fra og med andet stokværk rejst bindingsværkslignende konstruktioner langs alle fire vægge. Denne opbygning danner vederlag for klokkestolen og for spirkonstruktionen med dens mange stjerner.

På *vindfløjens* fane er året for spirets rejsning angivet med romertal MDCCLXIX (sml. p. 86).

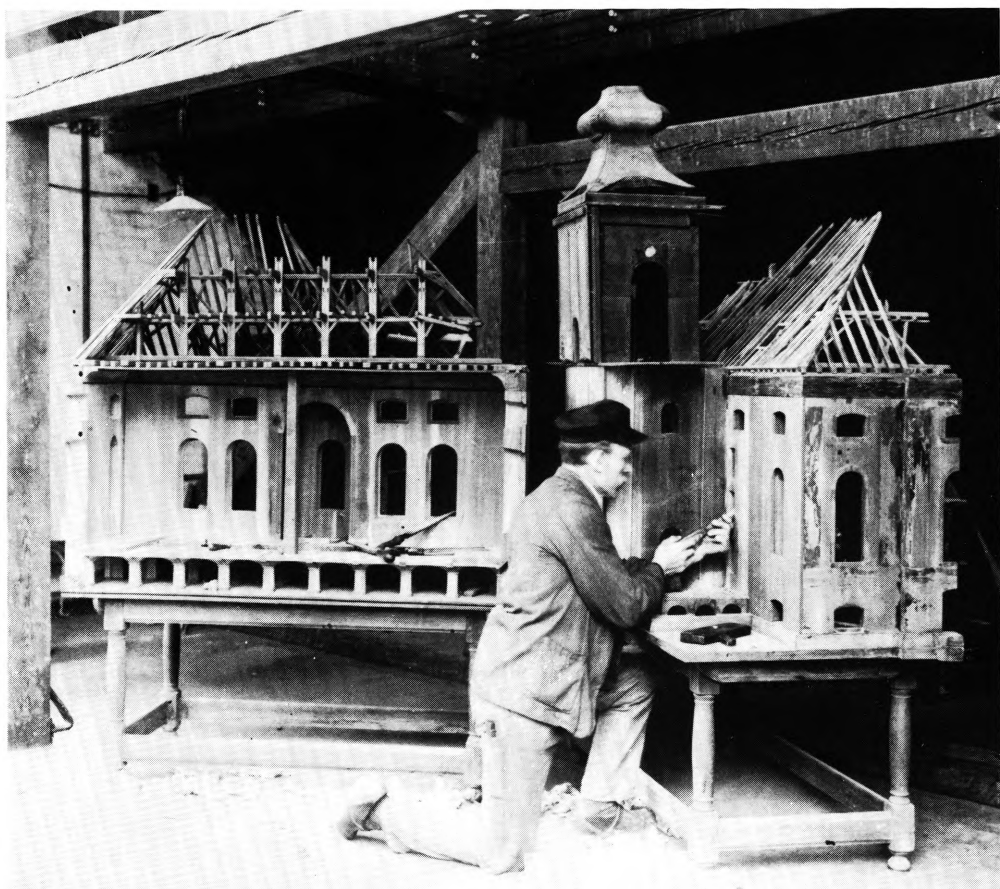

Fig. 28. Christians kirke. Bygningsmodel (1:24) fra 1754-55 (sml. tig. 29-32). Fotograferet o. 1905. Københavns Bymuseum. (P. 123, 138). – Christians Kirche. Baumodell (1:24) 1754-55. (Vgl. Fig. 29-32). Im Kopenhagener Stadtmuseum.

BYGNINGSHISTORIEN: LEDELSE OG HÅNDVÆRKERE

De vigtigste datoer i bygningshistorien er nævnt (p. 84 f.): grundstensnedlæggelse, rejsegilde, kirkeindvielse og opsætning af spirets knap. Samme sted er også indholdet af tilhørende dokumenter citeret.

De hundredvis af bilag til kirkens veldokumenterede byggeregnskab giver et detaljeret indblik i byggeriets daglige gang. Billedet af den enkelte håndværker, omfanget af hans entreprise og hans forhold til byggeledelsen bliver levende. Sammenlignet med det bevarede kildemateriale til vore middelalderlige bygværker er det så omfattende, at en behandling efter »Danmarks Kirkers« vanlige redaktionsprincipper vil sprænge alle rammer; derfor er de ho-

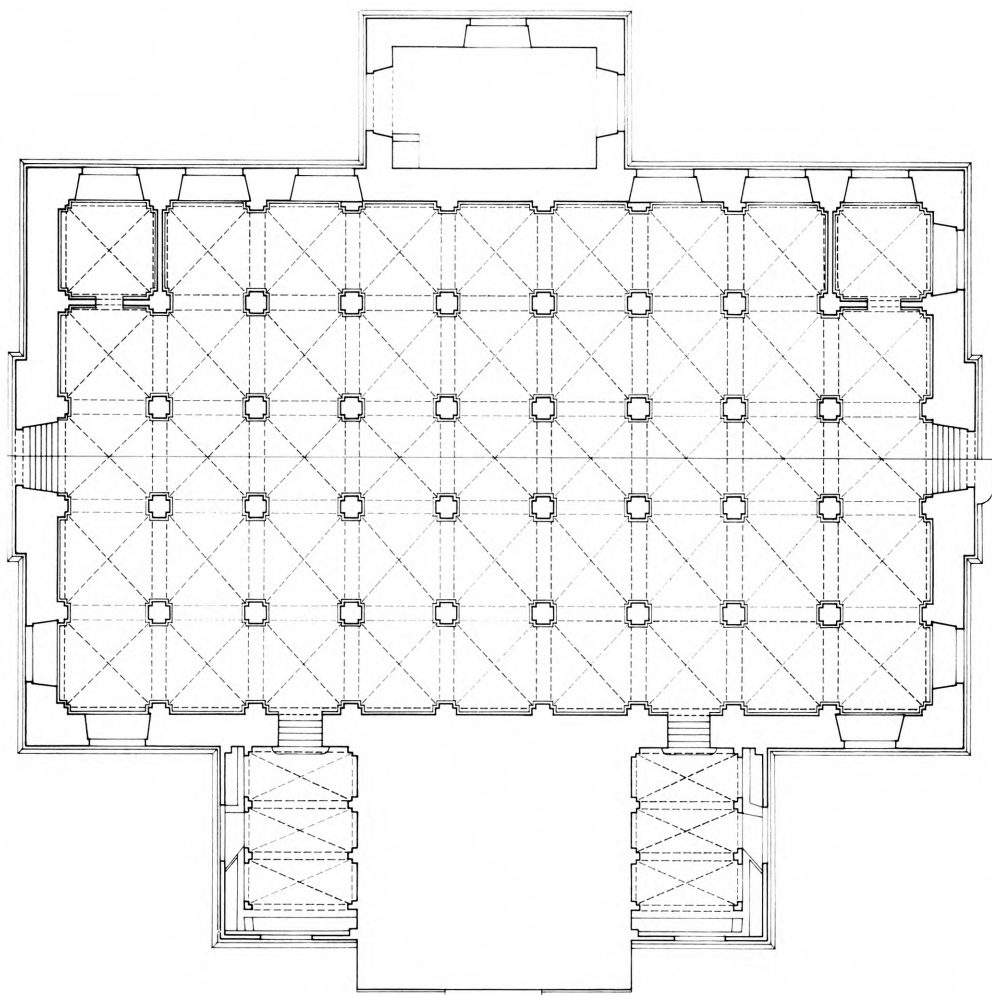

Fig. 29. Christians kirke. Bygningsmodel 1754-55, målt af Holger Windfeit Schmidt 1973. Plan af gravkapellet, der som de tre følgende tegninger er gengivet i en størrelse, som umiddelbart tillader sammenligning med de p. 106 f. viste opmålinger af kirken (p. 138). – Christians Kirche. Baumodell 1754-55, vermessen von Holger Windfelt Schmidt 1973. Plan der Grabkapelle, der wie die drei folgenden Zeichnungen in einem Masstab nachgebildet ist, der unmittelbare Vergleiche mit den S. 106-11 gezeigten Vermessungen der Kirche zulässt.

vedlinier, der kan uddrages af materialet, samlet i et selvstændigt afsnit. Først er det imidlertid nødvendigt at få klarhed over spørgsmålet: hvem overtog ledelsen efter Eigtveds død, og hvem traf beslutningerne om de ændringer, som kan fastslås i forhold til det approberede projekt? Til sidst stilles spørgsmålet: hvordan så Eigtveds projekt ud?

Ledelsen efter Eigtveds død. Kildematerialet viser, at det ikke, som hidtil antaget, var Eigtveds mangeårige medarbejder G. D. Anthon, der overtog ledelsen¹⁶. Han kom først ind i billedet ved tårnets fuldendelse 1766f., og hans indsats fremgår af spirdokumentet (sml. p. 86).

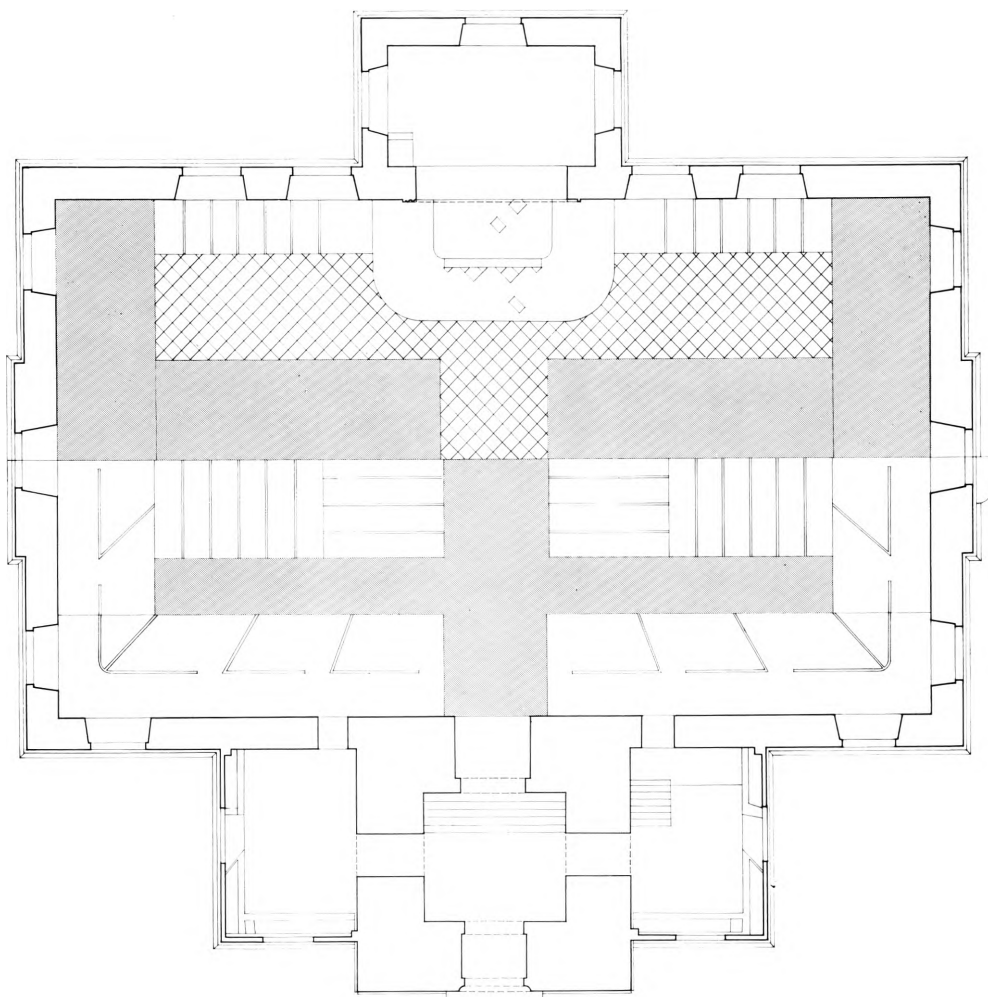

Fig. 30. Christians kirke. Bygningsmodel fra 1754-55. Plan af kirken; grå tone angiver fomyet gulv. Sml. teksten til fig. 29. – Christians Kirche. Baumodell von 1754-55. Plan der Kirche; die graue Tönung zeigt ausgewechselten Fussboden. Vgl. den Text zu Fig. 29.

Ved Eigtveds død stod byggesagens tre andre direktører, J. H. Dumreicher, P. Casse og J. F. Wewer, med et approberet projekt (tegninger nr. 1-6) og en næsten afsluttet grundhandel med Vestindisk Kompagni. Om modellen var bestilt af Eigtved, vides ikke; snedkeren, som lavede den, fik forskud på arbejdet fire dage efter arkitektens død. På Dumreichers sarkofag står: »Directeur og Bygmester for denne Kirkebygning« (sml. p. 141), og kildematerialet bekræfter denne indskrift. Hans store kompetence som havnebygningseksperter har gjort det naturligt at overlade ham det tekniske ansvar. Grundforholdene

på stedet kendte han fra indretningen af den store tørdok, et arbejde han var indkaldt til på initiativ af marinens chef, grev Danneskjold-Samsøe⁴⁸. Til disse kvalifikationer kom den uddannelse i bygningskunst, som Dumreicher havde fået i sine yngre dage⁷⁴. Der er således en god baggrund for, at han ikke har næret betænkelighed ved at overtage ansvaret (sammen med de to andre direktører) for ændringer i Eigtveds projekt. Hans underskrift på et tårnprojekt fra 1761 viser, at han også officielt påtog sig en arkitekts rolle (p. 134).

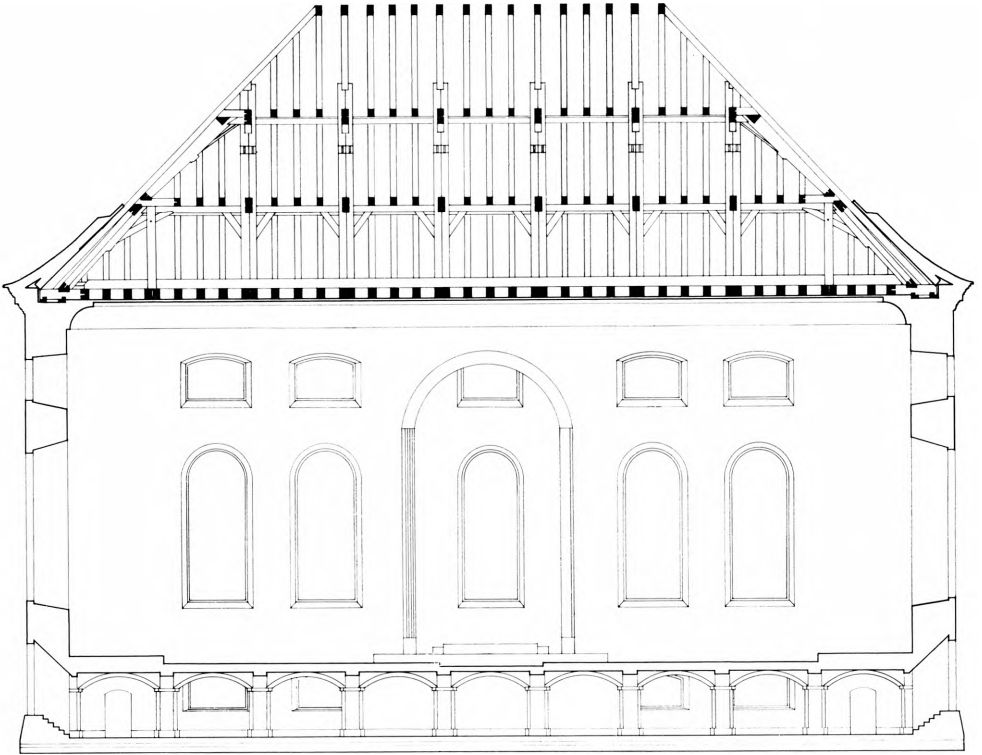

Fig. 31. Christians kirke. Bygningsmodel fra 1754-55. Snit, set mod altret. Sml. teksten til fig. 29. – Christians Kirche. Baumodell 1754-55. Schnitt gegen Altar. Vgl. den Text zu Fig. 29.

Det var Dumreicher, der sammen med Casse 1. juli 1754 ansatte den første af tre kirkebygningsinspektører, som fik den daglige ledelse frem til 1761-62. Af den kontrakt, der 1. sept. 1755 afsluttedes med den anden inspektør, fremgår det klart, hvem der traf afgørelserne, og hvilket område inspektørens kompetence dækkede: han skulle sørge for, at alle udførte deres arbejde efter direktionens tegning og model, føre tilsyn med alt og alle, vogte lys og ild samt hindre tobaksrygning. Alt skulle ske efter »der Directions Anweisung, auch wenn selbiger eine neue Original Zeichnung nach den Gebäuden und der er-

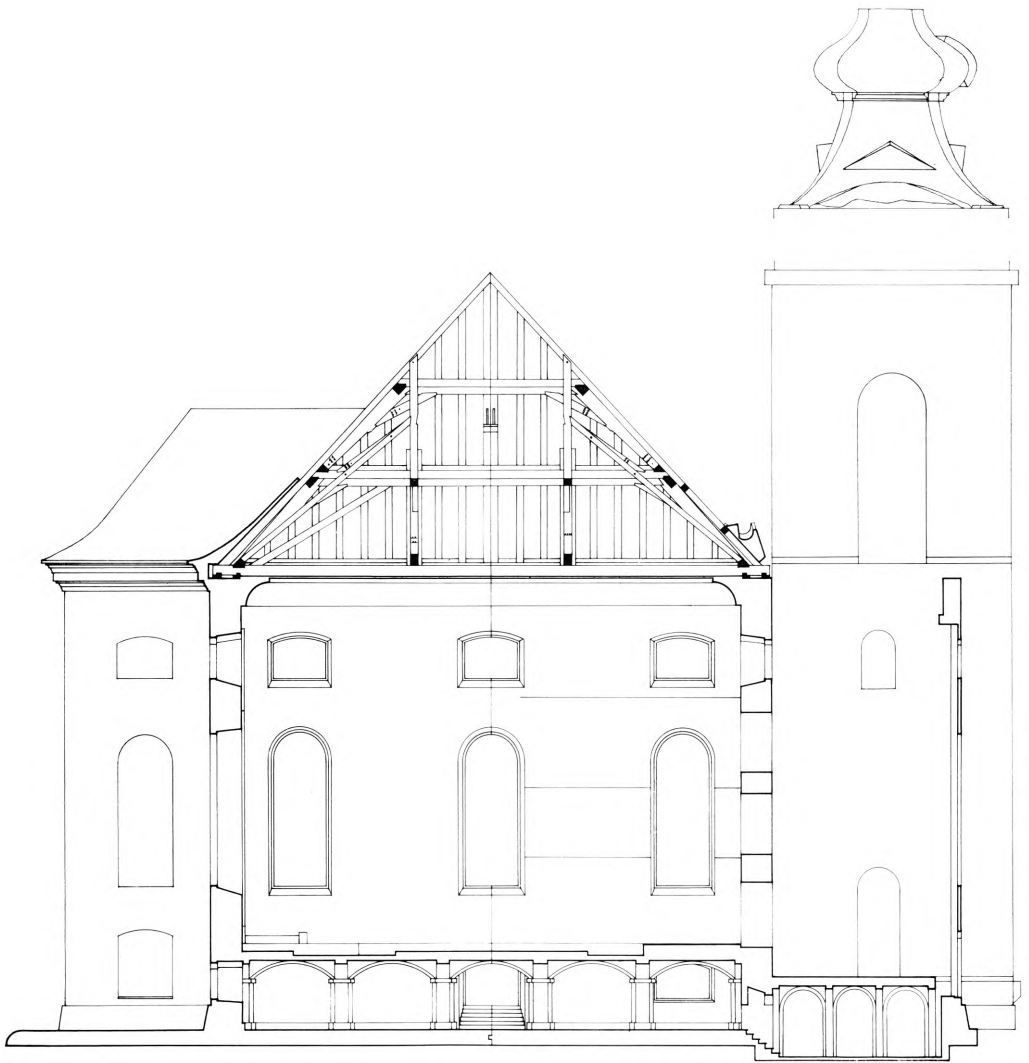

Fig. 32. Christians kirke. Bygningsmodel 1754-55. Snit, set mod »nord«. Sml. teksten til fig. 29. Over tårnet det eneste bevarede led af en spirkonstruktion (p. 140). – Christians Kirche. Baumodell 1754-55. Schnitt gegen »Norden«. Vgl. den Text zu Fig. 29. Über dem Turm ist der einzig erhaltene Teil einer Turmspitzenkonstruktion zu sehen.

sten Zeichnung« forlangtes til kirkens arkiv, »solcher so wohl als wen eine Aenderung von der Direction resolviret werden sollte nach seinem besten Wissenschaft und Kunst ins reine ververtiget« (kopibog).

Den første af de tre kirkebygningsinspektører, Matthæus Wanckmüller, fik en kvartalsløn på 50 rdl., hvortil kom betaling for logi indtil afrejsen. Hans første indsats var at lave »kirketegningen og tagmodellen« (p. 138), som begge var færdige, da han fik sin første løn 16. okt. 1754⁷⁵. Betalingen for Wanckmüllers logi taler for, at han var indkaldt til arbejdet⁷⁶.

De to andre inspektører tiltrådte jobbet fra stillingen som mestersvend i det billed- og stenhuggerfirma, som S. C. Stanley og J. Fortling synes at have dannet under byggeriet. Den ene var Jacob Wimmer, der ifølge hans allerede nævnte kontrakt forpligtede sig til at blive i stillingen, til kirken var færdig. Han, der som den anden arkitekt efter det kgl. akademis grundlæggelse (1754) fik tilkendt den store guldmedalje 1757, forsvandt imidlertid pludselig fra byggepladsen i første kvartal af 1758. At han ikke løstes fra sin kontrakt i mindelighed, fremgår af en udbetaling i april måned: stenhuggersvendene Kiesling, Dullsmann og Börner fik da hver en halv dagløn for at have vidnet for direktionen »wegen der bewagten Wimmerischen Affaire«⁷⁷.

Den tredje inspektør, Johann Michael Fischer, tiltrådte 1. april 1758. Inden da havde han mod betaling udført en del tegninger, som egentlig må have hørt under Wimmers arbejdsområde. Juli 1757 tegnede han en kopi af orglet, og en regning fra november samme år nævner adskillige tegninger (bil. 243, 272). Januar 1761 fik han penge for tegninger, bl.a. af kirken og tårnet (leveret 1759-60) og et halvt år senere for at have tegnet tårnet og en kopi, en stor modeltegning samt grund og facade (bil. 437, 442). Det er en nærliggende tanke, at Fischer foruden tegninger til Geddes kort (fig. 14)⁷⁸ har leveret både materialet, som har tjent Thurah til forlæg for tegningerne i Vitruvius (sml. fig. 37, 45, 79), og det, Dumreicher brugte til sit 1761 signerede tårnprojekt (fig. 38).

Beslutningen om alle væsentlige ændringer i forhold til Eigtveds projekt blev truffet af direktionen⁷⁹, som også trådte til, når der opstod alvorlig uenighed om arbejdets og materialernes kvalitet. Men det daglige tilsyn og godkendelse af udført arbejde, før udbetalinger fandt sted, var kirkebygningsinspektørernes sag. Gennem deres arbejde med tegninger, herunder detailtegninger til de mange skabeloner i naturlig størrelse og til helheder som prædikestolsalter og tagkonstruktion, er det givet, at de har fået et vist medansvar for det endelige resultat. Senere, da hofbygmester Anthon fik overdraget tårnets fuldendelse, var han den eneste ansvarlige; det var ham, der godkendte eller forkastede arbejdet og attesterede de fleste regninger.

Håndværkere og billedhuggere. Adskillige af de beskæftigede var medlemmer af den tyske menighed, men taltes tillige blandt tidens førende indenfor deres respektive områder. Næsten uden undtagelse hørte de til kredsen af indkaldte håndværkere, som havde deres virke på de store københavnske byggepladser, først og fremmest Slotsholmen og Frederiksstaden.

Murerarbejdet var overdraget J. C. Conradi, først i samarbejde med Søren Hinrichsen (bil. 129), men fra foråret 1756 alene. Han fortsatte indtil indvielsen 1759, påtog sig derefter arbejdet med bygningen af præstegården (p. 105) og endelig tårnets opførelse, hvor han med titel af kgl. bygningsinspektør var i kompagniskab med hofmurmester E. F. Platz (1768, bil. 12).

Hauerslev'sjatelier 1945

Fig. 33. Christians kirke. Nordgavl, vestre del, under istandsættelse 1945 (p. 142). – Christians Kirche. Nordgiebel, vestlicher Teil, während der Ausbesserung 1945.

Sten- og billedhuggerarbejdet udførtes af folk, der arbejdede for kgl. hofbilledhugger, professor S. C. Stanley og hofstenhugger, fra 1756 hofbygningsinspektør, J. Fortling. De to fik et fast beløb for udlejning af svende og redskaber, mens arbejdet udførtes efter en kontrakt, der på Dumreichers ordre var op-

rettet mellem Fortling og svendene⁸⁰. Mere krævende arbejder som kartouchen over hovedindgangen og væsentlige detaljer i det indre udførte Stanley selv. Da tårnbyggeriet langt om længe kom i gang, var han død, og sønnen, C. F. Stanley, overtog det egentlige billedhuggerarbejde⁸¹. Også Fortling var død, og stenhuggerentreprisen overgået til madame Elisabeth Brauns firma, hvor den tidligere kirkebygningsspektør, »hr. Fischer«, nu virkede som mestersvend⁸².

Tømrerarbejdet havde Andreas Pfützn⁸³ og Georg Vollmeister; den sidste fortsatte ved kirken, indtil han som hoftømrermester sluttede med spiret⁸³. Til tømrerarbejdet hørte foruden bjælkelag og tagværker også de bærende dele af pulpiturer, trapper og lignende. Alt andet arbejde disse ting vedrørende samt døre, stolestader og andet inventar hørte til *snedkerentreprisen*, som var lagt i hænderne på mestrene Niclaus Rubach og Jacob Kaare. Hvor der her indgik billedskærerarbejde, var det overdraget Stanley og hans hjælpere, hvis navne vil blive anført i forbindelse med de enkelte stykker.

Gipser Christoforo Lorenzo Fossati havde akkord på alt »*Quadraturarbejde*«, det vil sige lofterne og deres stukdekorationer. Glarmester Hans Storck sørgede for de mange ruder i vinduer og pulpiturer (bil. 345, 422).

Smedearbejdet, der var omfattende, udførtes af forskellige. Kleinsmed Michael Boxen træffes i forbindelse med tagværket, hvortil han udførte 2000 jernhager og forskelligt andet af kirkens jern (bil. 143, 165); også en smed C. Rasmussen Hørning var med her (bil. 172). Oktober 1756 nævnes kleinsmedene Søren Larsen Bruun og Jens Hansen Staarup (bil. 198), der efter nogle mindre arbejder fik kontrakt på kirkerummets 20 høje vinduer samt nogle ovale rammer til begge »Fronte Spitzer«, alt udført efter den tegning og model, som var dem forevist. Byggeledelsen skulle sørge for en smedie på grunden samt indkøbe jern og kul (kopibog).

Svendene tog straks fat, men kun de første par vinduesrammer blev godkendt. Den følgende, langvarige uro resulterede i en stor brevveksling mellem direktion og mestre, og den åbner indblik i arbejdsforhold af den art, der senere i århundredet skulle føre til de store svendeoprør. Trods mestrenes gode kontrakt blev svendene aflønnet elendigt, og direktionen søgte at dæmpe uroen ved at stille Wiegants hus (p. 102) til rådighed for dem som køkken. Ledelsen beskyldte mestrene for aldrig selv at føre tilsyn med arbejdet og for oven i købet at ville afskedige den dygtigste svend på pladsen. Mestrene forsvarede sig med, at netop denne mand var årsag til al utilfredshed mellem svendene, og at han skulle væk, selv om direktionen betragtede ham som »et Oracul og et umistelig Subjectum ved dette Arbeide«. Med årets udgang ophævede direktionen kontrakten⁸⁴.

Inden denne sag fandt sin afslutning, havde direktionen december 1757 skrevet kontrakt med smeden Lars Rasmussen Bagschwerdt (eller Bagsværd) om

H. H. L. 1974

Fig. 34. Christians kirke. Gravkapellet. Vindue med smedejernsgitter, udført af Rasmussen Bagsværd 1759 (p. 127). – Christians Kirche. Die Grabkapelle. Fenster mit einem Gitter aus Schmiedeeisen, 1759 gemacht von Rasmussen Bagsværd.

fremstilling af 11 gitre til gravkapellets vinduer (kopibog); da de var afleveret, tog han i foråret 1758 fat på at forbedre de afskedigede smedes fem mislykkede vinduesrammer, og inden årets udgang havde han leveret alle de høje vinduer⁸⁵. Senere fik Bagsværd »efter kontrakt og leveret prøve« så godt som alt resterende arbejde, herunder beslag, nøgler etc. (bil. 398, 425). – 1760 gav han tilbud på tårnrækværk og vindfløj (kopibog), men da man endelig nåede til at fuldende byggeriet, var det Niels Lange, som havde entreprisen⁸⁶.

Kobbersmedearbejdet havde Isac Adrian, der også var med ved spirbyggeriet, indtil direktionen ved kobbersmedene LaRose, Grönevoldt og andre havde fået afholdt et syn, som mundede ud i en retssag mod Adrian. Herefter overtog firmaet Jens Graahed den sidste lille del af arbejdet⁸⁷.

Malerarbejdet på jernvinduer og -gitre var overdraget E. J. Buchardt og A.E.Götsche. Alt indvendigt arbejde havde Bernhard Salinus kontrakt på; foruden sine egne svende benyttede han folk, lånt hos malermester Winge (bil. 370, 383). Tårnarbejdet udførtes af mestrene Peder Jørgensen Svanholm og A. Kyel, der også strøg alle kirkens yderdøre (1768, bil. 17).

Indkøb af *materialer* blev i stort omfang varetaget af eller igennem den kreds af agenter og storhandelsmænd, som havde været med til at starte kirkesagen. Ansvar for fremskaffelse af mursten blev efteråret 1754 overdraget agent og kancelliråd Nissen, der havde sit virke i Flensborg-Slesvig; fra forskellige teglværker i området skaffede hans opkøber Peter Clautoft en væsentlig del af de ca. tre millioner mursten, som blev brugt. Forsinkede leveringer og forkerede stenmål medførte imidlertid, at direktionen fra feb. 1758 bad justitsråd Koch i Åbenrå forestå resten af murstensindkøbene, mens Nissen sørgede for de sortglaserede tagsten (kopibog). Skipper Hinrich Thomsen Jacobsen havde til opgave at skaffe sandsten og tømmer på Gotland, hvorfra han hjembragte syv ladninger i tiden mellem maj 1755 og august 1757⁸⁸.

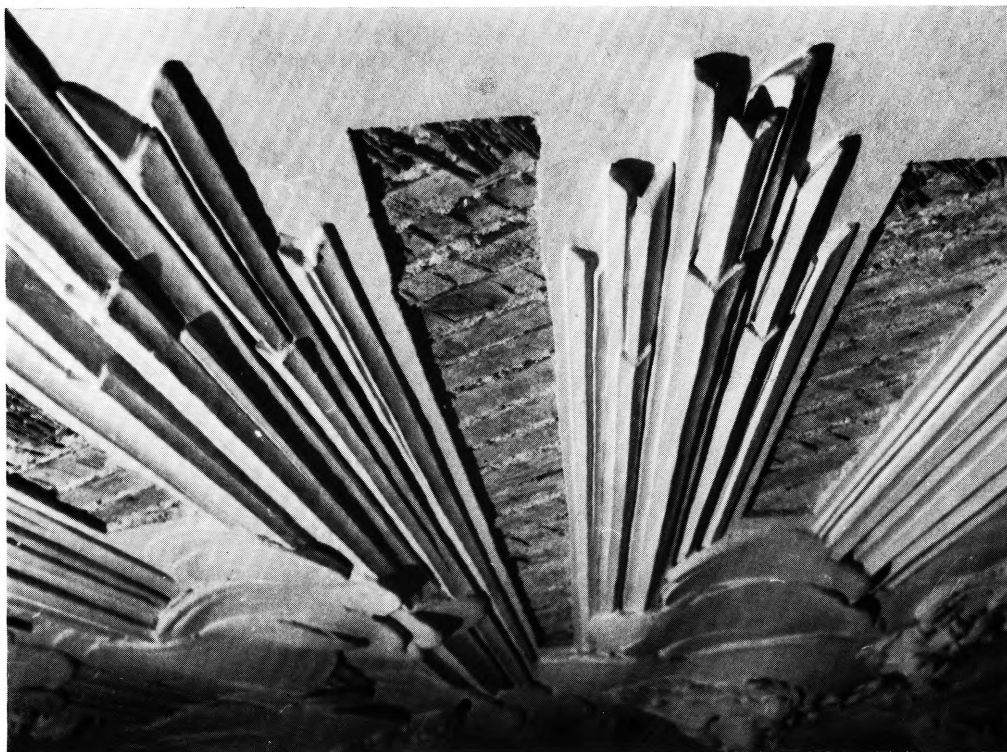
Jacob Fortling gav sig ikke blot af med stenhuggeri; han leverede over halvdelen af murkalken fra Saltholm og en del norsk marmor fra det brud i Aggershus stift, som han drev dels alene, dels sammen med Eigtved⁸⁹. Bonfils og I. P. A. Oberkampf var den anden store kalkleverandør⁹⁰. Mursand og slibesand (til stensavene) kom til pladsen i vogne og pramme. Foruden på Gotland hentedes tømmeret i Kalmar, Stettin og Danzig⁹¹, og en del trækister bar etiketter, der angav indholdet som pommersk, engelsk og »tounower« glas⁹².

De største indkøb af stangjern gjordes i Stockholm og førtes til København af en hollandsk skipper⁹³. På den bevarede fragseddel (bil. 124) er der ud for de forskellige båndjernstyper foruden priser indføjede tegn eller bogstaver, der må være jernværkets fabrikationsmærker. Et af dem, spejlvendt R+B i oval, genkendes i de ens *jernstempler*, som træffes på næsten alle tagværkets lasker (p. 118). Andre stempler, hvis meget forskellige motiver endnu ikke har ladet sig bestemme med sikkerhed, ses på båndjern, som har fundet anvendelse andre steder i bygningen, ikke mindst i de smedjernsgitre, der skiller gravkapellets hvælvfag (sml. p. 197f.)⁹⁴.

Om farver og andet materiale til malerens arbejde, se p. 131f.

BYGGEPLADSEN 1754-59 OG 1766-70

Det var i september 1750, direktionen havde fået overdraget salthusgrunden, og allerede inden årets udgang ankom 237.000 gamle mursten og en del kampesten, beregnet til funderingen. 2500 tdr. kalk var af murmester Conradi lagt til læskning i store kalkkuler inden foråret 1751. Blandt byggeregnskabet's første halve snes bilag er tillige eet, der viser, at kapellanen ved Vor Frelser, pastor Lorck, indkøbte to bøger; den ene var til kollektterne⁹⁵, den anden, indbundet i rødt saffian med forgyldte ornamentter, var den (fig. 109), som skulle rumme byggeregnskabet med numrene på de mange bilag, der er den væsentligste kilde til vor viden om byggeriets afvikling.

Hauerlev's atelier 1946

Fig. 35. Christians kirke. Kirkerummets loft. Detalje af midtrosetten (p. 116) under istandsættelsen 1946 (p. 142). – Christians Kirche. Die Decke des Kirchenraumes. Einzelheit der Mittelrosette während der Ausbesserung 1946.

Hauerlev's atelier 1946

Fig. 36. Christians kirke. Loftsforskalling med »Pahlholzschnitt« (p. 131). – Christians Kirche. Die Deckenverschalung mit »Pahlholzschnitt«

Efter disse indledende manøvrer gik al aktivitet i stå. De følgende tre år frem til sommeren 1754 er repræsenteret ved siger og skriver fem indførsler i regnskabsbogen. Et tilhørende bilag (nr. 17) er attesteret af Eigtved, som hidkaldtes på grund af utilfredshed med de leverede materialer; det er eneste gang, hans navn optræder i regnskaberne.

Inspektør Wanckmüller beredte med sin tegning og model byggearbejdets igangsættelse (sml. p. 138), og den første arbejdseddell (fig. 111) på grundarbejdet er dateret 25. sept. 1754 (bil. 28). Under piloteringen, som lededes af entreprenør Chr. Neumann, passede fire mand en stor og en lille rambuk, og om natten stod der to mænd ved pumperne (bil. 27-28). Det store gravkapel med dets kældre krævede en dyb udgravning, og i den fugtige bund måtte der lægges solidt slyngværk og sten over piloteringen; dette lavede tømrmester Berger sammen med Pfütznér og Vollmeister (bil. 42, 55). Efteråret 1754 begyndte også materialerne at strømme ind, og i saltværkets magasinshuse kom der sving i træ- og stensave.

Det havde taget lang tid at komme i gang, og nu, da det endelig var lykkedes, blev vinteren så hård, at grundstensnedlæggelsen ikke som fastsat kunne finde sted på kongens fødselsdag 31. marts (p. 84). Det var formentlig derfor, man bragte den nu færdige kirkemodel (fig. 28) op på slottet (bil. 48). – Da grundstenen kom på plads 12. juni, oplyser pastor Lorck¹⁴, at kældermuren var nået op i højde med terrænet. Men det var kun ydermurene; endnu var man ikke færdig med pilotering for hvælvpillerne, og i første halvdel af juli nedrammedes ca. 275 pæle i ni huller (bil. 58, 69).

Ændringer i det approberede projekt (I), som ikke fremgår af modellen (sml. p. 141), må i et vist omfang være blevet vedtaget af direktionen, før underetagens stenhuggerarbejde var færdigt. Det gælder i hvert fald etableringen af to bagtrapper med døre til kirkegården i stedet for den ene, som er med på kirketegningen (fig. 39). Afregningen 21. okt. 1755 på den første store stenhuggerleverance omfattede således foruden kontraktens seks døre en syvende, der betaltes særskilt (bil. 104). En måned senere var svenden Johan Friderich Dulsmann⁹⁶ færdig med den store kirkeportal, hvortil Stanley selv huggede kartouchen (bil. 217). Stenhuggernes detaljerede afregninger viser, hvordan murene rejste sig. Marts 1756 var de høje vinduesindfatninger til kirken færdige (bil. 128), 23. april arkitrav og karnis (bil. 138) og i august kapitæler til tårnfremspringets lisener samt gesimsen (bil. 160, 174). Murmester Conradi, der nu var alene, synes at have haft svært ved at holde trit med stenhuggerne, og hans svende måtte hele tiden påtage sig overarbejde. Oktober 1756 kunne de to tømrmestere, hvis folk siden midten af juni havde afbundet tagværket, holde rejsegilde (bil. 200, sml. p. 85). Tagstenene kom på plads før jul, og da havde stenhuggerne også afleveret materiale til de to gavlfrentespicer (bil. 197).

Endnu manglede noget af tårnet, alle jernvinduerne og kirkens indvendige udstyr; men kassen var tom, og først da man havde fået kongens tilsagn om yderligere støtte (sml. p. 88), kunne byggeriet fortsætte. Stenhuggerne tog fat på tårnets anden etage, tømrerne slog »Pahlholzschnitt« på loftsbjælkernes underside (sml. fig. 36), og juni 1757 kunne Fossati afregne for både kirkerummets og sakristiets loft (bil. 237, 356). Udskiftning af smedene (p. 126) betød, at kirken kom til at stå uden vinduer til langt ind i det følgende år. Ligesom Fossati måtte arbejde i et luftigt rum, således også Vollmeister og hans svende, der efteråret 1757 opsatte skelettet til de store pulpiturer samt de to bagtrapper og dem til kongestolen (bil. 267, 277). Om foråret 1758 afsluttede han sin del med strækværket mellem pulpiturenes piller og forskallingen af deres lofter, hvorefter Fossati fortsatte med gibserarbejdet (bil. 291, 297). Ved juletid kunne smed Bagsværd indsætte det sidste høje jernvindue (bil. 338).

Snedkermestrene Rubach og Kaare startede i juli måned 1758 (bil. 303) og fortsatte til indvielsen dec. 1759, hvor de i den sidste hektiske tid måtte ansætte en tredje mester til hjælp. Foruden færdiggørelse af pulpiturer og trapper omfattede deres entreprise alt træinventar med undtagelse af orgelfaçaden, som leveredes af orgelbyggeren. Side om side med snedkrene arbejdede nogle stenhuggersvende på døbefont og alter, mens Stanley og andre leverede billedskærerarbejde til prædikestol og pulpitur i træ og sten (sml. beskrivelsen af de enkelte inventarstykker, p. 145f.).

Næppe havde smeden afleveret den sidste høje vinduesramme, før Burchardt og Götsche begyndte at stryge dem alle med »Olie Perle farben« på indersiden og en hvid oliefarve udvendig (bil. 424). Den sidste brugtes også til gravkapellets vinduesgitre, mens alle sandstensvindueskarme fik lire gange grå oliefarve (bil. 412).

Det egentlige indvendige malerarbejde påbegyndte mester Salinus sammen med en enkelt svend i maj 1759 (bil. 370), og i august var der fem malere i gang (bil. 383). Den store entreprise, som var fuldendt til indvielsen 2. dec., omfattede pulpiturene som helhed og alle de møbler, trapper og døre, der er udført i fyr (sml. p. 132). I den sidste afregning optræder blandt andet de 48 numre på logedørene, de 30 på gulvets stole og de 45 på gravkapellets hvælvinger (bil. 402).

*Vedr. malerarbejdet*⁹⁷. Bortset fra et par overmalinger af den grå hovedfarve og enkelte mindre reparationer i marmoreringen er der ikke sket indgreb i det arbejde og den farveholdning, som Salinus gav interiøret (sml. p. 117). Fornemst står prædikestolen og dens himmel, hvor den gråtonede marmorering med svagt islæt af okker efterligner alterpartiets norske marmor. Herfra kan man over den næsten ligeså dygtigt udførte krongesims ovenover følge en livlig, næsten sprælsk hånd til sydpulpiturenes søjler, pilastre og gesimser. Derefter aftager marmoreringens kvalitet over de lange østpulpiturer for at ende slap og fantasiløs i nord; der har været to eller flere marmorister i gang.

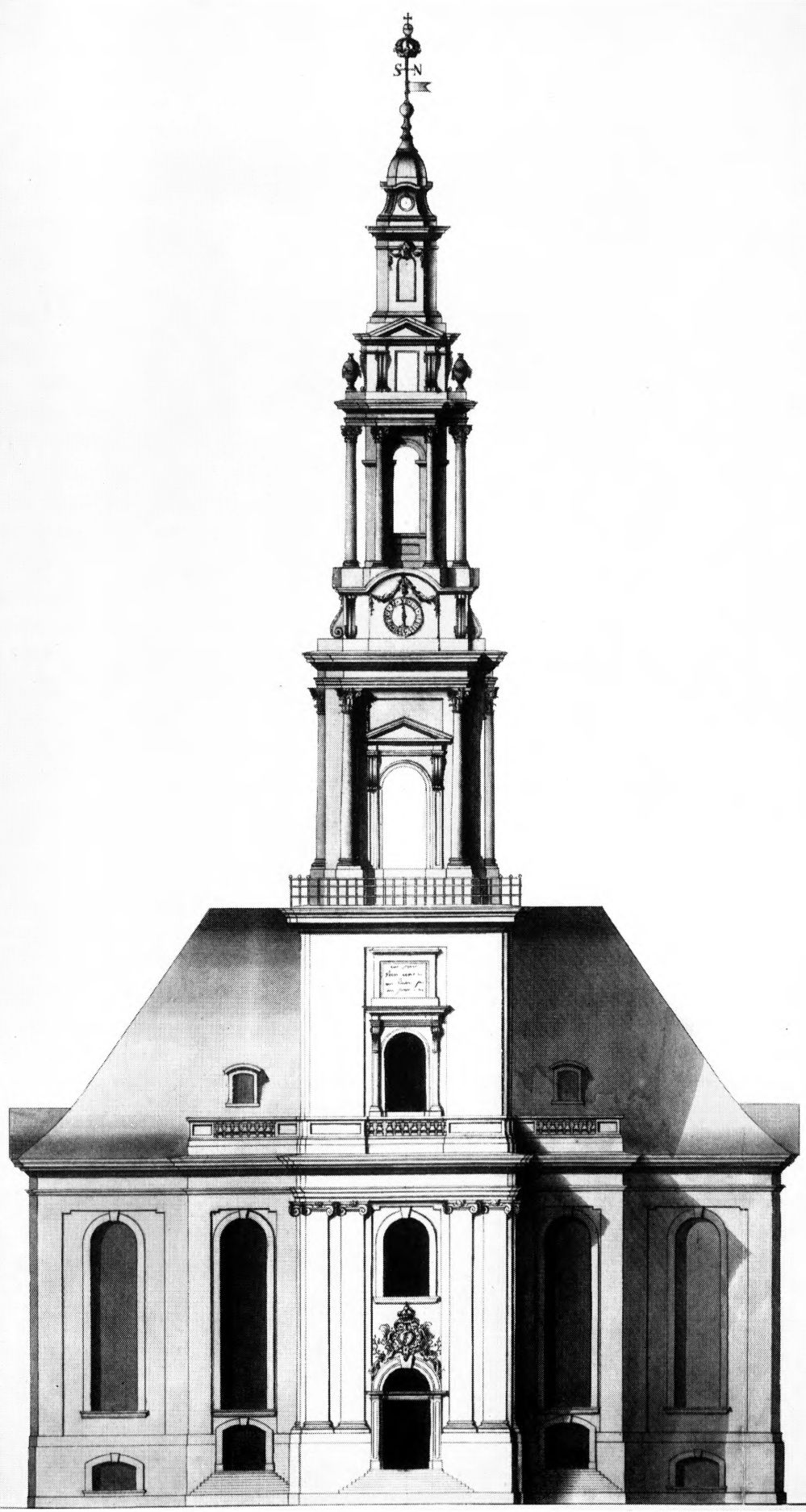
Mens marmoreringen kun synes udbedret af betydning forneden ved hovedindgangsdøren, har kongestolens flerfarvede skjold været genstand for opmalinger, som vist kun har ladet dele af vildmændenes karnation urørt (sml. p. 174). Pulpiturfaçadernes brystningspanel og vinduer er opmalet to gange. Det samme gælder stort set logernes ligeledes gråmalede indre. Kongestolen har indvendig tre lag hvid maling, hvoraf de to ældste antagelig er identiske med såkaldt »kongehvidt«. Logedorene på det øverste galleri har kun fået een overmaling, og heri har man endog udsparet de oprindelige numre. Udenfor det egentlige kirkerum er oprindelig farvelægning i behold på de to bagtrapper; en grå limfarve på dorene og en brunlig på paneler og gelænder får fyrretræet til at minde om fortrappernes ubehandlede eg. Samme brune limfarve er endvidere benyttet på galleriets amfiteatralisk opbyggede soldaterstole, mens gulvets stole står i blank eg.

Anvendte materialer. Hovedparten af disse leveredes gennem Anders Bunsen i perioden fra maj til nov. 1759 (bil. 446). Man savner oplysning om sort farve; måske var den blandt de materialer, P. Casse forærede til kirken, mens han (som medlem af bygningsdirektionen) forte opsyn med malerarbejdet (bil. 412). Man savner endvidere oplysning om guld, hvoraf kongestolens våbenskjold må have krævet en hel del; »Balsam copaviæ« til forgyldning er derimod nævnt (bil. 399). – Lim, hvoraf der ialt brugtes 57 pund, var med i Bunsens første leverancer; tidligt ankom også en fustage af »de jyske Farver lys gul Okker« (bil. 370). Det er et spørgsmål, om denne okker har været særlig lys eller gul, for både de ialt 165 pund okker og den billige lim kan næppe være anvendt andre steder end til de to bagtrapper og soldaterstolenes brune limfarve. Lim er ganske vist også benyttet til kridering af kongelogens våbenskjold samt til prædikestol og himmel; men i hvert fald for prædikestolens vedkommende, hvor lim også er brugt til bemaling og marmorering, er der tale om en bedre kvalitet, antagelig den noget dyrere pergamentlim, og til slut er farvelaget overtrukket med fernis⁹⁸. Den benyttede fremgangsmåde er nøje beskrevet i den »Nye og Fuldstændige Maler- og Forgylder-Bog«, der 1794 udsendtes til menig mands nytte, uddraget af de bedste og berømte mestres anvisninger. Heri betegnes den overferniserede vandfarve som et »ustridigt mesterstykke« i anstrykningskunsten, og dertil med en overfladekarakter, der minder om porcelæn. Man har således gennem selve maleteknikken bestræbt sig for at tilnærme prædikestolen og himlens overflade det naturlige marmors karakter.

Til det øvrige træværk er derimod benyttet oliefarve. Hollandsk blyhvidt, som regnedes for den bedste, er sammen med linolie og sølverglød leveret i større mængder lige fra arbejdets begyndelse. Sølvglød tilsættelse oliefarven til fremme af optørringen og i stærkere koncentration til overstrykning af knaster og harpixholdige dele for at hindre gennemslag. – De første påstrøg af farven har været lysere end den endelige farvegivning, som kan være påbegyndt i juni, da Johan Erhard leverede 8 ¼ pund berlinerblåt (bil. 406). På regningen har Casse bemærket: med ovennævnte berlinerblåt samt ¼ pund og to lod, som senere købtes, er hele kirken ind- og udvendig blevet anstrøget. Denne oplysning behøver en nærmere forklaring, eftersom blåt (bortset fra våbenskjoldets) ikke optræder i kirken. I den nævnte malerbog er der hele fire anvisninger på, hvordan man skal lave grå farve, idet der skelnes mellem linnedhvidt, sølvgråt, almindelig gråt og perlegråt, og netop den sidste fremstilles af blyhvidt tilsat berlinerblåt og sort. Farvesnit fra en af nordpulpitrets urørte pilastre viser denne pigmentkonstellation. Inventaret i kirken må således være malet med perlegråt, der ikke, som navnet antyder, er lys, men snarest mellemgrå. Ialt 44 ½ pund terpentiniolie, leveret juli og oktober (bil. 446), må være tilsat oliefarven, fordi den, som oplyst i malerbogen, »betager det forrige anstrøg lugten og giver hårdere og smukkere overflade«.

Ind i oktober kom de farver, der var bestilt til kongestolens våbenskjold: spanskgrønt og drageblod. Også Casses egenhændige indkøb af cinnober, brunrødt og den »bedste hollandske« okker må være benyttet her sammen med varer fra urtekræmmer Frost: rød lak, florentinerlak og blygult (bil. 412, 421). Blygult bundet med olie har dannet guld-

125000 P. S. D. 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160 170 180 190 200 210 220 230 240 250 260 270 280 290 300 310 320 330 340 350 360 370 380 390 400 410 420 430 440 450 460 470 480 490 500 510 520 530 540 550 560 570 580 590 600 610 620 630 640 650 660 670 680 690 700 710 720 730 740 750 760 770 780 790 800 810 820 830 840 850 860 870 880 890 900 910 920 930 940 950 960 970 980 990 1000

grund. Drageblod kan tænkes anvendt med en samtidig levering af ½ pund sandarak,

½ pund schellak og 2 lod saffran; opløst i sprit giver disse stoffer en lasur til overtræk af forgyldning, så den får en varmere tone. De øvrige materialer må være brugt til vild-

mændene samt til den (nu ændrede) heraldiske farvelægning og rankeværket (sml. p. 174).

Også når det gælder arbejdet med *tårnets andet stokværk*, følger man bedst fremgangen gennem stenhuggernes specificerede ugesedler over tilhugning af de arkitektoniske led. Maj 1757 var de færdige med fyldings- og balustraderækværk til trappehusenes altaner samt den nedre del af tårnets anden etage (bil. 227). I sommerens løb nåede de så meget, at der i oktober (bil. 260) kunne afregnes for gesimsen over »indskrifttavlen« (sml. p. 112). Herefter overflyttedes nogle svende til arbejdet med døbefont og alter (p. 148). Murmesteren synes til stadighed at have holdt 30 mand i arbejde under mestersvenden Schönbergs ledelse (bil. 264); til ophejsning af de store stenblokke, mursten og kalk

måtte direktionen låne en kran fra Holmen (kopibog).

Mens der arbejdedes på tårnet, bestemte direktionen sig for at *udvide gravkapellet* med fire afdelinger (p. 114), tre under tårnet og de flankerende trapper og en fjerde under sakristibygningen. Indirekte blev denne beslutning nok afgørende for tårnets endelige form; direkte betød indretningen af kældrene under frontpartiet en hævning af gulvniveauet i tårn- og trapperum, som fik stor betydning for eksteriøret mod Strandgade gennem et trappeanlæg, der var langt højere end oprindelig planlagt. – Da udgravningerne og den nødvendige undermuring af frontpartiet var afsluttet, synes de ansvarlige at være blevet lidt urolige for stabiliteten. Direktionen udbad sig et syn, som dog mundede ud i, at konstruktionen nok kunne bære resten af tårnet, hvis man blot ventede nogen tid (kopibog). Heri finder man utvivlsomt den rette årsag til, at

tårnarbejdet indstilledes midlertidigt med et lavt pyramidetag (sml. fig. 6).

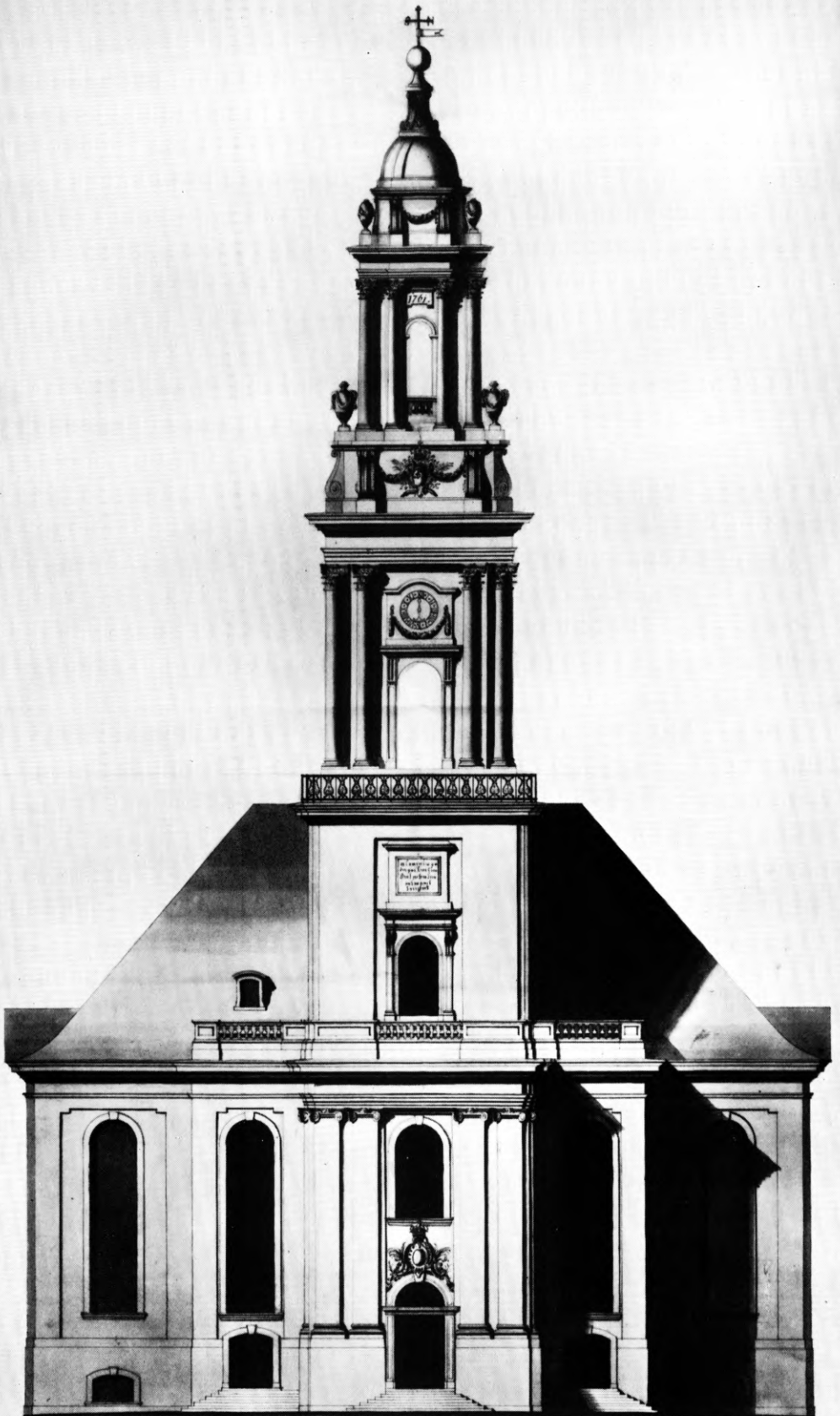
Dumreicher udnyttede ventetiden til at søge et *nyt projekt til tårnets fuldendelse* approberet. Tegningen (fig. 38), der bærer hans signatur samt årstallet 1761, blev fremsendt til Danske Kancelli sammen med anmodningerne om penge til tårnet (sml. p. 88). Samme år i april måned døde Dumreicher⁹⁹, og dermed blev der for en årrække stilhed om tårnbyggeriet. Med sin tegning til

tårn og spir har Dumreicher efterladt endnu et bevis for, at han ikke betænkte

Fig. 37 (p. 133). Christians kirke. Façade mod Strandgade med et af de ubenyttede forslag til tårnets fuldendelse (sml. fig. 38), udarbejdet senest 1759. 1:300. Efter Thurah, Den danske Vitruvius III, pl. LXIII (p. 136, 140). – Christians Kirche. Fassade gegen Strandgade mit einem der unbenutzten Vorschläge zur Vollendung des Turmes (vgl. Fig. 38), ausgearbeitet spätestens 1759. 1:300. Nach

Thurah, Den danske Vitruvius III, Pl. LXIII.

Fig. 38 (p. 135). Christians kirke. Façade mod Strandgade. Ligesom ved fig. 37 er der for tårnets vedkommende tale om et projekt. Efter originaltegning, sandsynligvis 1760, signeret af J. H. Dumreicher, med årstallet 1761 markeret på spiret. RA. (P. 134, 140). – Christians Kirche. Fassade gegen Strandgade. Wie bei Fig. 37 ist es ein Projekt, was den Turm anbelangt. 1:300. Nach der Originalzeichnung wahrscheinlich 1760, signiert von J. H. Dumreicher, und mit dem Jahr 1761 an der Turm markiert. Im Reichsarchiv.

H. L. ...

sig på at ændre i Eigtveds approberede projekt (I), end ikke når det gjaldt et så væsentligt led som tårnet. Tegningen, der kan være udført af kirkeinspektør Fischer (p. 124), viser en anden udformning end Vitruvius (fig. 37). Thurahs fremstilling af tårnet regnes almindeligvis for en gengivelse efter Eigtveds projekt (I), der på dette punkt (med S. C. Stanley som mellemed) skulle være inspireret fra engelsk side¹⁰⁰. Begge antagelser savner behørigt grundlag. Uanset, hvor den oprindelige inspirationskilde måtte findes¹⁰¹ og hvem, der har benyttet den, så er der p. 140 fremført et forhold, som taler imod Eigtveds forfatterskab til spiret hos Thurah. Med kendskab til Dumreichers tegning synes det rimeligt, at han også kan være den ansvarlige bag Thurahs forlæg.

Anden byggeperiode. Tårnets tredje stokværk og spiret opførtes efter hofbygmester Anthon's tegning fra 1766. Samme år lossedes store mængder af bremersten ved hjælp af en kran, der var lånt på byggepladsen ved den danske Frederiks kirke¹⁰². Hofbygmesteren varetog selv tilsynet og attesterede regninger, i visse tilfælde bistået af det længstlevende direktionsmedlem, nu kirkeældste P. Casse, mens kirkeforstander Thomas Jensen passede udbetalingerne.

Efterhånden som stenhuggerfirmaet Braun og billedhugger C. F. Stanley blev færdig med materialet til etagen, tog murmestrene fat, og på pladsen arbejdede tømmerne med spirets afbinding. 30. juni 1769 (bil. 20) var det opsat, og rejsegildet kunne fejres (sml. p. 86). Stanley huggede alle kapitæler, festoner og fire vaser. De sidste skulle have stået nederst på spirets fire hjørner (1768, bil. 15), men i stedet for lod Anthon kobbertækker Adrian lave fire i kobber. Overfor de kirkeældste undskyldte Anthon sig med, at de allerede udførte vaser var tunge og sprøde, hvorfor de i uvejr let ville rive sig løs og falde ned; forklaringen og arkitektens tilbud om køb af stenvaserne blev modtaget med nogen skepsis¹⁰³. Inden Adrian forsvandt fra arbejdet (sml. p. 127), havde han foruden vaserne lavet guirlanderne til spirets pyramide, udført efter model af billedhugger Johann Gottfried Grund, samt fane og kugle til vindfløjen, der 31. maj 1769 (bil. 17) stod opstillet på jorden til Anthon's godkendelse¹⁰⁴. Jernrækværket om tårnets vægtergang udførtes af Niels Lange efter snedker Rubachs model (1770, bil. 2). Også om dette arbejde synes der at have været lidt uenighed mellem arkitekten og de kirkeældste, fordi Anthon ønskede et mere kostbart gitter, end den første tegning viste (1770, bil. 45). Forgyldningen af spirets ornamenter deltes mellem de to mestre, Råde og I. A. Bohmenseyde (1770, bil. 19, 38).

November 1770 var klokkerne ophængt (p. 187), og i flere aviser averteredes prøveringning, inden man på 11-årsdagen for kirkeindvielsen kunne fejre byggeriets afslutning med en festgudstjeneste (1770, bil. 47, 50).

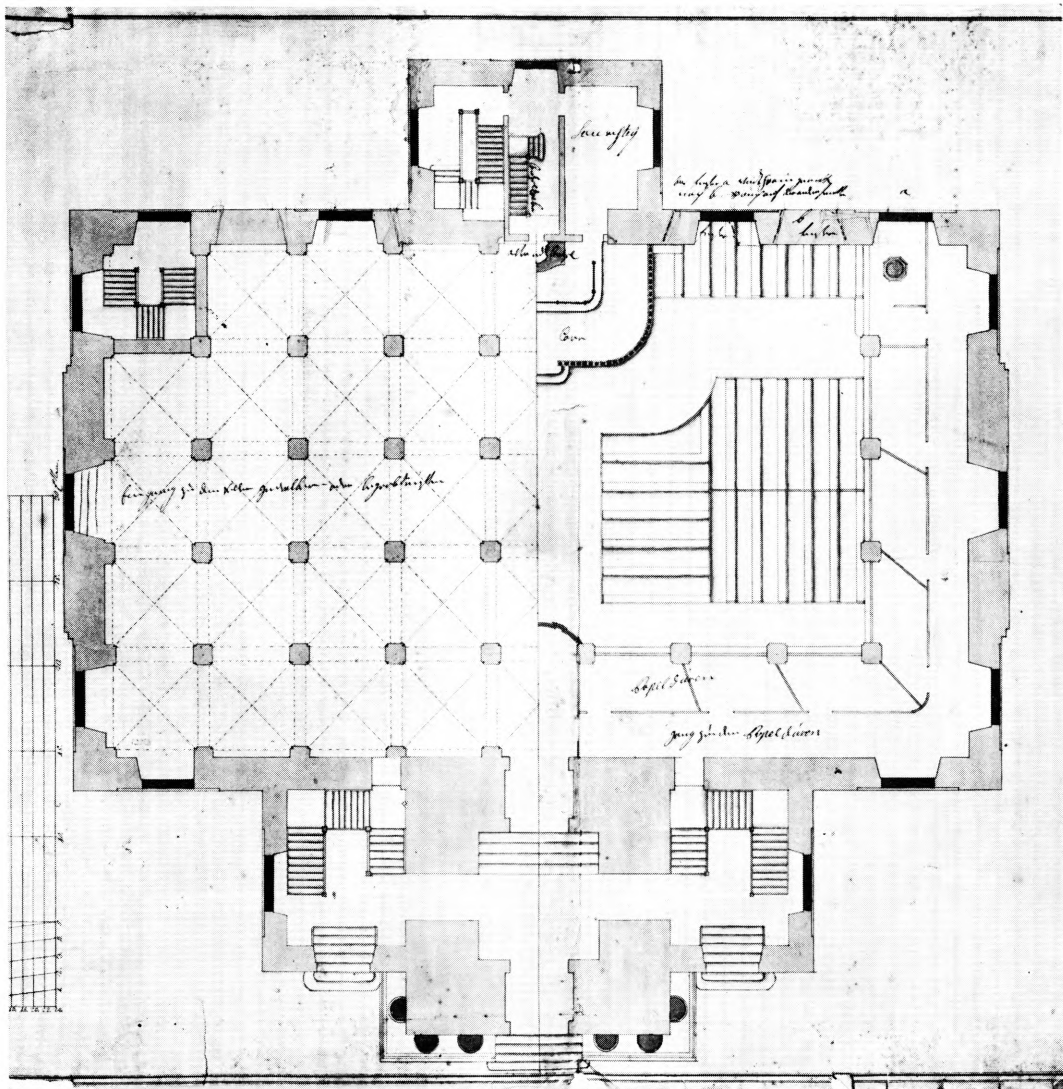

Fig. 39. Christians kirke. Plan. 1:300. Antagelig den af Matthias Wanckmüller efteråret 1754 udarbejdede kirketegning. Kgl. Biblioteks billedsamling. (P. 138, 141). – Christians Kirche. Plan. 1:300. Wahrscheinlich die von Matthias Wanckmüller im Herbst 1754 ausgearbeitete Zeichnung der Kirche. In der Bildsammlung der Königlichen Bibliothek.

EIGTVEDS PROJEKT OG DEN FÆRDIGE KIRKE

Det er nævnt, at det projekt (I), der blev approberet af kongen, er forsvundet, mens tegningerne til Eigtvæds ubenyttede projekt (II) endnu findes (fig. 4-5). Bevaret er også generalplanen, som ledsagede de to projekter, og hvorpå omridset af den største kirke er indtegnet (fig. 13).

Kirkens bygningshistorie har afsløret, at de tre direktører efter Eigtveds død foretog væsentlige ændringer i forhold til hans projekt (I). Kirken kan derfor ikke uden videre betragtes som en reproduktion af Eigtveds tegninger og ideer. Imidlertid findes der visse kilder, som kaster et ganske godt lys over det ukendte projekt, og som tjener til en afklaring af forholdet mellem det og bygningen. Det drejer sig dels om den ramponerede træmodel, som længe har været kendt¹⁰⁵, dels om to ikke hidtil publicerede grundplaner, den ene i København, den anden i Dresden.

Modellen (fig. 28-32) er fremstillet 1754-55, af snedker Johann Hinrich Reusse med assistance af billedhugger S. C. Stanley og kleinsmed Jacob Ørsløv. Fire dage efter Eigtveds død udbetaltes som nævnt (p. 121) et lille forskud til Reusse, som »skal lave Modellen«. De følgende udbetalinger tyder i øvrigt på, at der ikke skete meget, før Wanckmüller havde lavet kirketegningen og tagmodellen (p. 130)¹⁰⁶; for den sidste rest af de ialt 180 rdl. til Reusse kvitterede enken Magdalene Dorothea Reussin¹⁰⁷. Stanley leverede hertil seks jøniske kapitæler og et skilt over kirkedøren samt noget arbejde »von Wax possirt« ved kongestol, alter og prædikestol (bil. 86). Smedens bidrag var en vægtergang af opdrevet jern med tilhørende gennembrudte balustre og messingknopper samt en tårnspids bestående af stang, knop, kompas, fane, kongens navn og krone (bil. 48). Alle disse detaljer sammen med mange andre er borte. På et fotografi (fig. 28), der blev taget ved modellens istandsættelse, kan man endnu skimte de svage spor efter en markering af façadens ørelisener og vinduesindfatninger. Der kan ikke være tvivl om, at modellen har gjort rede for alle oprindelig planlagte detaljer. Det er også tydeligt, at den er blevet benyttet til at anskueliggøre ændringer foretaget under byggeriet; således er den suppleret med de to kryptkapeller under frontpartiets trappehuse (sml. p. 134), men ikke med de deraf fremkaldte, ydre trappeanlæg.

En *grundplan* (fig. 39) i Det kgl. Biblioteks billedsamling har hverken signatur eller kirkenavn, men gengiver tydeligvis den tyske Frederiks kirke; ydermere har den en række forklaringer med en håndskrift, som kan identificeres med J. H. Dumreichers. En af disse går ud på, at vestsidens vinduer skal flyttes, og da Reusse har fulgt anvisningen ved modellens fremstilling, må det seneste tidspunkt for tegningens tilblivelse være sommer-efterår 1754, hvorfor der er al mulig grund til at regne denne plan for Wanckmüllers kirketegning. Så mange træk kæder plan og model sammen, at de må betragtes som udtryk for direktionens tanker om byggeriet et par måneder efter Eigtveds død.

En sammenligning mellem på den ene side model og grundplan, på den anden side selve kirken (fig. 19-22) viser mange lighedspunkter, men også forskelle. En af de sidste vedrører tårnet: hvor Wanckmiillers plan har dekoration med halvsøjler, fik bygningen pilastre. Netop halvsøjlerne og flere andre træk

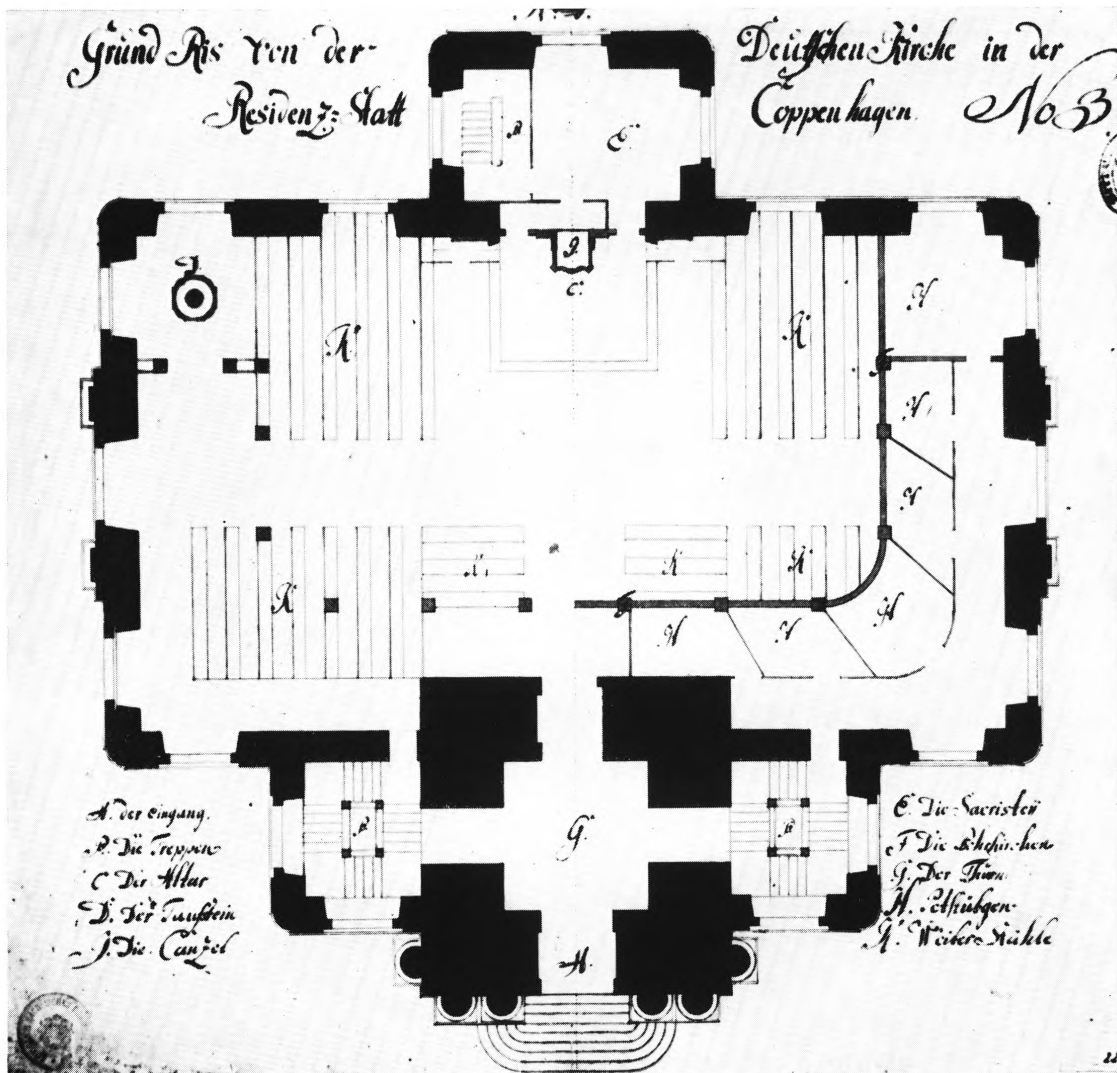

Fig. 40. Christians kirke. Plan. Ca. 1:300. Formentlig tegnet foråret 1754 som kopi af N. Eigtveds approberede kirkeplan (projekt I, tegn. nr. 5). Landesamt für Denkmalpflege, Dresden. (P. 139, 141). – Christians Kirche. Plan. Ca. 1:300. Wahrscheinlich gezeichnet im Frühjahr 1754 als Kopie des approbierten kirchenplans N. Eigtveds (Projekt I, Zeichnung Nr. 5). Landesamt für Denkmalpflege, Dresden.

på Wanckmüller-planen (façadernes liséninddeling, fontens placering m.m.) genfindes på *Dresden-grundplanen* (fig. 40)¹⁰⁸, hvis påskrift angiver kirkenavn og by. Denne plans afrundede hjørner antyder en mere rokokopræget arkitektur end kirkens, men samtidig en stil, der er i samklang med den, som kendetegner Eigtveds lille plan (II, fig. 5). Begge disse planer viser en halv stueetage og en halv pulpituretage. Meget tyder på, at pulpiturene har været tænkt nogenlunde ens og i hvert fald med frit gulvareal nedenunder. Karak-

teristisk for den ubenyttede plan (II) er de indskrevne bogstaver, der refererer til den ledsagende forklaring (sml. p. 81); heri findes endvidere tekster, som viser, at også tegningerne til det approberede projekt (I) havde påskrevne bogstaver. En lignende fremgangsmåde er benyttet på Dresden-planen, hvor oplysningerne er påført selve tegningen. Meget taler da for, at planen i Dresden er en kopi efter Eigtveds originale plan til kirken og sendt til en af vennerne ved det sachsisk-polske hof¹⁰⁹. Enhver tvivl forsvinder, når tegningen sammenholdes med Eigtveds generalplan (fig. 13): den herpå med »litra O« angivne bygning har nøjagtig de samme proportioner som Dresden-planen, hvorimod den skiller sig ud fra Wanckmüller-planen og kirken.

Eigtveds approberede projekt (I) bestod ifølge arkitektens egen forklaring dels af generalplanen (mrkt. 1), dels af fem andre tegninger: nr. 2 façade mod Strandgade; nr. 3 sidefaçade mod Kongensgade med indgang til den hvælvede begravelse og med tårnet antydet, som det kan opføres efter overslaget; nr. 4 plan med den hvælvede begravelse, hvorpå også indgang for præst og kirkebetjente; nr. 5 plan af kirken med den indvendige indretning, hvor den halve side viser de øvre lukkede stole, over hvilke galleriet kommer (bogstaverne A-K angiver indretningens detaljer) og nr. 6 længdesnit af kirken, således at den ene halvdel ses mod altret, den anden mod prædikestolen (bogstav L herpå er koret over prædikestolen, »hvori et orgel vil kunne anbringes«; M og N er galleriet og den murede begravelse).

Dresden-planen må være kopieret efter projektets tegning nr. 5. Samtidig synes det ret indlysende, at kirkemodellens vinduer i tre vandrette zoner (overfor kirkens to) må genspejle Eigtveds approberede façadetegninger (nr. 2 og 3). Tilsammen giver disse to kilder da værdifulde bidrag til belysning af, hvordan Eigtved havde tænkt sig det tværstillede langhus opbygget og indrettet.

Om tårnet og dets spir råder der fortsat nogen uklarhed. Dresden-planen viser tårnet placeret, så det springer ind i kirkerummet, men i øvrigt flankeret af trappehuse som på modellen. Sidste del af den tyske tekst til originalprojektets tegning nr. 3 lyder: »worin der Thurm angedeutet, wie weit derselbe nach überschlagen auszuführen«. Måske udtrykker disse ord en slags »begrænsning« med hensyn til, hvad der kunne forventes af det tårn og spir, som kunne opføres for 6.700 rdl. eller ti procent af den samlede byggesum. Modellen har som nævnt mistet alle detaljer, og tårnet selv kan have mistet en eller flere »etager«; kun eet af de tre bevarede hører hjemme i spiret (sml. fig. 32). Et sådant led findes ikke i Anthons spir (sml. fig. 12) og lader sig heller ikke indpasse i de foregående spirprojekter (fig. 37, 38). Den eneste rimelige forklaring må være, at det hører til Eigtveds spir, som det var udformet på originalprojektet (I), og i så fald havde det lighedspunkter med spiret på Eigtveds ubenyttede forslag (fig. 4).

Med dette indblik i Eigtveds tanker om kirkens udformning er der skabt mulighed for en vurdering af, hvor nært eller fjernt det endelige resultat står projektet. Lades spiret ude af betragtning (p. 134), må man især hæfte sig ved *direktionens ændringer*¹¹⁰ af kirkerummets vinduer og frontpartiets trappeanlæg, som begge dele er af afgørende betydning for eksteriøret. Selv om vinduesforholdene også betyder noget for interiøret, er det her de store pulpiture-façader, der påkalder interessen. Inddragelsen af »parterre-etagen« bag façaderne, der allerede var vedtaget, da Wanckmüller lavede sin tegning, førte mere med sig. Både på hans og Eigtveds plan står døbefonten i et hjørne under pulpituret (fig. 39, 40), og når direktionen bestemte sig for en helt anden placering (ved siden af altret), må det ses som en umiddelbar følge af »parterre-etagens« lukning, der ville skabe trange forhold omkring dåben. På stedet og i det hermed symmetriske hjørne af bygningen blev der indføjet to bagtrapper. Denne udvidelse af trappekapaciteten kan næsten kun være motiveret af, at der i pulpitureopbygningen er blevet indskudt en etage mere end på Eigtveds projekt (I), hvis bevarede »ekplikation« kunne tyde på, at tegningerne blot har vist eet pulpitur og galleri som på langsnittet (fig. 5) til det bevarede tegningssæt. Andre punkter kunne nævnes, men de allerede fremførte må være tilstrækkelige til at vise direktionens og i første række J. H. Dumreichers medansvar for det endelige resultat.

KIRKEN EFTER 1770

De godt 200 år, der er forløbet, siden kirken fuldendtes, har ikke sat sig spor i form af større ændringer på bygningen og dens inventar. Med spirets færdiggørelse 1770 havde den tyske menighed på Christianshavn stort set nået sit mål. Endnu manglede dog en bolig til kantoren og en passende afgrænsning af kirkepladsen mod Strandgade, men begge mangler blev afhjulpet, inden byggeregnskabet afleveredes til kancelliet 1774. Over dette havde man i et vist omfang kunnet afholde vedligeholdelsesudgifter siden indvielsen 1759, men nu skulle menigheden selv overtage alle udgifter ved kirkens drift og pleje. Den indflydelsesrige generation, der takket være stor kongelig gunst havde realiseret byggeriet, var borte, og en foruroligende nedgang i antallet af menighedsmedlemmer var allerede begyndt før 1770. Katastrofen, som de kirkeældste forudså samme år (sml. p. 90), var i virkeligheden indtruffet. Trods ihærdig indsats for at bedre økonomien måtte man gang på gang udsætte reparationer, der beløb sig til mere end nogle få hundrede rigsdaler. Først 1831, da kancelliet påtog sig vedligeholdelsen, bedredes forholdene lidt. Det er betegnende for situationen, at en ud- og indvendig istandsættelse, som stadsbygmesteren 1785 erklærede for nødvendig, to år senere resulterede i en udgift på mindre end 1000 rdl. til

pudsreparationer, hvidtning og trappesten¹¹¹, samt at de skader på sandstensbeklædning, tag, loft, orgel m.m., der opstod ved englændernes bombardement 1807, først synes nogenlunde udbedret 1816⁴². En egentlig reparation af bygningen som helhed fandt sted 1835; arbejdet lededes af kaptajn Lunding, der nogle år før havde opstillet en liste over kirkens mange skavanker, hvoraf de fleste synes afhjulpet inden for en udgift på 5658 rdl. På malerarbejdet ofredes et mindre beløb 1846⁵⁶, og 1859 betalte kirkeforstander E. J. Hvidt af sin egen lomme 5-600 rdl. for hvidtning af rummet⁴⁰, så det kunne danne en anstændig ramme om 100 års jubilæet (Stampe 68f.). Efter nedlæggelsen 1886 overgik ansvaret for bygningen til den p. 94 omtalte bestyrelseskommission.

Genåbningen som dansk sognekirke 1901. Foråret 1898 pålagde ministeriet bestyrelseskommissionen at fremsætte forslag til følgende: 1) istandsættelse af Frederiks tyske kirke til dansk sognekirke, 2) opførelse af en præstebolig på grunden, 3) omlægning af kirkegård og -plads samt istandsættelse af funktionær-bolig og 4) bortsalg af overflødig jord. Resultatet af kommissionens arbejde, der var baseret på et af arkitekt O. P. Momme udarbejdet forslag, blev det følgende forår af ministeriet fremsendt til udtalelse hos det særlige Kirkesyn, ledsaget af en besked om, at istandsættelsen skulle være så »lidet bekostelig og tage saa kort Tid som muligt«. Takket være Synets medvirken blev et forslag om pulpiturenes fjernelse ikke gennemført; Synet understregede deres betydning for »Kirkens historiske Kolorit« og fremhævede bekostningen ved at tage dem ned. Opførelsen af den præstegård, Momme havde projekteret nord for kirken, afvistes under hensyn til planerne om en vejforbindelse mellem Strandgade og Langebrogade. Endvidere fremhævede Synet, at der på grund af monumentets betydning nødvendigvis måtte skaffes penge til en udvendig istandsættelse. Inden sagen var færdigbehandlet, døde arkitekten, og bestyrelseskommissionen fremsendte et nyt forslag, udarbejdet af Fritz Koch, der kom til at forestå istandsættelsen 1900-1901. Den gennemførtes med så stor forståelse for bygningens og interiørets særpræg, at den bedst lignes ved en tiltrængt konservering. Den eneste nyindretning var et centralvarmeanlæg med fyrekælder under sakristbygningen. Kirkepladsen blev holdt intakt og kontorhuset omdannet til præstebolig. I det følgende år afholdtes ret store udgifter på istandsættelse af tag og mur, og 1912f. saneredes gravkapellet under ledelse af arkitekt Gotfred Tvede; samtidig forsynedes kirken med elektrisk lys (i kapellet først 1933)¹¹².

Luftribombardementet 27. jan. 1943 medførte kostbare, men ikke katastrofale ødelæggelser på kirken. Samme år istandsattes taget og spirets kobberklædning, mens murreparationer, vinduernes fornyelse og de omfattende indvendige arbejder udførtes 1945-46 (ca. 375.000 kr.), alt under ledelse af Poul H. Mørck, der også forestod den delvise fornyelse af tårnets sandstensbeklædning 1960-65¹¹³.

N.E. 1959

Fig. 41. Christians kirke. Indre, set mod svd. – Christians Kirche. Das Innere gegen Süden.

INVENTAR

OVERSIGT

Kirkerummets oprindelige udstyr er bevaret og indretningen uændret ligesom farveholdningen siden indvielsen 1759. Blandt de mindre genstande kan fremhæves den fornemme sølvbestand til brug ved altergang og dåb (p. 150, 160) samt adskillige kollektbøsser og -fade af metal (p. 178); nævnes må også et lille, sjældent alterkrucifiks af elfenben (p. 157). Klokkerne leveredes først til tårnindvielsen 1770 (p. 187), og fra 1780'erne stammer nogle fattigblokke og altergangstavler (p. 160). Når der hverken findes alterstager eller messehagler blandt de ældste inventarstykker, skyldes det, at ingen af disse dele benyttes ved tysk gudstjeneste. En enestående bestand af løse stole dækker sammenlagt perioden fra o. 1700-1950 (p. 166). Den overvejende del af de ældre hører til det udstyr, som folk selv forsynede pulpiturets loger med (p. 172).

Den symmetriske opbygning af interiøret om kirkens korte tværakse gennem prædikestolsalter-orgel og hovedindgang-kongestol er omtalt i forbindelse med bygningen (p. 108, 114). Et tre trin højt *podie*, 16 m bredt og 7 m dybt, dækker den centrale del af kirkegulvet mod vestre langvæg. Herpå står alle de inventarstykker, der knytter sig til gudstjeneste, altergang og dåb. Prædikestolsaltret med dets overbygning af orgel og »kor« har plads i centrum, og en lille alterskranke (p. 160) slutter sig nær til altrets postament. Selve altret flankeres af to store pengeblokke (p. 178) samt af døbefont (mod syd) og kantorstol, begge hegnet af lave brystpaneler (p. 160). En del af de ældste stole fra logerne står nu på den forreste del af podiet, hvis afrundede hjørner har smedjernsgelænder fra 1912. Skjult bag alteropbygningen og med adgang fra podiet er der døre til sakristiet og præsteværelset (p. 163), hvor prædikestolsopgangen findes; trapperummet, som giver adgang til orglet og den tilhørende kamin (p. 182), ligger syd for præsteværelset.

Væggen syd og nord for alteropbygningen er beklædt med høje paneler, mod hvilke to af de ialt fire blokke faste stolestader har plads; de to andre står frit på kirkegulvet (p. 165). Til det oprindelige inventar hører et stort antal løse bænke; nogle med aflåselige siddepladser er nøje tilpasset afstanden mellem pulpiturfaçadernes pilastre, andre med fast sæde er fordelt i logerne og på galleriet. Som på alterpodiet er der opstillet løse stole af forskellig alder mellem blokkene af faste stolestader til begge sider for hovedaksen.

Kongestolen har bevaret sin første indretning og møblering (p. 174). Det gælder også de øvrige 58 lukkede loger i det omfang, kirken havde bekostet udstyret, dvs. en fast og/eller en løs bänk; men de vidt forskellige løse stole, som brugerne selv indsatte, er næsten uden undtagelse erstattet af stole fra begyndelsen af 1900'erne. Et par af disse loger (p. 176) var indrettet for patron(er) og præst. På galleriet, hvorfra der er adgang til kirkens arkiv (p. 178), står, foruden en del møbler tilhørende menighedsplejens børnehave, endnu nogle af garnisonens soldaterstole (p. 166).

Under beskrivelsen af de enkelte inventarstykker er der først gjort rede for tingene på og i tilslutning til det store alterpodie.

Inventarier. Kirkens ældste inventarium er udarbejdet 1787 på pastor Josias Lorcks foranledning. Foruden dette er der gjort brug af de omfattende lister fra 1832, 1840, 1846 og 1856, som fortrinsvis synes udarbejdet i forbindelse med diskussionen om menighedens nedlæggelse. Den ene findes i Rigsarkivet, de øvrige i Landsarkivet for Sjælland: 1787, i LA. Vorsteher Rechnungen 1766-1845. – 1832 og 1840, i LA. Journal- und Resolutionsprotokol des Kirchen Collegiums 1825-41(59). – 1846, i RA. Reviderede kirke-regnskaber. Kirkeregnskaber 1829-33, 1834-38, 1839-47. – 1856, i LA. Korrespondance-sager 1847-65 (jfr. kilder og henvisninger).

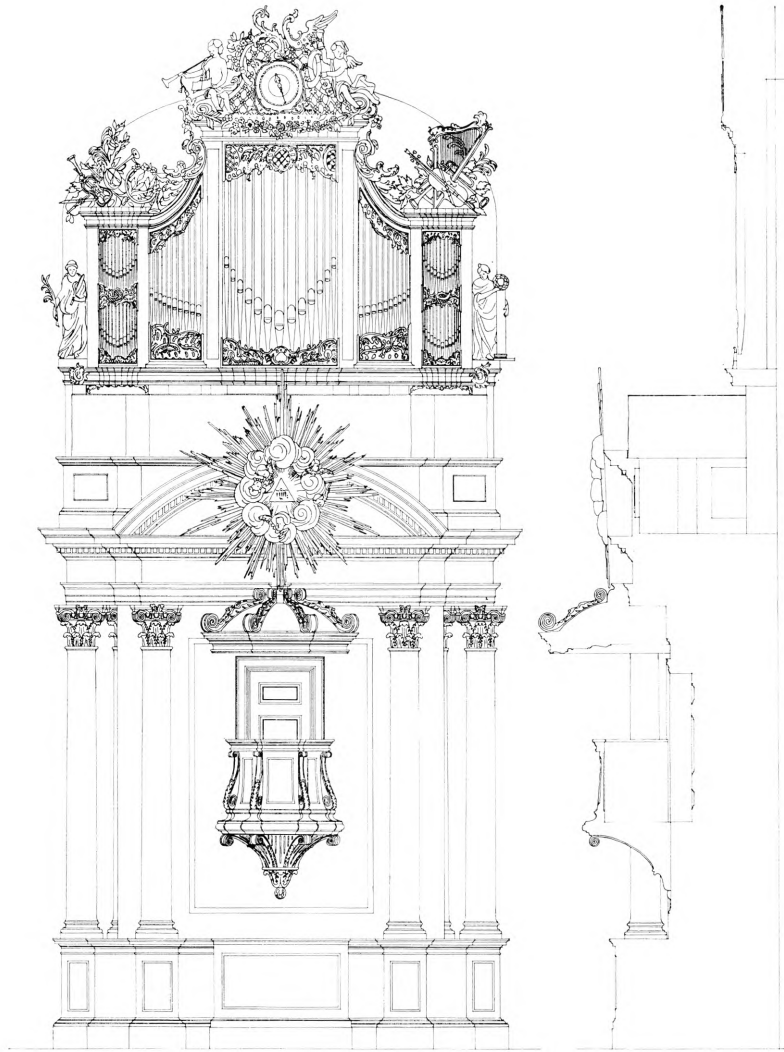

Fig. 42. Christians kirke. Prædikestolsalter og orgel. 1:100. Målt af Dorte Wennerberg. Sml. teksten til fig. 19. (P. 145, 183). – Christians Kirche. Kanzelalter und Orgel. Vermessen von Dorte Wennerberg. Vgl. Text zu Fig. 19.

INVENTAR PÅ ALTERPODIET

Alter-prædikestol-orgel (fig. 42-45), fra 1758-59, danner den centrale opbygning, mod hvilken al anden møblering i kirkerummet er orienteret (sml. fig. 19-22 og p. 114). Altret dannes af en arkitektonisk klart opbygget, fremspringende portalindfatning. To par forskudte frisøjler med korresponderende pilastre, alle med høje postamenter og korintiske kapitæler, bærer den forkrøppede gesims, der over portalens midtparti har en segmentformet gavl.

L.L. 1974

Fig. 43. Christians kirke. Prædikestol 1759, detalje af underbaldakin (p. 148). – Christians Kirche. Kanzelaltar 1759, Detail vom Unterbaldachin.

Foran denne er fastgjort en stor dekoration med Jahves navn i trekant, skyer og stråleglans, komponeret over næsten samme opskrift som stukmotivet i kirkerummets loft (p. 116). Alterbordet indgår som forbindende led mellem postamenterne under de to forreste søjler. Dets forside optages af en stor fylding, og lignende findes både på postamenterne og på bagvæggen, hvor prædikestol og himmel har indtaget alterbilledets vanlige plads. Orglet der som en slags topstykke fuldender opbygningen, er trukket næsten helt tilbage i vægplanet, mens brystværnet, som omslutter orgelgulvet, er anbragt i flugt med portalopbygningens gesimsfrise og følger dens forkrøpninger.

L. L.1974

Fig. 44. Christians kirke. Prædikestolsalter 1759, korintisk søjlekapitel (sml. fig. 23, nr. 12 og p. 145).
 – Christians Kirche. Kanzelaltar 1759, korinthisches Säulenkapitell (vgl. Fig. 23, Nr. 12).

Forskellige *materialer* indgår i den næsten 14 m. høje opbygning. Hele postamentet med alterbordet, de fire søjleskafter og beklædningen på bagvæggen er af poleret, norsk marmor fra Gjellebæk, kapitælerne af hvidt italiensk marmor. Gesimsen, segmentgavlen samt prædikestol og himmel er udført i marmoreret fyrretræ, der ikke ved umiddelbar betragtning skiller sig ud fra de dele, som er af marmor. Indvendig er prædikestolen beklædt med blank eg, der også er benyttet til orgelfaçadens konstruktive led, mens ornamenterne er skåret i lindetræ. En del af materialet blev foræret til kirken. Således var marmorblokkene til orgelskafterne formentlig en gave fra Jacob Fortling; i hvert fald bad

direktionen ham november 1757, under henvisning til den nu fuldførte tegning, hurtigt meddele, om han stod ved det i sin tid givne løfte om at forære søjlerne, da hans afgørelse ville få indflydelse på direktionens valg af sten eller træ til alteropbygningen (kopibog). Godt et år senere resolverede kongen, at »seks hvide Capituler« af italiensk marmor og nogle kubikfod hvidt norsk marmor skulle skænkes til kirken, der også i dette tilfælde synes at have modtaget uforarbejdet materiale¹.

Stenhuggerarbejdet udførtes af fem svende, der var beskæftiget hos Fortling og Stanley. November 1758 afleverede de hele postamentet med fyldinger og brystgesims (bil. 337). De følgende to måneder tilhuggedes altervæggens plader samt lisenerne og deres »skaftgesims« (dvs. kapitæler), og i begyndelsen af marts de fire frisøjler med kapitæler. Efter at svendene havde afsluttet arbejdet², udbetaltes der til professor Stanley et relativt lille beløb for nogle materialer og for de fire store korintiske kapitæler, som han havde »forbedret« (bil. 369).

Snedkerarbejdet i portalens øvre del og prædikestolen (men ikke orgelfaçaden, sml. p. 183) udførtes af Rubach og Kaares svende (sml. p. 126), mens Stanley og en billedhugger, Poul Frandtzen Lund, stod for det tilhørende billedskærerarbejde. Lund skar de seks konsoller til prædikestolens underbaldakin samt dens hængeknop (fig. 43) og »den store stav med laurbær og blade«. Endvidere »ein Stych Zirad« over prædikestolen, fire buestykker til gavlen over gesimsen og fire stråler til »Glorien« foran, som i øvrigt udførtes af Stanley tillige med seks »Kragsten« til prædikestolen eller dens himmel³.

Det egentlige *alterbord*, der er markeret ved et fremspring i forhold til postamentets øvrige led, måler 185 cm i bredden og 78 cm i dybden; højden er 118 cm over gulvniveauet inden for altersranken og 13 cm over det store alterpodie, som tillige giver plads for døbefont og kantorstol, der står henholdsvis syd og nord for altret.

Prædikestolen og specielt himlen springer kraftigt frem over alterbordet. Begge dele er formet som syv sider af en ottekant, og i stolen optages bagsiden af en retkantet fyldingsdør i altervæggen. Den er tilgængelig fra et lille forrum, anbragt i murtykkelsen, og hertil fører en ligeløbstrappe op fra præsteværelset bag altret (fig. 113). Om *orgelfaçaden*, leveret sammen med værket, se p. 183.

Alter-prædikestol-orgel blev udført på basis af kirkeinspektør Fischers tegning (p. 124, 184); det må være den, direktionen henviser til i brevet til Fortling, og den, der har tjent som forlæg for Thurahs tegning i Vitruvius (fig. 45); men for detaljernes vedkommende skete der mange afvigelser. Thurahs tegning har på postamentfremspringene mellem frisøjlerne to store kvindefigurer, der symboliserer dyderne, mod syd Caritas Dei, med brændende hjerte, og mod nord Caritas Miserecordie (kærlighed til Gud og næstekærlighed)⁴. Postament-

Fig. 45. Christians kirke. Prædikestolsalter og orgel. 1:100. Tegningen er fremstillet, før arbejdet fuldførtes (sml. fig. 42). Efter Thurah, Den danske Vitruvius III, pl. LXIV (p. 124, 148). – Christians Kirche. Kanzelaltar und Orgel. 1:100. Die Zeichnung ist noch vor der Vollendung der Arbeit ausgeführt worden (vgl. Fig. 42). Nach Thurah, Den danske Vitruvius III, Pl. LXIV.

fremspringene udførtes, men figurerne blev aldrig lavet. Forklaringen ligger uden tvivl i den sparsommelighed, som direktionen nødvendigvis måtte udvise, fordi der var småt med penge i byggekassen (sml. p. 88). Også på prædikestol og orgelfaçade blev der sparet. Den første fik ikke de guirlander, der skulle harmonere med tilsvarende led i kongestolens façade, og orglet fik ingen festons. Når det alligevel blev beriget med et ur i det midterste topstykke, er det antagelig udtryk for en nødløsning; for en billig penge kunne man her skaffe erstatning for det kirkeur, man måtte undvære, indtil tårnet stod færdigt, og det havde lange udsigter.

Den ledende hånd bag Fischers tegning har ganske givet været J. H. Dumreichers (sml. p. 122). Der er intet, som tyder på, at de anvisninger, der har været indeholdt i Eigtveds tegninger, blev fulgt. Kopien af hans originale plan (fig. 40) såvel som kirketegningen (fig. 39) antyder en spinklere udformning af prædikestolsaltret⁵. Forklaringen til det forsvundne langsnit (projekt I) nævner »koret« oven over altret, hvor et orgel kunne opstilles (p. 140), dvs. at tegningen ikke har vist noget orgel; det er sandsynligt, at Eigtveds udkast til prædikestolsaltret har mindet om det, som ses på langsnittet til hans projekt II (fig. 5). I Frederiks tyske kirke, hvis indretning var bestemt til den evangeliske gudstjenesteform med menighedens forening om prædiken, musik og sang, måtte det være en selvfølge at indføje orglet over altret. Med hele sin uddannelse og europæiske orientering har Dumreicher⁶ næppe behøvet speciel vejledning på dette punkt (sml. p. 122), men har han søgt inspiration ved detailudformningen, kan han have hentet den i slotskirken på Christiansborg, hvor Eigtved i 1740'erne havde realiseret en sammenbygning af de tre elementer⁷.

Et *alterklæde*, sandsynligvis anskaffet 1901 til dansk gudstjeneste og udført i rødt fløjl med guldgaloner (sml. messehagel p. 158), er ude af brug. I sakristiet. †*Alterklæder*. Et alter- og prædikestolsdække, af rødt fløjl med guldborster, er omtalt 1787. Om alterklædet oplyser N. Jonge (II, 437), at det var gæve fra en »Anonymo«, og inventariet fra 1856 oplyser, at det havde frynser.

Flere broderede *alterduge*, af hvidt lærred, den ene kantet med kniplinger, er formentlig anskaffet i den danske tid. I sakristiet. To †*alterduge*, af hvidt musselin og med kniplinger, er nævnt 1787 og 1856.

To *knæleskamler*, nyere, af fyr og beklædt med grønt fløjl som knæfaldet; den ene er i brug, den anden står i sakristiet. En †*skammel*, betrukket med rødt fløjl, er omtalt 1832.

Et broderet *tæppe* inden for altersranken, med motiv efter kirkens yngste signet (p. 160), er skænket til jubilæet 1959. Et ældre med blomstermotiv ligger i sakristiet.

Altersølvet, som kirken anskaffede til indvielsen, bestiltes hos sølvsmedelaugets oldermand, Sivert Thorsteinsson. Sættet består af kalk, disk, oblatæske

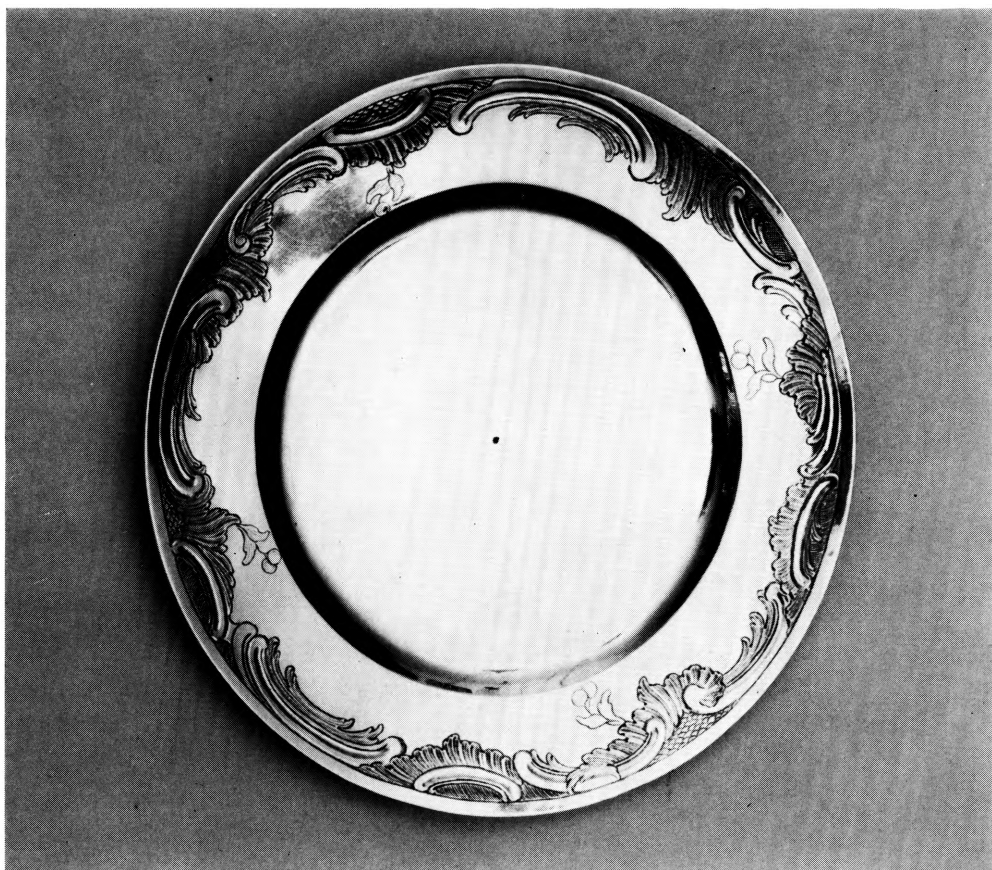

L.L.1974

Fig. 46-47. Christians kirke. Ske og alterkalk, anskaffet 1759, begge udført af Sivert Thorsteinsson, København (p. 154, 151). – Christians Kirche. Löffel und Abendmahlskelch, angeschafft 1759, beide ausgeführt von Sivert Thorsteinsson, Kopenhagen.

samt ske, og sølvmedens kvittering fra 1761 lyder på 130 rdl. (bil. 447). Regningen er ikke specificeret, så det er uvist, om den også omfattede berettelses-sæt nr. 1. Til det egentlige altersølv hører en samtidig vinkande, udført med lignende ornamenten og antagelig af samme mester, men skænket til kirken. Christianskirkens altersølv regnes for at være det betydeligste arbejde fra den meget produktive Sivert Thorsteinssons hånd⁸, der også har ansvaret for det store sølvdåbsfad (p. 160).

Alterkalk (fig. 47), 1759, højde 24,5 cm. Seksdelt, tunget fod af baroktype med drevne og delvis punslede rocailler og pinseliljelignende blomster på såvel de konkave som de konvekse led. Ved overgangen til skaftet findes en frise af nedhængende blade. Den midtdelte, bukledede knop har en tilsvarende dekoration i drevet arbejde, mens bægerets udsmykning med rocaillleværk er udført ved ciselering. Bægerets indvendige forgyldning er måske fornyet samtidig med pålodning af en hældetud. Under foden stempler: København 1759, gardein

L. L.1974

Fig. 48. Christians kirke. Disk, anskaffet 1759, udført af Sivert Thorsteinsson, København (p. 152). – Christians Kirche. Teller, angeschafft 1759, ausgeführt von Sivert Thorsteinsson, Kopenhagen.

Christopher Fabricius, mester STS 1758 (Bøje 410), fiskenes tegn; samme sted graveret: W. 63 lod. – På den forgyldte *disk* (fig. 48), diam. 15,4 cm, er decorationen fra alterkalkens mundingsrand gentaget i drevet og ciseleret arbejde, suppleret med fire klaser af blade og små, runde (laur?)bær. Under bunden to mestermærker STS 1759 (Bøje 410).

Oblatæske (fig. 49), 1759, højde 10 cm, diametre 10 og 13 cm. Ovalt, karnisformet korpus på fire ben af form som bladbundter; tilsvarende, hængslet låg med oplukker af rocailleværk. Forgyldt indvendig. Jævnt fordelt på bugen fire rokokokartoucher, hvoraf bredsidernes er anbragt mellem bladværk; på lågets overside blomstergrene og på profilledene rokokobladværk og C-bøjler. Ornamentikken viser stor lighed med kalkens, men står i motivvalg vinkanden nærmere. Under bunden fire stempler svarende til kalkens, bortset fra, at

L. L. 1974

Fig. 49. Christians kirke. Oblatøske, anskaffet 1759, udført af Sivert Thorsteinsson, København (p. 152). – Christians Kirche. Oblatendose, angeschafft 1759, ausgeführt von Sivert Thorsteinsson, Kopenhagen.

mesteren har fået fornyet sit stempel, så det nu bærer samme årstal som bymærket 1759; samme sted graveret: W. 25 $\frac{3}{4}$ lod.

Vinkande (fig. 52), 1759, højde 33 cm. Buget korpus på cirkulær fod med stor rundstav under platte; lang næbtud med hængsellåg og en af C-bøjler sammensat hank, der foroven smykkes af akantusblade. Låg med knop som en vindrueklase; på dets overside ciselerede vindrueklaser, på dets og fodens rundled rokokomotiver af samme art som på oblatøsken. Langs mundingsranden og på næbbet mat punslede ornamenten, på bugen to store rokokokartoucher som oblatøsken. I hver kartouche et graveret våben, det ene, som omslutes af elefantordenens kæde, tilhører Johan Ludvig Greve Holstein-Ledreborg, oversekretær i Danske Kancelli og kirkens første patron (1759-63); det andet våben er hans hustru Hedvig Winds. Rester af indvendig forgyldning.

Kanden har intet mestermærke under foden, men tre andre stempler nøje svarende til kalkens og oblatæskens samt indprikket: W. 106½ lod.

Der kan næppe være tvivl om, at kanden er en gave fra patronen til kirkens indvielse, og ornamentikkens nære slægtskab med først og fremmest oblatæskens taler umiddelbart for, at Sivert Thorsteinsson også har leveret dette arbejde. Stykket kan være udført efter samme forlæg som en helt forgyldt vinkande i Julianehåb kirke i Grønland, stemplet 1751, men af en anden mester⁹.

Ske (fig. 46), 1745 (?). 15 cm lang. Laffens yderside rillet som en musling. På skaftets bagside graveret skriveskrift »Teusche F.K.« samt to mesterstempler for Sivert Thorsteinsson med et næsten bortslidt årstal, der vistnok skal læses som 1745 (Bøje 409).

En *kasse*, kaldet *futteral* (fig. 58), til altersættet (kanden iberegnet) omtales i 1787-inventariet, den måler 46×37 cm, højde 17 cm, er udført i træ og betrukket med brunt skind, stemplet med forgyldte ornamentter. Hank og låsetøj af messing. Muligvis udført af snedker Rubach (sml. †*futteral* til alterkrucefiks p. 158). Kassen er aflåst og nøglen borte. I præsteværelset, på ny fod.

Alterkalk. 2) O. 1900, 25 cm høj, af nikkel, bægeret med indvendig forgyldning. Ude af brug; i præsteværelset.

Berettelsessæt. 1) (Fig. 53) 1759. *Kalken*, højde 12,2 cm, har seksdelt tunget fod og midtdelt knop. *Vinbeholderen* har plads i bægeret og er dels lukket med en korkprop, monteret på en sølvskive med ring, og dels af *oblatgemmet*, der selv lukkes med skruelåg. Samtidig glat *disk*. Alle dele helt forgyldt. Under kalkens fod findes stempler svarende til altersættets oblatæske (p. 152), men månedsmærket mangler. Rundt på bægeret samt på vinbeholderens krave og under diskens bund er indprikket store skønskriftsbogstaver: »Die deutsche Friederichs Kirche Anno 1759«. – I samtidigt *futteral*, udvendig betrukket med sort skind, indvendig med rødt stof.

2) Sammensat af dele fra forskellig tid. Opbygget som nr. 1, men oblatgemmets fod danner her skruelåg på vinbeholderen. Ældst er denne *beholder* og *disken*, som begge er forsynet med tre tilsyneladende ens, forsætligt ødelagte stempler¹⁰ og et nyere, A J i rektangel (fig. 115). Hvis et graveret kors på *oblatgemmets* låg er samtidigt med gemmet, stammer dette antagelig fra o. 1900. *Kalkens* skaft og nedre del af bægeret må være fra samme tid; den upræcise sammenføjning med bægerets øvre del skjuler sig bag en tarvelig bladdekoration, der er udført i trambulerstik ligesom nogle siksaklinjer under mundingsranden, hvor der med indprikket skriveskrift står: »Der deutsche Garnisons-Gemeinde 1759«. Indskriften er gentaget på fodens overside, hvor der tillige findes et ret nyt stempel, W i oval. – Disken opbevares i en forholdsvis gammel, skindbetrukket *æske*, kalken i et nyere, cylinderformet paphylster. Sættene benyttes henholdsvis af sognepræst og residerende kapellan.

L. L. 1974.

Fig. 50-52. Christians kirke. Dåbsfad, dåbskande og vinkande. 50 og 52, udført 1759 af Sivert Thorsteinsson, København, og skænket af henholdsvis Anne Maria Wewer og Johan Ludvig Holstein (p. 160, 153). 51, udført 1718 af M. C. Kirchof, København, og skænket 1772 af Josias og Sophie Amalie Lorck (p. 162). – Christians Kirche. Taufbecken, Taufkanne und Weinkanne. 50 und 52, ausgeführt 1759 von Sivert Thorsteinsson, Kopenhagen, und geschenkt von beziehungsweise Anne Maria Wewer und Johan Ludvig Holstein. 51, ausgeführt 1718 von M. C. Kirchof, Kopenhagen, und 1772 geschenkt von Josias und Sophie Amalie Lorck.

†*Berettelsessæt*. Det er uvist, om den christianshavnske del af den tyske garnison, der allerede 1759 knyttedes til kirken, havde eget sygesæt, men i så fald er det ikke nævnt i 1787-inventariet. Det fra 1832 omtaler foruden den forgyldte kalk (nr. 1) et sæt, som ifølge indskrift tilhørte den tyske garnisons

menighed. Noget årstal er ikke angivet, og derfor kan sættet være identisk med et, som 1801 fremstilledes til Garnisonskirkens tyske menighed; da den københavnske del af garnisonen 1819 overflyttedes til Frederiks tyske kirke, skal præsten C. G. Göricke have medtaget sættet (sml. p. 92)¹¹.

Alterstager. »Messehagel og Lys paa Alteret bruges slet ikke her« skriver Jonge i sin Københavns Beskrivelse fra 1780'erne (II, 437), men siden fik kirken adskillige stager.

1) O. 1840. Et par 50 cm høje stager af forsølvet messing, i senempire, antagelig de to »tunge, dyre lystemager«, som 1840 stod på altret og ifølge inventariets oplysninger var skænket af kammerherre Neergaard (sml. kapel 14). Fod- og lyseskål karnisformede, skaffet cylinderformet med svage, lodrette riller og bægerformet bladkrans nederst¹². Lysepig af jern, der nu holder bliklys med elektrisk pære. På bordet i præsteværelset.

2) O. 1850-1900. Et par 30,5 cm høje sølvbordstager, af fransk proveniens, udført i LouisXVI-form (med de for stilen vanlige dekorationer: slyngbånd, perlestav, klokkeblomster, båndomvundne knipper, bukkehoveder etc.). Hver stage har fem sølvmærker, som giver sig ud for pariserstempler fra 1700'nes 2. halvdel¹³. Stagerne, skænket 1962, står på altret ved kirkelige handlinger.

3) O. 1900, syvarmet stage, 46 cm høj, af bruneret hvidmetal med forgyldte kanter. Stagen brugtes på altret sammen med nr. 4, formentlig indtil nr. 5 anskaffedes. I præsteværelset, ude af brug.

4) 1907. Et par 65 cm høje alterstager af sølv, i barok form. Under foden bl.a. mærke for A. Dragsted, Kjøbenhavn. Stagerne er skænket af Peter N. Heering. På alterbordet, på nyere plint af poleret marmor.

5) Et par syvarmede »Titusstager«¹⁴, af bronze, første gang nævnt i inventariet 1929, skænkedes 1962 til udstedskapeller i Julianehåb præstegæld i Grønland¹⁵.

To *†lysestager* af messing og en lysesaks er blandt de ting, der 1840 omtales som udgået siden forrige inventarisering.

Alterbøger m.m. I præsteværelset og det lille rum bag prædikestolen opbevares forskellige alter- og salmebøger, der fortrinsvis har tilknytning til den tysksprogede menighed; blandt dem findes:

1) Biblia. Das ist: Die ganze Heil. Schrift, Alten und Neuen Testaments, Verteutschet Durch Doct. Martin Luther. Trykt i Marburg 1694 af Johan. Jodoc. Kürsner. Antagelig samtidigt, brunt skindbind med forgyldte ornamenter. Bogen har tilhørt Josias Lorck og er først kommet i kirkens besiddelse ved 150 års jubilæet 1909¹⁶.

2) Biblia, Das ist Die ganze Heilige Schrift Altes und Neues Testaments, Nach der Teutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Lauenburg, 1743. Samtidigt, brunt bind¹⁷.

L. L. 1974

Fig. 53. Christians kirke. Berettelsessæt, udført 1759 af Sivert Thorsteinsson, København (p. 154). – Christians Kirche. Krankengerät, ausgeführt 1759 von Sivert Thorsteinsson, Kopenhagen.

3) Allgemeines Gesangbuch auf Königlichen Allernädigsten Befehl zum öffentlichen und häuslichen Gebrauche der Deutschen in Kopenhagen. Udgi- vet i København 1782 ved universitetsboghandler Christian Gottlob Prost. Der findes to forskellige udgaver fra samme år, og nogle af eksemplarerne er i sam- tidige, brune bind med forgyldte ornamentter.

4) Bibelen eller Den Hellige Skrift. 1877. Originalt bind. På forsiden sølv- skjold med graveret skriveskrift: »Christians Kirken 1901«.

Alterkrucifiks. 1) (Fig. 54), o. 1750-60, figurerne af elfenben, i øvrigt af træ. Gruppens højde er 50 cm, sidefigurerne 11 cm og Kristusfigurens 12,5 cm. Krucifiksets høje sokkel er formet som klippegrund med slange og blade og skal illudere Golgathahøjen. Kristusfiguren, der er fastgjort til korset med tre elfenbensnagler, er med sit anatomisk rigtigt udførte legeme fjernt fra middel- alderens skematiserede fremstillinger. Det med reb opbundne lændeklæde er folderigt og flagrende som sidefigurerne dragter; Maria og Johannes' næsten te- ateragtigt bevægede attituder bort fra korset modsvares af hovedets drejning op mod den korsfæstede. Karakteristisk er modsætningen mellem skikkelsernes blødt rundede former og de slanke, skeletagtige hænder og fødder. Øverst på

korsstammen skriftbånd med »I N R I« (spejlvendt N), fastgjort med nagler af elfenben; de korslagte knogler og kraniet ved korsets fod er fornyet for nogle år siden, da de originale blev stjålet. Et *†sværd*, af guld, var ifølge 1787-inventariet hæftet på Marias bryst. Korset er sortmalet, med metalguld på profiler og på slangen samt grønt på bladene i klippegrunden. Under malingen findes kridtgrund eller ældre farvelag¹⁸.

Gruppen er nævnt i inventariet 1787 som stående på altret, hvor den stadig har plads (sml. krucifiks nr. 2). Der er dog næppe tvivl om, at den havde været i kirkens eje længe før, opbevaret i det *†futteral*, som snedker Nic. Rubach betalte for jan. 1766 (bil. 13).

Blandt de få tilsvarende krucifiksgrupper af elfenben i danske kirker er der en i Ledreborg herregårdskapel. Denne gruppe er sammensat af et krucifiks fra o. 1300-50 og sidefigurer fra 1700'ernes midte, anbragt på en fælles sokkel, formet som klippegrund og med givernes navne, Holstein og Wind¹⁹. Efter som Holstein var Frederiks tyske kirkes første patron, er det en nærliggende tanke, at han sammen med sin hustru (foruden vinkanden, p. 153) kan have skænket det fine alterkrucifiks.

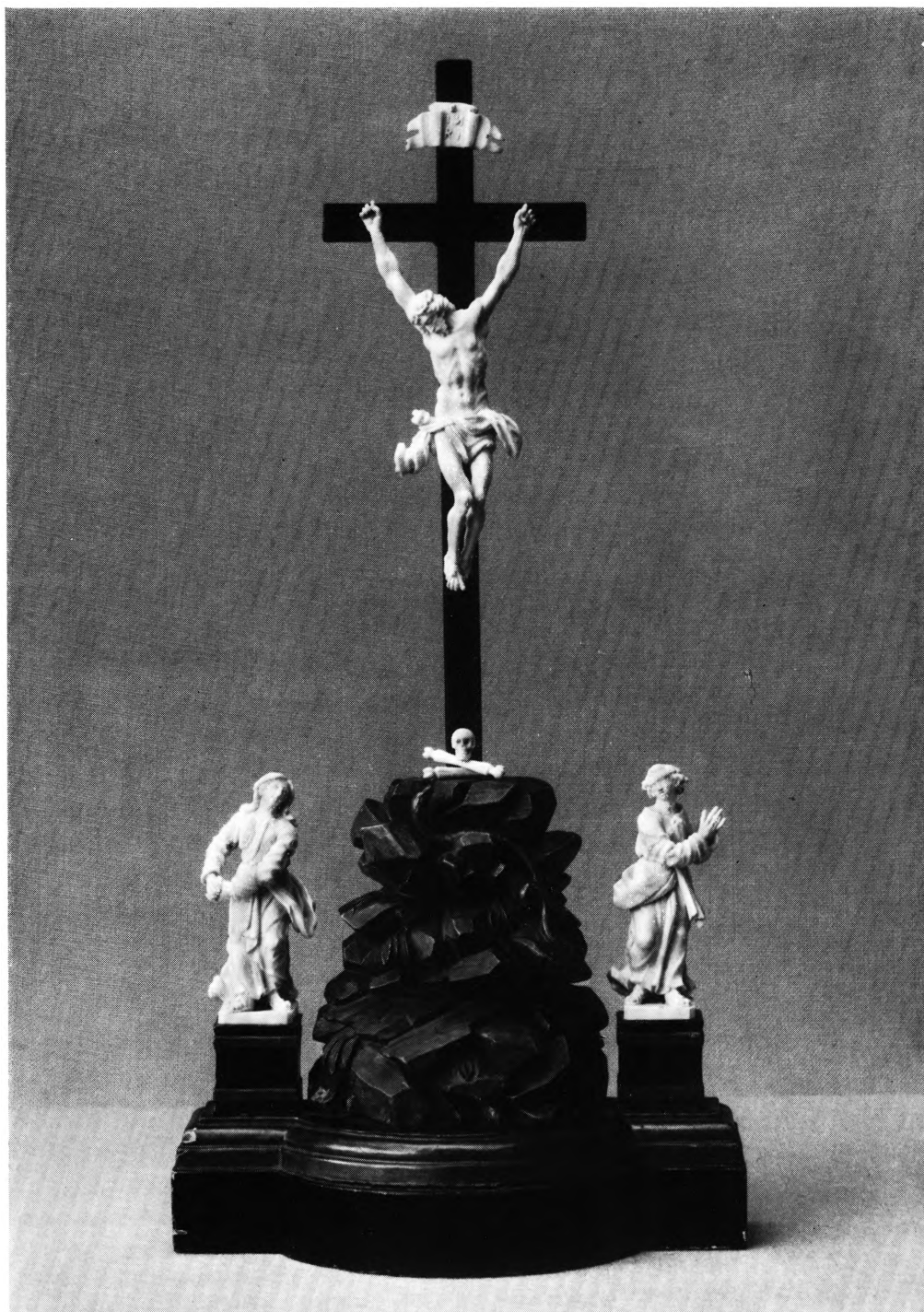
2) Skænket 1877 af kantor Hillebrandt²⁰. Figuren er 36 cm høj, af gips, på kors og plint af sortmalet træ. Det blev givet til opstilling i sakristiet. Nu benyttes det på skift med nr. 1, der kun står fremme under gudstjeneste og andre kirkelige handlinger. Til krucifikset hører en lille håndskrevet papirlap: »Dette lille Ephitafium er skjænket] til Frederichs Kirkes Sakristi af Cantor og Klokker Niels Peter Hildebrandt paa hans 25 aarige Embeds jubilæum, han ansattes i ovennævnte Embeder d: 1 ste Juli 1852. [opsat d: 1ste?] Juli 1877«; i samtidigt, rødbrun træramme, 10,8 × 13,5 cm. I sakristiet.

Messehagel brugtes ikke i den tyske tid (sml. alterstager). Kirken har nu fem hagler, den ældste, af rødt fløjel med guldgaloner og -kors, formentlig anskaffet til dansk gudstjeneste 1901. En af gulligt brokade med guldgaloner og korsstingsbroderet Kristusmonogram stammer fra 1927, mens to ens udførte, af tyndt, uldent stof med vævede borter og korsstingsbroderet Kristusmonogram og i de liturgiske farver grønt og lilla, er fra 1950'erne; den sidste, af grønt brokade, leveredes af Selskabet for kirkelig Kunst 1963²¹.

Signeter. 1760 fik Ahron Jacobsen 15 rdl. for at lave et stort og et lille sigil til kirken (bil. 431). Det sidste er bevaret, det første kendt gennem aftryk.

1) 1759 (fig. 121), ovalt med største diam. 3,5 cm. Det bærer Frederik V.s kronede initial og omskriften: »Friderichs teutsher Kirchen Siegel 1759«. Ibenholtskaft med fatning og ornamenten af forsølvet messing. Længde 7,5 cm.

2) Udført 1837²² som erstatning for nr. 1, der var bortkommet. Samme størrelse og indskrift, men i en grovere udførelse og med meget kraftigere skaft. Længde 10,5 cm.

L. L.1974

Fig. 54. Christians kirke. Alterkrucifix af elfenben, antagelig skænket for 1763 (p. 157). – Christians Kirche. Altarkruzifix aus Elfenbein, wahrscheinlich vor 1763 geschenkt.

3) 1907, cirkulært med diam. 3,9 cm. Kristusmonogram, X P (de to græske bogstaver: khi og ro), og brændende olielampe samt indskriften: »Templvm Christiani - olim Frederici« (Christians kirke – forud Frederiks«). Længde 9 cm.

†*Signet*. Aftrykket efter det af Ahron Jacobsen fremstillede store sigil fra 1759 findes i regnskabsbogens laksegl (fig. 11). Det er cirkulært med diam. på 3,5 cm; samme motiv og indskrift som nr. 1.

Altersamlingstavler, se under salmenummertavler p. 185.

To *altergangstavler*, o. 1770-80, af eg, 60 × 45 cm. De rokokoprægede småtavler har postament og segmentgavl samt udbugende midtstykke. I dets svagt fordybede felt er der fastgjort tre rækker småkroge, ialt 15, der formentlig har haft samme mission som hullerne på de relativt få kendte skriftetavler²³.

Altersranken, fra 1759, er et enkelt, u-formet smedejernsgelænder, bestående af seks opstandere med volutbøjler forneden og rund, skindbetrukken håndliste. Hver stander ender foroven i en tap, der er ført gennem overliggeren og op i en drejet messingknop. Disse leveredes af klokkestøber Troschel (bil. 417), resten af smed Bagsværd (bil. 425). De på smedens kvittering omtalte »døre og skudrigler«, der er fjernet for få år siden, var to oplukkelige stykker af overliggeren, som ved hjælp af riglerne kunne låses ind i huller i prædikestolsaltrets postament. En hylde til særkalke på rækværkets inderside er opsat af H. H. Blücher 1915²¹.

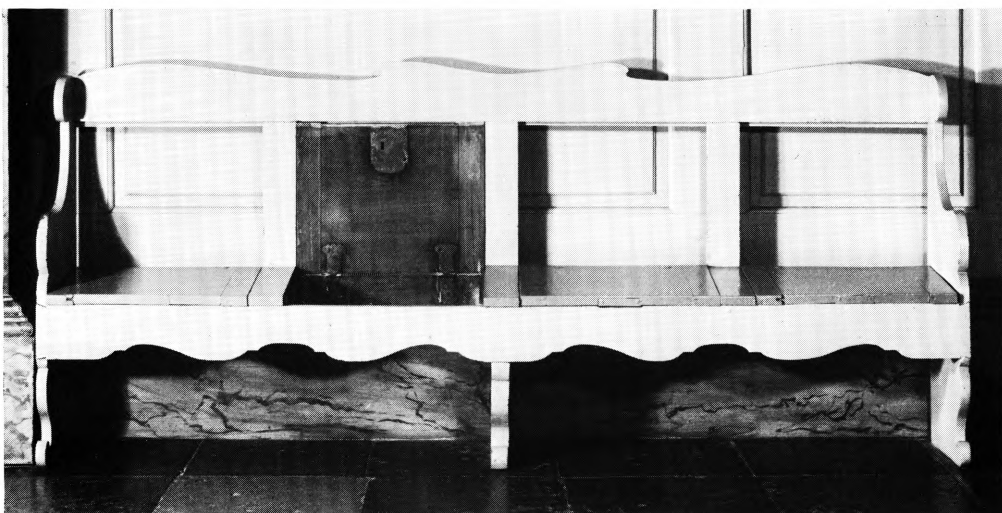
Om de to *pengeblokke* ved altrets sider, se p. 178.

Døbefont (fig. 56), 1759. Højde 95,5 cm, udført i poleret og stærkt flammert norsk marmor fra Gjellebæk²⁴. Den er hugget i ét stykke, med retkantet plint og rundt, indknebet skaft med fire rillede volutbøjler; rundt om kummen fordybede ovalfelter. I oversiden en svag fordybning, der passer til dåbsfadet. Fonten, hvortil inspektør Fischer antagelig har fremstillet tegningen (sml. p. 124), huggedes af Franz Bühler og Wolf Caspar Kiesling efter snedkrenes to skabeloner, der fremstilledes foråret 1759; slibning og polering udførtes af Johan Georg Hendel (bil. 365, 383).

Fonten står som ved indvielsen lige syd for altret og som pendant til kantorstolen i nord. Under planlægningen havde man tiltænkt den en plads under pulpituret, hvor bagtrapperne senere indføjedes (sml. fig. 39 og 40).

Fontelukkelse, 1759. Højde 80 cm, udført i eg og som et tresidet panel, hvis korte side er en dobbeltflåge; fyldingerne er dannet af trægitre (sml. fig. 57) som gelænderet omkring kantorstolen (p. 163).

Dåbsfad (fig. 50), 1759, af sølv, diameter 46 cm. Glat, flad bund med dekoreret, ophvælvket kant, hvis kontur følger rokokoomamenternes svejfedede bevægelser. Mønstrene slutter sig til altersølvets, men det drevne og delvis matpunslede arbejde har et noget kraftigere relief. Langs kantens inderside er der

H. H. L. 1975

Fig. 55. Christians kirke. Los bæk med aflåselige siddepladser (p. 166). – Christians Kirche. Lose Bank mit verschliessbaren Sitzplätzen.

L. L. 1973

Fig. 56-57. Christians kirke. Døbefont og pengeblok, begge fra 1759 (p. 160, 178). – Christians Kirche. Taufstein und Geldstock, beide von 1759.

graveret små blad- og frugtkviste som på disken. Randdekorationen firdeles af kartoucher, hvoraf to modstående rummer følgende indskrifter: »TAUF: BEKKEN/ Der Deutschen/Friderichs Kirche« og »Frau Etatz:R: Anne Maria/Wewer geb: Köster«; af de resterende kartoucher er den ene blank, den anden forsynet med graveret årstal 1757, hvis cifre flankerer et våben, der formentlig tilhører ægteparret Wewer: et skrådelt skjold med hestesko på prikket bund i første felt, skråtstillet kors på vandret rillet bund i andet felt og en væbnet arm som hjelmprydelse (sml. gitrene til kapel 36). Under bunden fire stempler, der svarer nøje til alterkalkens (p. 151) og udpeger Sivert Thorsteinsson som mester. – Anne Maria Wewers »kostbare Sølvfad til Dåbshandlerne« anføres 1761 blandt kongens begrundelser for frit at overdrage afdøde Johan Friderich Wewer og hans hustru begravelseskapperne 36 og 45.

Det tilhørende *futteral* er formet efter fadet og udvendig betrukket med sort skind, stemplet med forgyldte ornamentter som kassen til altersølvet, og indvendig foret med rødt fløj; forgyldte messingbeslag og prydsøm. Ophængt på væggen i præsteværelset.

Dåbskande (fig. 51), 1718. Højde 22,5 cm, med cirkulær fod, pæreformet korpus, slank næbtud og glat bøjlehank; på det højthvælvede låg en kogleknop. Rundt om lågets øvre halvdel findes en række radialtstillede felter med régenceklokkeblomster og derunder flere rækker skælagtige skiver; en tilsvarende dekoration i omvendt rækkefølge dækker nedre halvdel af korpus. Ornamentterne er dels udført i drevet arbejde, dels punslede. Rester af indvendig forgyldning. Under bunden stempler: København 1718, CL over MW i cirkel for gardein Conrad Ludolf, samt for sølvsmed Morten Christensen Kirchhof 1718 (Bøje 328) og fiskenes tegn. – På den ene side af korpus findes et kronet spejlmonogram, E B, mellem sammenbundne grene. Dåbskanden i *futteral* skænkedes 18. juli 1772 af sognepræsten Josias Lorck og hans anden hustru, Sophie Amalie f. Müller, i anledning af deres datters dåb og som det eneste sølvtøj, kirken manglede (kopibog)²⁵.

Det samtidige *futteral* (sml. fig. 58) er betrukket med sort skind og forsynet med indtrykkede, forgyldte ornamentter af en ældre type end altersættets kasse; foer af rødt stof. I præsteværelset.

En *†dåbskande*, af tin, er nævnt i inventariet 1787.

Prædikestol, se prædikestolsalter p. 148.

En *†lysearm* til to lys, forgyldt messing, omtales 1832 og 1856 som fastskruet på væggen ved prædikestolen.

Timeglas (fig. 60), leveret 1759. Firfaget med drejede balustre mellem udsavet fod- og topbræt; højde 20,5 cm, bredde 31 cm. Forgyldte messingfåtninger med stempelornamentik fastholder de fire glas, hvis tal ligeledes er forgyldte. Sanduret, der købtes hos Clemens Michelsen Morup (bil. 439), er anbragt på

L. L. og H. H. L. 1973

Fig. 58-59. Christians kirke. 58, skindbetrukne futteraler til altersolv og dåbskande (p. 154, 162). 59, kollektfad med fod, nu benyttet ved jordpåkastelse (p. 186). – Christians Kirche. 58, lederne Holzfutterale für das Altarsilber und die Taufkanne. 59, Kollektenbecken auf Fuss, heute bei der Einsegnung benutzt.

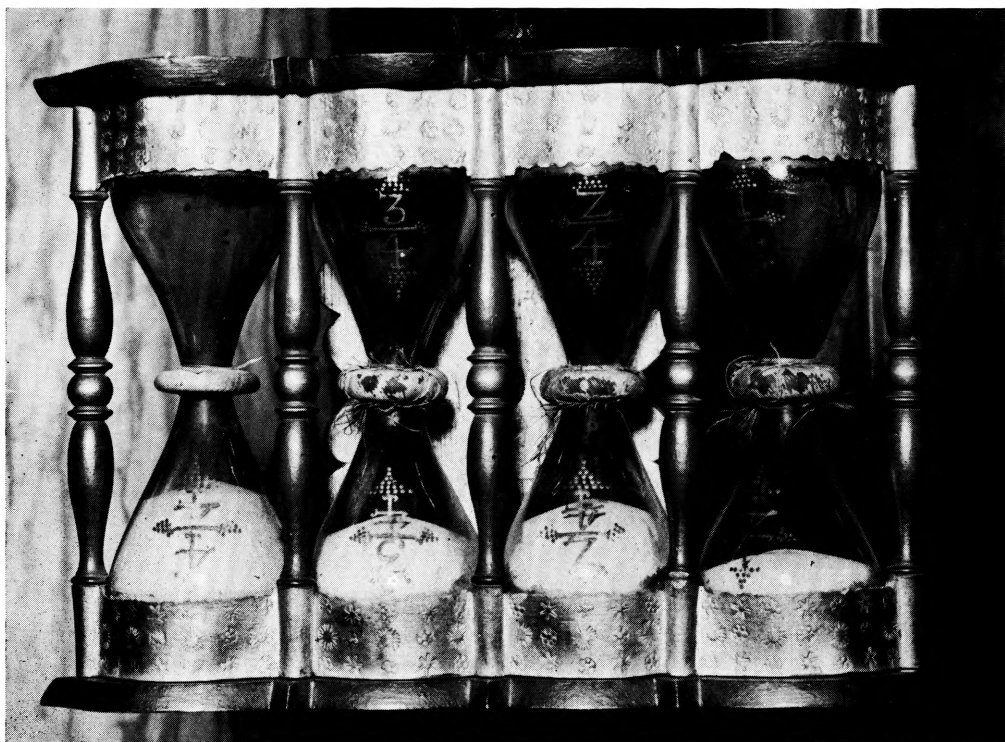
prædikestolens sydside, ophængt i en samtidig jernstang med løvværk, leveret af smed Bagsværd (bil. 425). Både i københavnske og nordsjællandske kirker findes der adskillige paralleller til timeglasset.

Kantorstol, 1759, af eg, 106 cm høj. Den rektangulære stol (sml. fig. 19) er bygget af fyldingspaneler og forsynet med en glat, tresidet karnap på forsiden; dør i søndre side og fast bæk mod rygpanelet. I karnappen er ophængt et lille, muligvis lidt yngre *vægskab*, af eg, $35,5 \times 13,5$ cm, højde 33,5 cm. I oversiden indskåret C L, formentlig for Christian Lorentzen, kantor 1793-1815. Stolen, der står på alterpodiet som pendant til dåben, omslutes af en tresidet *lukkelse*, nøje svarende til fontens (p. 160) og som denne leveret af snedker Reinhard Bohlmann²⁶.

Alterpodiets *løse stole* p. 166.

To *smedejernsgelændere*, 1912 opsat på podiets krumme hjørner, er udført som kopi af alterskranken og leveret af H. H. Blücher²¹.

Møbler i præsteværelse og sakristi, de to rum, som er tilgængelige fra alterpodiets nordside. De nuværende betegnelser stemmer ikke med forholdene i de gamle inventarier. Præsteværelset (fig. 113), der ligger bag altrets midtparti og

L.L.1973

Fig. 60. Christians kirke. Timeglas på prædikestol, anskaffet 1759 (p. 162). – Christians Kirche. Sanduhr auf der Kanzel, angeschafft 1759.

er forsynet med opgang til prædikestolen, kaldtes 1787 sakristi, 1832 og 1856 *skriftestol* (Beichtstuhl). Rummet nord for, nu kaldet sakristiet, nævnes ikke i de ældste inventarier, men må have indeholdt de ting, der anføres som værende under graverens opsyn, og hermed stemmer det, at lokalet 1856 omtales som *magasinet*. – Med baggrund i inventariernes møbelbeskrivelser må man formode, at det nuværende malede bord, lænestolen med rørfletning og løs sædepude (fig. 62c) samt to stole uden armlæn hører til det udstyr, skriftestolen fik ved indvielsen 1759 (om stolene, se p. 168). På bordet står alterstager nr. 1 (p. 156), og på gulvet står de forskellige futteraler til alter- og dåbssølv samt den originale kasse til salmenumre (p. 185). På væggene er i nyere tid ophængt billeder af kirken, en farvelagt kopi af Geddes kort over Christianshavn og en lang række præsteportrætter. Panelerne, der danner rummets endevæg, skjuler et stort, fast *skab* i altrets bagside. Et muligvis oprindeligt *†skab*, bygget op mod nordvæggen (sml. fig. 113), blev ødelagt ved bombeulykken 1943, der fuldstændig raserede det nuværende sakristi, hvis indretning med faste malede skabe og lyse egemøbler stammer fra den påfølgende istandsættelse.

L. L.1973

Fig. 61. Christians kirke. Stolestader (sml. fig. 65), topstykke 1759 (p. 165). – Christians Kirche. Das Gestühl (vgl. Fig. 65), Giebel 1759.

STOLEVÆRK, LØSE BÆNKE OG STOLE

Stolestader, 1758-59, af eg og opdelt i fire blokke, hvis opstilling fremgår af fig. 19, 41. De fem stader, der på hver side af altret slutter sig til det høje vægpanel, har seks gavle (de to nærmest pulpiturfaçaderne kun halve), af hvilke den forreste fastholder frontpanelet. På ryglænet mellem de to bageste stader i hver række er der opsat et gitterværk af spinkle, drejede balustre. De fritstående blokkes lange bænke er tvedelt og forsynet med indgange fra både nord og syd; også her findes i hver række en overskydende gavl, som fastholder frontpanelet. De i alt seks gange seks gavle har en glat pilaster og udskåret, symmetrisk rokoko-topstykke (fig. 61); de 30 tilhørende døre har profileret rammetræ om én stor fylding, og samtlige paneler er udført på lignende måde, kun antallet af fyldinger veksler. Oprindeligt låsetøj. Snedkerarbejdet er ud-

ført af Rubach og Kaare (bil. 349), billedskærerarbejdet på de 36 gavle af Stanley (bil. 341), smedearbejdet af Bagsværd (sml. p. 127).

Stolenumre og -påskrifter. De nuværende sortmalede numre efterligner de originale, som skimtes talrige steder²⁷. Også rækkefølgen er den samme for de fritstående blokkes vedkommende, hvor nr. 1-10 dækker den nordre, nr. 21-30 den søndre, og således at pladserne nr. 1 og nr. 30 er altret nærmest. Stolene på altervæggen bar oprindeligt numrene 11-15 og 16-20, regnet fra nord til syd; ved opmalingen har de af uforklarlige årsager fået nr. 21-25 og 26-30 ligesom den fritstående søndre blok. – Sammen med de originale numre ses rester af påskrifter, som har angivet, hvem stolen var beregnet for. På lågerne til nr. 1 og 10 står »Officier Stuhl« svarende til »[Offic]ier Frauen S[tuhl]« på nr. 21 og 30. På stadedørene nærmest alterpodiet, nr. 15 og 16, læses henholdsvis »Schulhalter Stuhl« og »Cantor Stuhl«, mens der på nr. 20 er skrevet »Familien Stuhl«²⁸. Disse anvisninger er påført 1787, da samtlige siddepladser i stoleværket afmærkedes med sorte streger på sæder og salmebogshylder; de sidste forsynedes endvidere med bogstaverne A-E (sml. løse bænke), så der aldrig kunne være tvivl om, hvilket stykke af bænken den enkelte havde ret til, forudsat lejen var betalt. – Officerernes og kirkebetjentenes pladser var vederlagsfri; en familiestol kostede fem rdl. årligt, enkeltpladser én rdl.

Løse bænke, 1759. Til gulvets oprindelige stoleværk hører 12 løse bænke (fig. 55), hvis længder er tilpasset afstanden mellem pilasterfremspringene på de tre pulpiturefacer. De er udført i eg og indrettet med fire eller fem *klapsæder*, som kan slås op og låses fast i ryglænet (bil. 402). Disse i alt 58 »Stuhl Klappen« eller »Spersitzen« var som stolestadernes pladser afmærket med bogstaver og streger; men denne markering, der her sidder på ryglænet, er nu overmalet sammen med bænken, der har fået samme grå farve som pulpiturefacerne. – Disse pladser var billigere end stadernes, men så lidet eftertragtede, at kun seks blev lejet ud i årene 1759-73²⁹.

Et stort antal lignende bænke, uden klapsæder, udført i fyr og gråmalede, findes spredt i de 58 loger og på galleriet; på dettes nordre halvdel står endvidere nogle amfiteatralsk opbyggede *soldaterbænke*, af fyr og limfarvede (fig.

27), som muligvis først anskaffedes et par år efter indvielsen (bil. 465). Otte bænke uden ryglæn, udført o. 1945-50, i blank eg med flettede sæder som de p. 170 nævnte stole, er opstillet mod forpanelerne af de to fritstående stolestadeblokke (sml. fig. 41).

Løse stole. Den særlige indretning med de mange loger er årsag til, at kirken altid har haft og stadig har en stor og usædvanlig samling af løse stole. Af den nuværende bestand på omkring 375 stykker er hovedmassen anskaffet kort efter kirkens genåbning 1901, da logerne blev taget i brug påny. Den består af 35-40 wienerstole og ca. 275 pindestole, vistnok fortrinsvis af svensk her-

a

b

c

d

e

f

L. L. og H. H. L. 1973

Fig. 62 a-f. Christians kirke. Stole, fra 1700'rne, fortrinsvis fra pulpitureernes loger (p. 168 f.). – Christians Kirche. Stühle, 18. Jahrhundert, meistens aus den Logen der Pulpituren.

komst. O. 1910-12 blev der på og ved alterpodiet anbragt en hel del forskellige stole, hvis individualitet søgtes udvisket med brun maling og rødbrunt voksdugsbetæk. Sammen med en halv snes andre stole i bl.a. kongelogen og sakristiet danner de en tredje gruppe, der modsat de to nævnte er karakteriseret af uensartethed i form og dekoration. Så stor er variationen, at det højst er muligt at sammenstille fire helt ens. Omend »uniformeringen« begrænser

dateringsmulighederne for den enkelte stol, er det tydeligt, at gruppen som helhed repræsenterer det 18. århundrede. Blandt disse godt 50 stole kan der være enkelte, som altid må have tilhørt kirken³⁰, men langt de fleste må være anskaffet af de folk, som lejede logerne. Enten de er købt til formålet eller medtaget fra hjemmene, er de således et udtryk for møbelkulturen hos den velstillede del af menigheden. Som privatejendom kunne stolene fjernes ved lejemaalets ophør og skulle derfor ikke medregnes i kirkens inventarlist. Når stolene i 12 loger spredt over pulpituets tre etager alligevel figurerer i 1787-inventariet, kan det formentlig kun skyldes, at de ved bortrejse eller død var blevet overladt kirken.

Fortegnelsen over disse 12 logers ialt 29 stole har ingen detailbeskrivelser, men den er væsentlig til belysning af det private udstyr, som logerne rummede i kirkens storhedstid; ydermere er det muligt, at flere af de omtalte stole findes blandt dem, der endnu står i kirken. I loge nr. 3 stod to høje gyldenlæderstole, i nr. 4 en lille gyldenlæderstol, i nr. 9 og 10 to og to flettede stole, i nr. 22 to store gyldenlæderstole og en tilsvarende lænestol, i nr. 25 to høje gyldenlæderstole og to brune læderstole, i nr. 27 to flettede rørstole og en tilsvarende lænestol, i nr. 29 seks hollandske rørstole, i nr. 48 tre brune læderstole, i nr. 53 en brun læderstol, i nr. 55 en brun læderstol og en stol med »hjemmelavet« (broderet?) betræk og i nr. 57 en lille gyldenlæderstol³¹.

Ved den følgende gennemgang af de 53 bevarede 1700-tals stole er en kronologisk rækkefølge tilstræbt, men jævnført hvad der tidligere er sagt, må de givne dateringer tages med forbehold³²; hvor intet andet er nævnt, er stolene brunmalede og forsynet med voksdugsbetræk. Kun når stolen ikke står på eller ved alterpodiet, oplyses placeringen.

1-2) O. 1700 (fig. 62a). Barok, højde 95 cm. Dansk arbejde. På den ene stol er bladdekorationen fjernet og nogle sprosser fornyet.

3-4) O. 1700. Barok, højde 96 cm. Omtrent som det foregående par, men uden bladskæringer.

5-6) O. 1700. Barok, højde 109 cm. Af type som fig. 62a, men med andre profiler på de drejede ben og sprosser samt et langt højere ryglæn. 1974 sortlakeret og betrukket med sort hestehår; indtil da samme sekundære udstyr som den overvejende del af de gamle stole. I præsteværelset, hvor de muligvis altid har stået (sml. nr. 11).

7-10) 1700'ernes begyndelse (fig. 62b). Senbarok, af bøg, højde 118 cm, den ene dog kun 115 cm. Dansk arbejde. To af de fire så godt som ens stole stammer fra inventaret på det første Christiansborg slot. Det fremgår af bagbenenes indbrændte stempler: Christian VI.s kronede monogram samt årstallet 1740 og K S C B, der står for Københavns Slot Christiansborg.

11) O. 1720-40 (fig. 62c). Régence, højde 122 cm, med tilhørende hynde. I

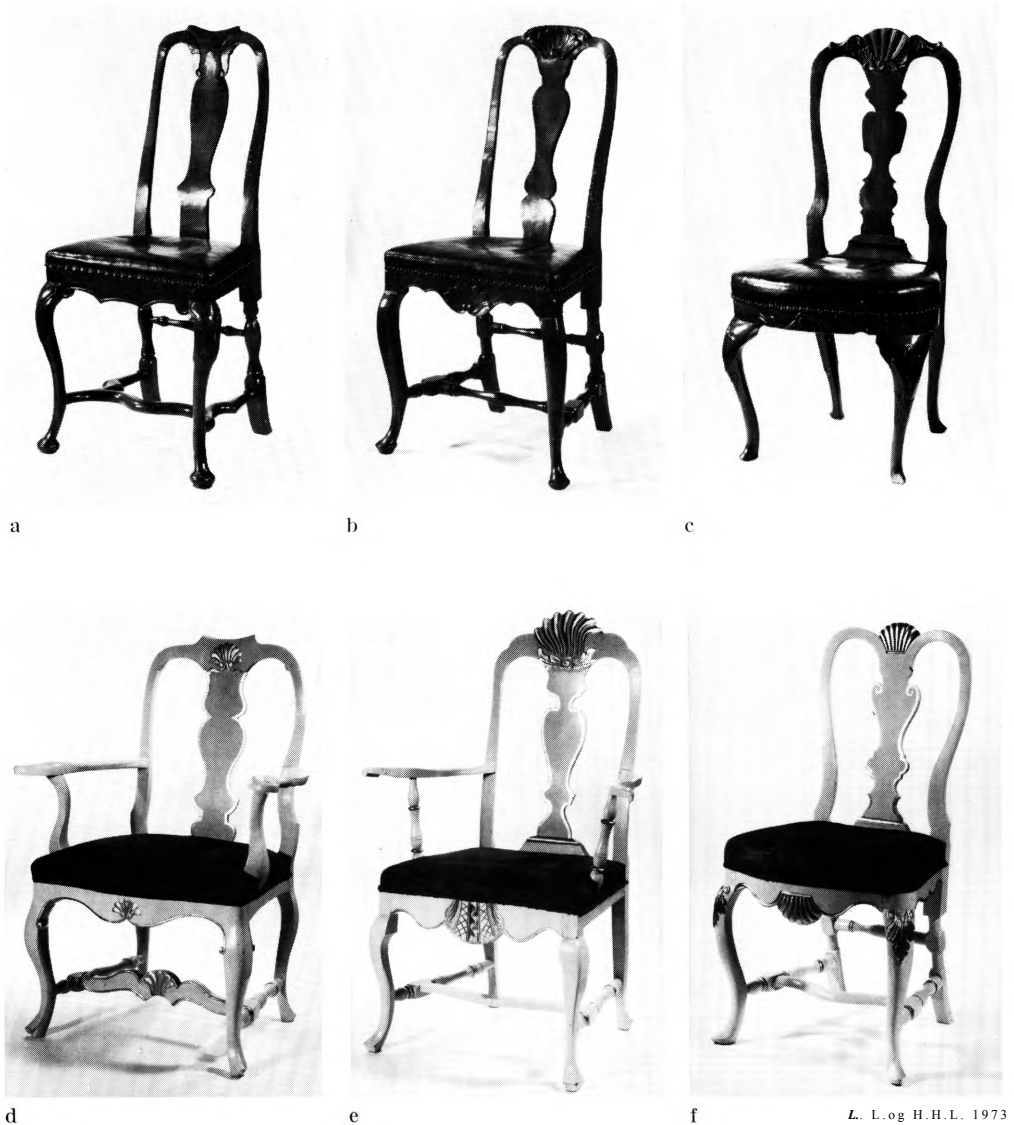

Fig. 63 a-f. Christians kirke. Stole, 1700'rne, fortrinsvis fra pulpiturenes loger (p. 169 f.). – Christians Kirche. Stühle, 18. Jahrhundert, meistens aus den Logen der Pulpituren.

L. L. og H.H.L. 1973

præsteværelset, hvortil stolen muligvis anskaffedes 1759. En armstol med løs sædehynde er nævnt i 1787-inventariet og senere sammen med to »almindelige stole«, der kan være identiske med de nuværende (nr. 5-6).

12-13) O. 1720-40 (fig. 63a). Senbarok, af bøg, højde 103-104 cm. Den ene har bag på sargen et stemmejernsmærke xxl.

14) O. 1730-50. Af type som foregående, men med drejede sprosser og fornyet rygbræt. Højde 103 cm.

15) O. 1730-50 (fig. 63d). Tidlig rokoko, højde 113 cm. Armstol med polstret sæde, betræk af vinrødt brokade (sml. fig. 67). Hvidlakeret med forgyldte ornamenter. I kongelogen og formentlig anskaffet hertil 1759 sammen med de tre følgende. Antagelig benyttet af kongen.

16) (Fig. 63e). Højde 105 cm. Samme udførelse og placering som foregående. Antagelig benyttet af dronningen.

17-18) (Fig. 63f). Højde 100-101 cm. Samme udførelse og placering som de to foregående.

19-21) O. 1730-50. Højde 100 cm. Samme model og snitværk som fig. 63d, men smallere og uden armlæn. Tværsprossen på den ene stol er fornyet.

22) O. 1740-50. Tidlig rokoko, af bøg, højde 104 cm. Af type som fig. 63b.

23) O. 1740-50 (fig. 63b). Rokoko, af bøg, højde 101 cm. Rester af bolus-overtræk.

24-27) O. 1740-50 (fig. 62d). Rokoko, lakeret træ, flettet sæde og ryg, højde 93 cm. Muligvis fransk arbejde. Enkelte benender beskadiget.

28) O. 1750(?). Rokoko, lakeret nød(?), flettet sæde og ryg, højde 95,5 cm. Formentlig fransk arbejde. Meget beslægtet med fig. 62d, men ryggens overkant er nærmest fladrundbuet, og der er intet serpentinekryds mellem benene.

29) O. 1740-60 (fig. 63c). Rokoko, højde 103 cm. Dansk arbejde. Nederste del af forsargen borte.

30) O. 1760-70 (fig. 64a), højde 94 cm. Engelsk eller af engelsk type. I kirkenes forhal.

31-34) Formentlig 1770'erne (fig. 62e). Overgangen mellem rokoko og Louis XVI. Udført i en meget let, lakeret træsort, flettet sæde og ryg. Højde 93 cm.

35-36) O. 1770-80 (fig. 62f), højde 94 cm. Louis XVI. Dansk arbejde, polstret sæde og ryg med yngre, grønt fløjlsbetræk. De to armstole står på hver side af altret.

37-49) Før 1787? (fig. 64b-c), af mørklakeret træ med flettede halmsæder (nu skjult af voksdug), fuld højde fra 92,5-98 cm. Antagelig »hollandske rørstole«, hvoraf der ifølge det ældste inventarium stod seks i loge 29. Stolene er stort set ens; men antallet af rygbrædder og formen på benenes kuglefødder og ryggens knapper varierer; enkelte stole har mistet benenes nedre ende og ryggens øvre samt nogle sprosser. De ialt 13 stole er fordelt på logerne 17 og 18 (sml. fig. 65).

50-53) Antagelig 1700'ernes anden halvdel. Fire forskellige, meget medtagne stole, hvoraf den ene har mistet hele ryggen; i loge 38, 39 og 54.

Blandt de gamle stole på alterpodiet står en malet egestol af nybarok form, fra o. 1900, og mellem gulvets stole findes otte stole i blank eg svarende til bænken p. 166.

De ens wienerstole (fig. 64d) har varemærke fra Jacob og Josef Kohn i Wien

Fig. 64 a-f. Christians kirke. Stole, 1700'rne og begyndelsen af 1900'rne, fra pulpitureernes loger (p. 170 f.). – Christians Kirche. Stühle, 18. Jahrhundert und Anfang des 20. Jahrhunderts, aus den Logen der Pulpituren.

(fig. 116). De må være fra omkring 1900 ligesom pindestolene (fig. 64e-f). Disse optræder i flere forskellige udgaver, hvoraf de afbildede har indklæbede sedler fra henholdsvis en uidentificeret stolefabrik i Nässjö og »Vernamo Stol- & Möbelfabrik« (fig. 117).

†*Stole*. Efterhånden som menigheden sygnede hen, voksede antallet af herreløse stole³³. 1832 måtte man opgive at inventarisere kirkens egne, fordi det ikke var muligt at udskille dem fra de mange, som var efterladt af tidligere lejere. I de følgende år, da en ny menighed fylkedes om Grundtvig, skaffede kirken sig en hårdt tiltrængt indtægt ved – uanset ejendomsforholdet – at udleje logernes siddepladser (sml. fig. 10), og derefter blev stolene inddraget som kirkens ejendom. Inventarierne 1846 og 1856 angiver enslydende tallet på pulpiturenes løse stole til 95, hvoraf en halv snes var armstole. Siden da er der således forsvundet omkring 40 stole.

Degnestol, se kantorstol p. 163.

Konge- og herskabsstole, se følgende afsnit.

PULPITURERNE OG DERES LOGER

Pulpiturene (sml. fig. 20, 66) er det mest særprægede indslag i rummets udstyr, men ikke inventar i egentlig forstand. Tilsammen danner de den store trækonstruktion, der i tre stokværks højde og kronet af et galleri er rejst langs ydervæggene i nord, øst og syd, og hvis façadebeklædning danner interiørets egentlige vægge til de tre sider. Som et helt afgørende led i planlægningen af det protestantiske kirkerum hører de nøje sammen med selve bygningen, hvor de med tilhørende trappeanlæg er omtalt p. 114, 117.

De lette panel- og vinduesvægge, i alt 15 fag, som lukker parterre-etagen og de to pulpiturer, danner som tidligere nævnt en sammenhængende pålægtig facade, hvis midterste fag optages af hovedindgang og kongestol (fig. 24). På grund af disse særlige funktioner indtager faget en særstilling; dels er det forsynet med et krumt og rigt dekoreret frontpanel, dels bryder faget den ellers herskende etagedeling. De eneste horisontale led, der er fælles med de øvrige fag, er krongesimsen og galleribrystværnet. Disse 14 ens fag er fordelt med tre til hver side for kongestolen og fire i henholdsvis nord og syd, hvor de fag, som støder op mod altervæggen, dog er udført som blændfacader, hvis formål er at dække pulpiturenes to bagtrapper (fig. 41). Set fra kirkerummet skiller de sig i snedkermæssig henseende ikke ud fra de øvrige 12 fag, bag hvilke der findes loger i alle tre etager. Mellem fagdellingens pilastre og korintiske halvsøjler er vægfladerne etagevis opbygget af lavt fyldingspanel og sprossedelte vinduer, hvoraf de øverste har viftedelt, rundbuet afslutning (fig. 66). Brystværket er overalt udført som dobbeltpanel med hulrum, hvori den nedre del af vinduesrammerne kan nedsænkes ved hjælp af en læderrem (sml. fig. 65).

Pulpiturene er bygget 1758-59. Tømmerne afsluttede deres arbejde i efteråret 1758 (p. 131), og i vinterens løb gipsede Fossati alle lofter (bil. 356). Mellem

Fig. 65. Christians kirke. Indre, set fra pulpiturloge i nord (p. 172). – Christians Kirche. Das innere, von einer Pulpiturloge im Norden gesehen.

marts og juli 1759 opstillede snedkerne Rubach og Kaare de 14 fag »Pulpiturpanel«, til hvis søjler billedhugger Stanley skar de 12 halvrunde og fire kvartrunde korintiske kapitæler under krongesimsen (bil. 361). I september var også kongelogens frontpanel så vidt færdigt, at galleriets brystværn kunne føres igennem³⁴. Ved den tid var også indretningen af logerne (p. 175) i de 14 fag afsluttet, og malerne var godt i gang med arbejdet (p. 131). Kongestolen med dens mere krævende udstyr blev derimod først færdig i sidste øjeblik før kirkens indvielse, da snedker Bohlmann leverede og monterede vinduesrammer og dobbeltdør²⁶. Pulpiturernes *farveholdning* er nævnt under bygningen p. 117.

Kongestolen (fig. 24) er i kraft af fagets særlige etagedeling forskudt således i forhold til de øvrige loger, at ingen kom til at sidde over eller ved siden af majestæten. Om adgangsforholdene se p. 116. Til dekorationen på det krumme facadepanel, hvori også hovedindgangens dobbelte dørfløje indgår, leverede Stanley: »det Kgl. Vaaben med to Vildmænd, Kragsten og Festoner til Vinduerne og et dobbelt Skilt med Kgl. Navn« (bil. 389). Rigsvåbnet er bygget op over og omkring det viftedelte, rundbuede vindue, som indgår i dørpartiet, og således, at vildmændene står på det riflede snitværk med guirlander, der udfylder sviklerne. Stolens topstykke med initialerne for Frederik V og dronning Juliane Marie er anbragt på pulpiturernes krongesims. Med få undtagelser er billedskærerarbejdet forgyldt. Rød farve er benyttet som baggrund for initialer, og vildmændene har naturlig karnation samt grønne egekranse og brune køller. Det opmalede rigsvåben (sml. p. 132) har følgende inddeling og farvelægning: Hovedskjoldet er firedelt af kors med grå bund og røde konturer;

1. felt, Danmarks tre løver over ni hjerter, blå og røde på guldbund; 2. felt, Norges løve, blå på rød bund; 3. felt, de tre unionskroner, forgyldte på blå bund; 4. felt, de Gothers løver over ni hjerter, blå og røde på guldbund, samt de Venders lindorm, forgyldt på rød bund. Midtskjoldet er udelt, rødt, hvorpå Holstens nældeblad og Stormarns svane, begge grå, og Ditmarskens rytter, forsølvet. Hjerteskjoldet er lodret delt i rødt og blå, med Oldenborgs bjælker i 1. felt og Delmenhorsts kors i 2., begge dele forgyldt. I øvrigt har façaden samme farveholdning som i de øvrige pulpiturefag (p. 117) bortset fra, at logens vinduer indrammes af forgyldte profillister.

Stolens indre er holdt i vinrødt, hvidt og guld. Både bagvæggens dobbelte fløjddør og de lave paneler, der dækker væggenes nedre del, har pålagte profiler (sml. p. 180 og fig. 23, nr. 8), der er hvidmalede som alt træværket. Ligesom i pulpiturernes øvrige loger er façadens brystpanel udført dobbelt, så vinduesrammerne kan nedsænkes ved hjælp af en læderrem med røde borter. Vinduesrammerne og de røde brokadetapeter (fig. 67), som dækker væggenes øvre del, indrammes af forgyldte lister med samme profil som brystpanelets. Loftets rokokostukkaturer, hvoraf fig. 68 viser et udsnit, er i den modstående side for-

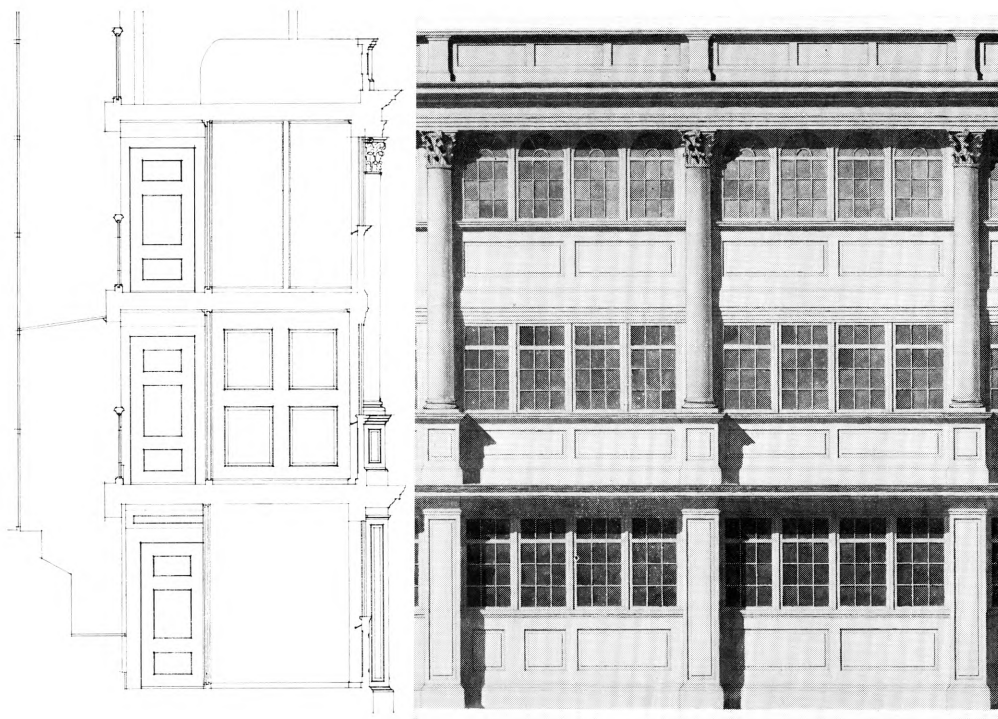

Fig. 66. Christians kirke. Pulpiturene, snit og façade. 1:100. Målt af Ivar Ditlef-Nielsen og Chr. Østergaard. Sml. teksten til fig. 19. – Christians Kirche. Die Pulpituren, Schnitt und Fassade. 1:100. Vermessen von Ivar Ditlef-Nielsen und Chr. Østergaard. Vgl. Text zu Fig. 19.

synet med Frederik V.s initial. – Til rummets udstyr hører fire hvidlakerede stole med vinrødt betræk svarende til væggenes (sml. p. 170 og fig. 63d-f). Ifølge 1787-inventariet var der foran vinduerne seks hvide silkegardiner.

De øvrige loger, i alt 58, er fordelte med 18 i hver af de to nedre pulpituretager og 22 i den øverste (sml. fig. 19 og 22). Den originale nummerering er bevaret²⁷ og starter for alle tre etagers vedkommende med den vestligste loge i syd og ender med den tilsvarende i nord. I denne rækkefølge har underetagens loger nr. 1-18, mellemetagens nr. 19-36 og den øverste nr. 37-58. Bortset fra den størrelsesmæssige variation har kirken kun på et enkelt punkt udmærket den ene etages loger frem for de andres; det vedrører skillevæggene, som i mellemetagen er udført som fyldingspaneler (sml. fig. 66), andetsteds af ganske tynde brædder. Alt andet udstyr, som kirken bekostede, er ens: dørene med deres beslag og låse, en fast fyrretræsbænk opsat på bagvæggen, en salmebogshylde, nogle drejede hatteknager og eventuelt en løs, gråmalet bænk med ryglæn, ganske svarende til de på fig. 55 viste, men uden klapsæder og i længde afpasset logens mål. Leveret af kirken var muligvis også de mange † gardiner med tilhørende stænger, der er omtalt i de ældre inventarier (p. 186). Med enkelte

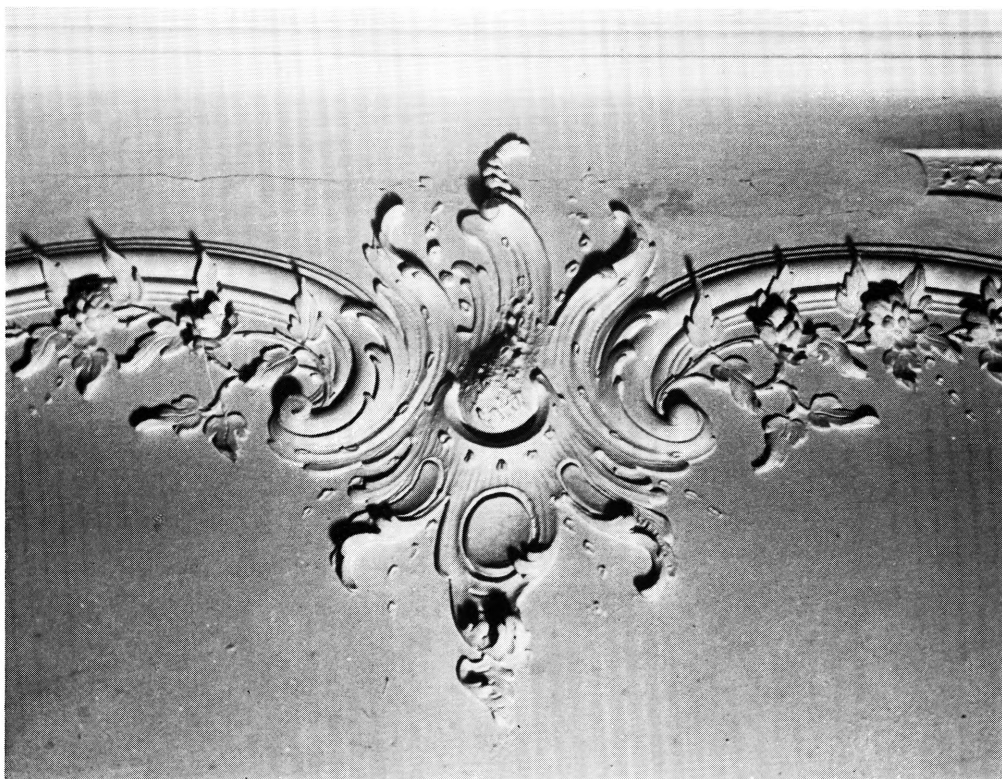
L. L. 1974

Fig. 67. Christians kirke. Kongelogen. Vægbeklædning af vinrodt brokade (p. 174). – Christians Kirche. Die Königsloge. Wandbekleidung aus weinrotem Brokat.

undtagelser måtte brugerne selv sørge for den øvrige møblering, der fortrinsvis bestod af løse stole, hvoraf en hel del er bevaret (p. 166).

Fire loger blev nydt frit: *sognepræstens*, *patronens* og *de to kirkeældstes*. I den tyske tid synes sognepræsten og hans familie altid at have haft deres faste plads i loge nr. 1, mens nr. 28 (på mellemetagen, nord for kongestolen) var specielt indrettet til kirkens patron; ifølge 1787-inventariet var den udstyret med grønne silkegardiner og forskellige stole³⁰. I en årrække efter J. L. Holsteins afgang som patron 1763 blev siddepladserne i denne loge dog lejet ud enkeltvis til prominente personer, hvilket antagelig skyldes, at efterfølgeren, J. H. E. Bernstorff, foretrak loge 27 (syd for kongestolen), som han havde haft fra kirkens indvielse. Efter 1819, da den tyske garnison blev henlagt til kirken, fik denne to patroner, en civil og en militær, som havde deres faste pladser i henholdsvis loge 28 og 27. De til enhver tid fungerende kirkeældste, som ifølge privilegierne frit kunne vælge en indelukket stol, havde ikke faste pladser.

Alle de øvrige loger lejedes ud for en pris af 6-12 rdl. årligt, og de var meget eftertragtet, fordi familierne her kunne sidde samlet, modsat hvad der var

Hauerlev's atelier 1945

Fig. 68. Christians kirke. Kongelogens loft (østre del), udført 1758 af C. L. Fossati. (P. 174 f). – Christians Kirche. Die Decke der Königsloge (östlicher Teil), 1758 von C. L. Fossati ausgeführt.

tilfældet i stolestaderne. Ved ethvert lejemaal udfærdigede kirkens forstander en kontrakt (fig. 118) og overdrog lejerer nøglen mod den årlige afgift samt »Festegeld«, som udgjorde en fjerdedel deraf. Frem til o. 1800 giver den omhyggeligt førte stoleprotokol²⁹ oplysning om, hvem der til enhver tid var lejer af den enkelte loge³⁵. – Siden kirken blev dansk, er logerne frit tilgængelige med undtagelse af nr. 2, 34 og 35, der ved påskrifter på dørene er angivet som henholdsvis kirkeværgens, menighedsrådets og præsternes stol, samt nr. 52 og 53, der benyttes som en slags museum.

Pulpiturobygningens øverste led er det store, udelte *galleri*, i hvis gulv bagtrapperne udmunder. Dets officielle navn, »soldaterloftet«, angiver det som stedet, hvor garnisonens menige medlemmer havde deres faste pladser under gudstjenesten. Endnu optages etagens nordre halvdel som nævnt p. 166 af specielt opbyggede soldaterbænke (fig. 27). – Siden 1901 er den søndre halvdel benyttet til forskellige former for søndagsskole og møbleret i overensstemmelse hermed (sml. indledningen p. 95).

Fra galleriet er der ad en lille trappe med klassicistisk træarkværk adgang til et *arkiv*, indrettet o. 1780-85 foroven i mellemste tårnstokværks vestre arkade. Åbningens vanger danner nord- og sydvæg, mens det rundbuede stik fungerer som tøndehvælvet loft; en gipset trævæg lukker mod tårnets indre og en dobbeltdør mod galleriet³⁶. Det forholdsvis nymøblerede rum, der stadig tjener som arkiv, havde ifølge 1787-inventariet følgende *†møbler*: et bord med grønt tæppe, fire stole³⁰, »Repositoria« (bograoler), blækhus og pennekniv.

ANDET INVENTAR

Pengeblokke, kollektfade m.m. Kirken har usædvanlig mange, vidt forskellige genstande til indsamling af penge. De fleste stammer fra den tyske menighed, mens andre er kommet til i perioden, da N. F. S. Grundtvig fik tilladelse til at benytte kirken. I kopibogen oplyses under 31. marts 1760, at fattigblokke og »Collectbüchse« er anskaffet for fattigmidlerne og derfor henhører til fattigkassen, også når de skal repareres. Til denne gruppe hører sandsynligvis den del af følgende genstande, der synes samtidige med kirken, men som ikke, i modsætning til andre anskaffelser, er ført til udgift i regnskaberne for kirkens opbygning.

1) (Fig. 57), 1759. To faststående *træblokke*, 109 cm høje, helt beslået med plader og kantlister af jern. Pengeslids med beskyttelsesbøjle på oversiden og lem med tre svære jernbånd og hængelås på forsiden. Smed Bagsværd modtog betaling for forskelligt arbejde og nøgler til kirkeblokkene marts 1760 (bil. 425). Opstillet ved dåb og skriftestol, dvs. på begge sider af altret.

2-3) (Fig. 70-71), o. 1760. To par *pengebøsser* af messing, højde ca. 19 cm, bundens diam. henholdsvis 17,5 og 20 cm. Begge par har buget korpus på lav, udsvajet fod; hvælvet, hængslet låg med pengetragt og to beslag til hængelås. På det ene par er låget gennembrudt af udsavet akantusværk, kantet af punslede ringornamenter. Dette par har under bunden mestermærke AC i oval; inventariet 1832 kalder disse bøsser for »communionssæsker«. Alle fire har i bunden sekundære huller til fastgørelse på fod; når bøsserne nu er i brug, står de løst på høje, gråmalede træfødder, dels på hver side af gangen foran hoveddøren til kirkerummet, dels ved foden af de flankerende trapper til pulpiturene.

4) (Fig. 69), o. 1760. Tre *kollektfade* af messing, højde 9 cm, diam. 40,5 cm. To cm høj, lodret standkant, flad bund og bred, opadskrånende fane, der er rigt graveret og punslet med S-ranker, nelliker, roser og tulipaner. Under bunden samme mestermærke som på nr. 2; senere påloddet øsken til ophængning. I inventariet 1787 omtales de tre fade sammen med fem sortmalede *fødder* til at stille dem på, mens der 1832 kun nævnes to fade, anbragt i et aflåst rum ved skriftestolen; disse findes nu opstillet på skabet i sakristiet, mens det tre-

L.L.1974

L. L.1974

Fig. 69-71. Christians kirke. Kollektfad og pengebøsser af messing (p. 178). – Christians Kirche. Messingbecken und Büchsen zur Kollekte.

die, i sortmalet tilstand og sammen med den eneste bevarede af de nævnte sortmalede fødder (fig. 59) benyttes ved jordpåkastelse (sml. p. 186).

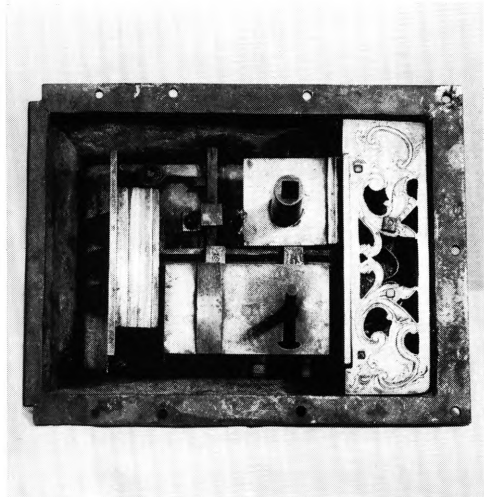
5) 1786. Seks *fattigblokke* af træ, 75 cm højt rygbræt, hvortil selve blokken med pengetragt og skuffe er fastgjort. Sortmalet med grå staffering og skrive-skrift: »Til Sognets Fattige den 1ste Octobr: An(n)o: 1786«. To hænger på væggen uden for døren til kirkerummet, to andre i tårnrummet, ved dørene til pulpitrupperne, og de sidste to ved foden af disse trapper, en anbringelse som svarer til forholdene 1856. Dette år omtales endnu to *†fattigblokke* fæstnet til væggen og anbragt »bagerst« ved udgangen til fattigkirkegården, dvs. ved bagtrappen i nordvest.

6) 1832 betales snedkermester Krüger for fremstillingen af tre *pengetavler* af mahogny og for maling af skriften, der var forsynet med grøn »Coathing«. 24,5 × 15 cm, højden 26 cm. Tavlerne har udsavet opstander, fast dække med fløjlsforet pengetragt og drejet håndtag²². De ens tavler, som er anskaffet til Grundtvigs danske aftensang, har hvide påskrifter med fraktur; på den ene står: »For Kirken« og på de andre: »For Kirkebetienterne«. I loge nr. 53.

En *†klingeltavle*, af træ, med messingbeslag og lås, omtalt i inventarierne 1832 og 1840, sidste gang som gammel, antagelig en af de to omgangstavler, snedker Reinhard Bohlmann lavede 1761 (bil. 447).

Dørfløje. De fleste af kirkens enkelt- og dobbeltdøre er samtidige med bygningens respektive afsnit og fortrinsvis forsynet med det originale beslag og låsetøj. I hovedindgangen og de flankerende trapperum er materialet eg, andre steder limfarvet eller malet fyr (sml. trapper p. 132). Alle er udført i rammekonstruktion med fyldinger, hvis antal varierer fra to til seks, men to og tre er det almindeligste. Sprossedelte glaspartier erstatter den øvre fyldning, hvor dørene indgår som led i pulpiturenes façader; over de to dørfløje, der i plan følger kongelogens krumning, er der et halvcirkulært topstykke med vifteformede ruder (fig. 24), og tilsvarende findes over hovedindgangens andre døre. Alle gerigter og rammeværket har rokokoprofiler; almindeligvis er de fyldingsindrammede profiler skåret i rammetræet, men ved de fornemmeste døre er der anvendt pålagte profiler, dvs. samlingen mellem rammetræ og fyldinger dækkes af en fremspringende profileret liste (fig. 23, nr. 7-8, fig. 74). Ligesom mange af tidens profiler regnes denne konstruktionsmetode, der ikke er alt for almindelig i dansk snedkerhåndværk, for at være af fransk herkomst³⁷.

Låsetøj og andet beslag til samtlige døre, stoleværk og loger indbefattet, er næsten uden undtagelse leveret af smed Bagsværd mellem maj og december 1759³⁸. Det fineste udstyr sidder på hovedindgangens mellemdør, hvorfra fig. 72-74 stammer. De viser dels den 30 cm brede lås, som indvendig har en smukt ciseleret messingplade med rocailleværk, dels det midterste, 47 cm høje hængsel, foran hvilket den ligeledes samtidige *dørlukker* med messinghjul

Hauerslev's atelier 1945

Fig. 72-73. Christians kirke. Låsetøj. 1759, på hovedindgangens mellemdør (p. 180). – Christians Kirche. Schloss, 1759, in der mittleren Tür des Haupteinganges.

L. L. 1975

Fig. 74. Christians kirke. Hængsel og dorlukker, 1759, på hovedindgangens mellemdør (p. 180). – Christians Kirche. Scharnier und Türschliesser, 1759, an der mittleren Tür des Haupteinganges.

er fastgjort. Lignende »fjedre« leveredes til dobbeltdørene, som fra fortrapperne fører ind til pulpiturene, men kun et par stykker er i behold. Den tarveligste udgave af beslag findes på bænkenene med klapsæder (sml. fig. 55). Bortset fra mellemdørens lås er messing kun benyttet til beslaget på kongelogens dør.

Pulpiturer, se p. 72.

Orgel og »kor«, 1759. I forbindelse med prædikestolsaltret (p. 150) er der gjort rede for orglets placering som øverste led i kirkerummets centrale opbygning (fig. 21, 42). Orglet står som en art skærm foran den store arkade, der forbinder kirke og sakristibygning, hvis øvre etage, 1759 kaldet »orgelgulvet«, er indrettet som korrum. Det nuværende orgelværk (fra 1917) optager en stor del af dette rum, men i forbindelse med værkets forestående udskiftning er en retablering af de oprindelige forhold planlagt. Fra sakristbygningens yderdør fører en trætrappe direkte op til orgelgulvet, hvor der i trapperummets vindueslysning er bevaret et »kulbækken«, som organisten kunne varme hænder ved; det er formet som en lille *kamin*, bredde 70 cm, med jernlåge og høj kappe (fig. 119), der oprindeligt endte i et rør, som var ført ud gennem vinduet (bil. 399).

Orgel, 1917, bygget af I. Starup, ombygget 1946 af I. Starup og søn. H. J. Müllers façade fra o. 1759 genanvendt, prospektpiber dog ikke klingende. 27 stemmer, to manualer, pedal. Pneumatisk keglevindlader³⁹.

Et nyt *orgel* med 32 stemmer, to manualer og pedal, er under bygning hos Poul-Gerhard Andersen, Bagsværd, og forventes opstillet 1975, en del af H. J. Müllers prospektpiber, der har været stumme siden 1917, vil eventuelt atter blive klingende.

†*Orgelværk*, bygget 1758-1759 af Hartvig Jochum Müller, der også leverede façadeen (p. 183). Januar 1759 var han så langt fremme, at »brustet« ønskedes anlagt (kopibog). Selv om afleveringsforretningen først fandt sted august 1761 (bil. 443), må værket antages at have været i hvert fald spilbart ved indvielsen

2. december 1759⁴⁰, hvor der vides at have været fremført orgelmusik (sml. p. 85).

Dispositionen var iflg. kontrakten fra 1758 (bil. 443) følgende:

<i>Manual</i>		<i>Brust-Positiv</i>		<i>Pedal</i>	
1. Principal	8 foed	1. Gedact	8 foed	1. Principal	8 foed
2. Quintadena	16 foed	2. Floidt, aaben	4 foed	2. Subas (!)	16 foed
3. Weid Pfeiff	8 foed	3. Octav	2 foed	3. Octav	4 foed
4. Octav	4 foed	4. Siefloidt	1 ½ foed	4. Octav	2 foed
5. Spidtz Floidt	4 foed	5. Sesquialter	2 fag	5. Mixtur	6 fag
6. Nasat quint	3 foed	6. Cedecima	1 foed	6. Posaun	16 foed
7. Octav	2 foed	7. Cimbél	3 fag	7. Tromet	8 foed
8. Mixtur	4 à 5 fag	8. Dultian	8 foed	8. Tromet	4 foed
9. Tromet	8 foed				
10. Vox humana	8 foed				

Tremulant. Cymbelstjerne (mekanisk klokkespil med forbindelse til roterende stjerne i façadeen). Spærreventiler for de to manualværker. Manualomfang C - c''' = 49 toner, pedalomfang C - d' = 27 toner⁴¹.

Luften til orglet skulle leveres af fire store sponbælge, anbragt i et separat bælghus.

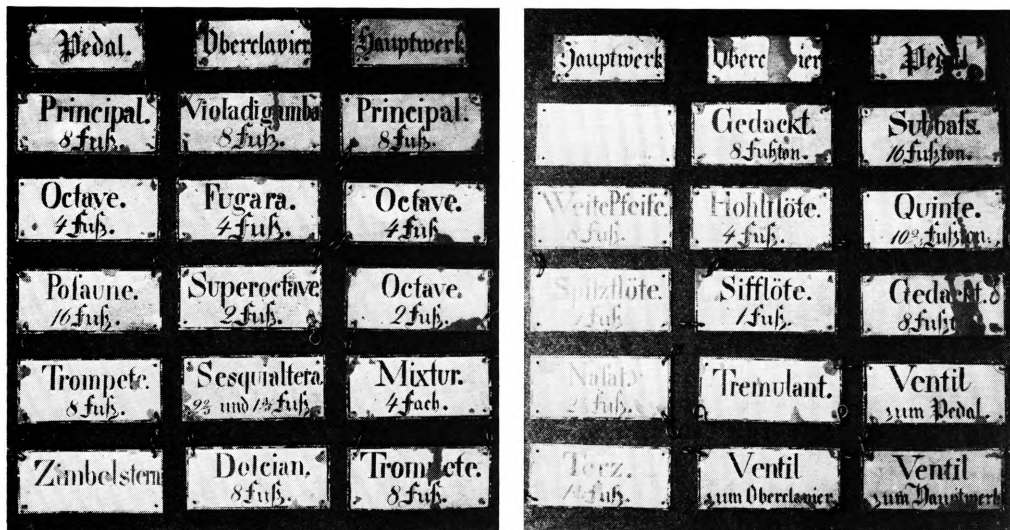

Fig. 75. Christians kirke. Orgel, registerplader 1836 (p. 183). – Christians Kirke. Orgel, Registerplatten 1836.

Bortset fra en reparation ved H. I. Müller 1787 (rgsk.) skete der tilsyneladende intet ved orglet før 1823, hvor H. F. Oppenhagen foretog en ombygning, der blandt andet indbefattede en meget ejendommelig ændring af dispositionen⁴².

Ombygningsarbejdets kvalitet har efter alt at dømme været tvivlsom, og allerede 1836 måtte Marcussen og Reuter foretage en gennemgribende istandsættelse, ombygning og omdisponering⁴³, idet dog største parten af de gamle piber og mekanikdele bibeholdtes. Instrumentet stod i denne skikkelse, til det 1917 måtte vige pladsen for I. Starups pneumatiske orgel. Marcussen og Reuters registerplader fra 1836 opbevares ved kirken (fig. 75).

Orgel agaden (fig. 42, 76) fra 1759 er som nævnt leveret af orgelbygger Hartvig Jochum Müller. Billedskærerarbejdet er udført i lindetræ, resten i eg, og alt står i blankt træ; piberne er af tin og det eneste klingende materiale, der er i behold fra det oprindelige værk. Selve udformningen med tre svagt fremspringende tårne og mellemfaldende pibefelter, er ikke udtryk for det oprindelige værks opbygning. Alle piber indrammes af gennembrudt rocailleværk, og sidetårnernes topstykker er formet som grupper af musikinstrumenter på baggrund af gren- og bladværk; til heraldisk højre er fremstillet et strygeinstrument (af violinfamilien), skalmje, to pauker med køller, tværflojtte, to trompeter, horn og lyre; til venstre findes en cello, harpe og to trompeter⁴⁴. Midttårnets ligeledes asymmetriske topstykke er bygget op omkring et ur (p. 150, 187). Snitværket genspejler rokokoens forskellige yndlingsmotiver: netværk, rocailler og C-bøjler, blomster og blade, det hele indføjjet mellem to volutter med sid-

dende putto (?) og engel; den første (til heraldisk højre) blæser skalmeje og holder en bog i venstre hånd, mens den anden i sin hævede venstre hånd har et timeglas. Mellem de to volutter er ophængt en blomster- og frugtguirlande, som skjuler tårnets gesims.

Facaden flankeres af to ret store frifigurer i folderige klassiske gevandter. De forestiller dyder og må – under henvisning til Frederik V.s valgprog: »Constantia et Prudentia« – tolkes som sindbillede på henholdsvis »fasthed« og »klogskab«. Prudentia (til heraldisk højre) har de velkendte attributter, gren, slange og spejl, mens den langt sjældnere forekommende Constantia er understyret med søjle og laurbærkrans⁴⁵.

Spillebordet står i en niche under midttårnet, i hvis sværeste orgelpibe man ser hullet efter den nævnte †*cymbelstjernes* akse (sml. fig. 45), og under side-tårnene er der gennemgange til korrummet bag orglet.

Direktionen bekræftede i en skrivelse efteråret 1757, at den havde modtaget Hartvig Müllers mundtlige tilsagn og ønskede en kontrakt, som blev underskrevet 6. juni 1758. Heri skriver orgelbyggeren, at instrumentet bygges efter »den mig givne approberede Teigning« og udført med struktur og billedhuggerarbejde »efter den mig foreviste og her hos følgende Teigning«⁴⁶. Der kan være tale om en og samme tegning, men det er dog sandsynligt, at der ved den tid, kontrakten blev underskrevet, fandtes mindst to tegninger: Fischers fra 1757 (sml. p. 124), der skønnes at have været forlæg for Thurahs gengivelse (fig. 45), og en senere, efter hvilken billedskærerarbejdet må være udført (sml. fig. 42). Den væsentligste forskel mellem Thurahs tegning og det endelige resultat vedrører sidefigurer og topstykker⁴⁷. Som ved alle Hartvig Müllers andre arbejder er man uden kendskab til de folk, han entrerede med vedrørende billedhuggerarbejdet⁴⁸; uret, som fik plads i det midterste topstykke, leveredes af Peter Matthiessen (sml. p. 187). – Ved synsforretningen 1761 erklæredes orglet for udført efter kontrakten »i alle dens Ord, Punkter og Clausuler ... endog i mange Ting Kirken tilbedste uden for Contracten saa forsigtig og flittig at være giort, som vi ikke ved andre Orgelværker fundet haver ... det gjør sin Bygmester Ære« (bil. 443)⁴⁹.

Salmenummertavler. De første år efter kirkens indvielse omtales adskillige nye og gamle salmenummertavler, hvoraf de sidste kan tænkes at være overført fra Vor Frelser kirke. Bevaret er seks store tavler til skydenumre og to små til brug ved altergang, alle formentlig udført inden udgangen af 1762, da der betaltes for anstrykning og forgyldning af seks salmetavler og »3 Altar Samlungs Tafeln«⁵⁰. De seks salmenummertavler er udført i Louis XVI, 102 × 75 cm og dertil gennembrudt topstykke, som det kendes fra tidens spejlrammer⁵¹. Rammen forgyldt, bunden malet et par gange med meget lys, grå maling. Symmetrisk ophængt på altervæg og pulpitudefaçader. Til tavlerne

L. L. 1975

Fig. 76. Christians kirke. Orgel, 1759. Midttårnets topstykke (p. 183). – Christians Kirche. Orgel, 1759. Giebel des Mittelturmes.

hører en *kasse til nummerplader*⁵², 65,5 × 32,5 cm, højde 33,5 cm, med overfalset låg samt hanke og beslag af jern; i 1787-inventariet omtalt som en blåmalet kasse, og farven er bibeholdt indvendig, mens det ydre senere er malet mørkebrunt. Anbragt i præsteværelset, på et højt understel. To mindre, hvidmalede kasser, omtalt i 1856-inventariet, er antagelig anskaffet sammen med de 620 hvide plader med sorte numre, malet af J. Bruus 1842²². I stolestaderne nord og syd for altret.

To *altersamlingstavler*, muligvis 1762, 39 × 30,5 cm, gråmalede med forgyldt ramme som salmenummertavlerne, men uden topstykke og med malede numre. Den nuværende indskrift er på dansk. Ude af brug, i sakristiet.

†*Salmenummertavler*. 1762 fik snedker Bocksen betaling for to nye sangtavler og reparation af to gamle⁵⁰. 1775 reparerede Vallentin Krüger seks kirketavler og seks andre blev malet. 1786 betales han for levering af seks nye sorte tavler⁵³; fra dem stammer antagelig et sortmalet bræt på kirkens loft. Det viser, at tavlen har været ca. 80 × 34 cm og forsynet med udsavet topstykke, forgyldt, tysk indskrift og en tap til fastgørelse i en fod eller sokkel (på sol-daterloftet?).

Mindetavle, 1935, over N.F.S. Grundtvigs tilknytning til kirken 1832-39 (sml. p. 91f.). Af flammert gråt marmor, 155 × 90 cm, tegnet af billedhugger Niels Skovgaard⁵⁴. På tårnummets nordvæg.

Vedr. *epitafierne* for Appleby og Suhm i kirkens forhal, se p. 210, 218.

To *krystallysekroner*, skænket 1912 af P. N. Heering (se kapel 44-45) i forbindelse med indlægning af elektricitet. Ophængt i kirkens loft. Otte tilsvarende *lysearme* er fordelt på altervæg og pulpiturefacer²¹. Om *†lysearm* på prædikestol, p. 162. En stor trælysestage på kirkens loft har været brugt på galleriet i forbindelse med børnehave eller søndagsskole (sml. p. 95)⁵⁵.

Et *kirkeskib*, »Livingstone«, antagelig 1888, fuldskib, ophængt 1938 i tårnummets loft⁵⁶.

†Gardiner. 1766 ophængte tapetmager Niels Jensen fire gardiner af grønt rask for de høje vinduer ved altret⁵³. Et lignende fandtes ifølge 1787-inventariet i sakristiet. Inventariet opregner endvidere gardiner i de fornemste pulpitureloger, mens de yngre inventarier antyder, at de øvrige lukkede stole først efterhånden forsynedes med gardiner. 1787 var der i kongestolen seks hvide silkegardiner, i patronens stol fire grønne, og logerne nr. 1 og 48 havde også grønne gardiner, men ikke af silke. 1840-inventariet oplyser, at der i nr. 1, 7, 9, 11, 12, 19, 20, 49 var forhæng med stænger, mens fire andre loger havde stængerne, og 27 kun de nødvendige kroge. I magasinet lå 1856 tre fag sorte shirtinggardiner med kappe, og i kirkerummet hang der fire lange, grønne gardiner foruden filerede vinduesnet, som siden afløstes af hvide linnedgardiner.

†Ligbåre. Januar 1760 udbetaltes et beløb til billedhugger Jonas Matthiesen for udført arbejde ved ligbåren⁵⁷, formentlig den, der ifølge 1856-inventariet stod i gravkapellet. I sprøjtehuset (p. 105) var der indrettet plads til ligbårene.

Jordpåkastelsesspader. Kirken har to næsten ens spader, hvoraf i hvert fald den ene er lavet af smed Bagsværd 1759 (bil. 421). Begge har udstanset blad og sort drejet skaft (sml. fig. 59), men længden er forskellig. Den korte, som endnu er i brug, måler 57 cm; den lange, der opbevares i loge 53, måler 96 cm. – Ved jordpåkastelsen benyttes et af de p. 178 omtalte kollektfæde med tilhørende fod, begge sortmalede.

Forme til gravtuer (?). To ovale blikforme, 51 × 31 cm, højde 18 cm, med svagt indadskrånende sider, har muligvis været benyttet ved jordbegravelser på kirkegården. På kirkens loft.

Tårnur, smedejern, signeret og dateret på værkræmmens øverste, vandrette stiver, med kapitaler: H. A. MATHISEN. COPENHAGEN. ANNO. 1770 og på en vandret stiver midt på, med skriveskrift: Forbedret og Bragt igang M. P. Bech. Christianshavn A. 1771⁵⁸.

Ottedøgns-værk med kvarter- og timeslag. Oprindelig hagegang ændret til

stiftgang med træpendulstang. Rammeværket (højde 113 cm, længde 182 cm, dybde 68 cm) er samlet med kvadratiske møtrikker. Gangværket sidder i midten, med akslerne vinkelret på vækretningen; de to slagværker er anbragt i hver sin ende af værkrammen med akslerne anbragt vinkelret på gangværket.

I rammens stangjern findes et par ens stempler (sml. p. 128). De vandrette tværstivere er ligesom slagværkernes ifaldsarme profilerede ved enderne. Trævalserne er måske oprindelige, men senere afdrejede. Vinkelformede spærhager. Optræksudveksling. De oprindelige aksler er firkantede med afrundede hjørner og profilerede led ved drevene. De tyndeste aksler har nærmest balusterform. Fornyeede vindfang samt viser- og hammertransmissioner. Moderne lodder. Den lodrette viseraksels konsol uden på værkrammen understøttes af to elegante C-bøjler.

Uret er repareret adskillige gange⁵⁹, mest omfattende af Bertram Larsen, vistnok 1904⁶⁰, ved hvilken lejlighed bl.a. hagegangen ombyttedes med nuværende stiftgang, ligesom slagværkernes udløsningsarme afbalanceredes med kontravægte. Den sidste hovedreparation skete 1961 ved F. Bertram Larsen; gangværkets optrækshjul og valsehjul samt enkelte drev udskiftedes. De gamle urdele opsat på urhusets væg.

Værket står i et nyere urkammer forneden i tredje stokværk.

Orgelur. Værket til orgelprospektets ur (sml. fig. 76), er af messing, signeret på bagpladen: Peter Matthiesen, Copenhagen. Det er udformet som et standurværk i overstørrelse (højde 22,5 cm, bredde 19 cm, dybde 7,5 cm), med drejede, profilerede piller mellem værkpladerne; gangværk med hagegang og kvartér- og timeslagværk, begge med udvendige slagskiver. Optræk fra bagsiden. Sekundpendulet vistnok oprindeligt, med bøjle ud for gangværksoptrækket. Værket har gennemgået mindre reparationer, men er i øvrigt velbevaret. Gamle hammertransmissioner, hamre og klokker. Visertransmissionen er fornyet. Endnu eksisterer den gamle, gennembrudte timeviser med Frederik V.s spejlmonogram. Værket har skiftet plads flere gange, og en ny opstilling foretages i forbindelse med den igangværende udskiftning af orgelet (sml. p. 182).

Uret omtales første gang 1759 (bil. 403), da der til urmageren udbetaltes et afdrag på 50 rdl. 1761 modtog han restbeløbet, 30 rdl. (bil. 439).

Klokker. 1-3), 1770, støbt af M. C. Troschell, af forskellig størrelse, men ens i form og dekoration: på halsen frise kantet af akantusbladborder og på slagkanten en enkelt tilsvarende bort⁶¹. De næsten enslydende indskrifter gengives efter den største klokke.

1) I frisen: »Me fecit Michael Carl Troschell koeniglicher bestalter Hof Glockengieser. Soli Deo Gloria« (»mig gjorde M. C. T., kgl. bestalter hofklokkestøber. Gud alene æren«). På legemets ene side (syd): »Diese Glocke ist von den bestimmten Gaben / Königs Friedrich des Fünften durch / die fortgesetzte

mildeste Fürsorge und unter der Regierung Königs Christian des Siebenden / dieser Friedrichs Kirche zum Nutzen und zur Ehre / allergnädigst geschenkt und in dem Jahr 1770 / in Copenhagen neu gegossen worden«. (»Denne klokke er af kong Frederik den Femtes bestemte gaver gennem den fortsatte mildeste omsorg og under kong Christian den Syvendes regering allernådigst skænket denne Frederiks Kirke til nytte og ære og støbt af ny i København i året 1770«). På den anden side: »PS: 150. V. 1 / Lobet den Herrn in seinem Heiligthum / Lobet Ihn in der Veste seiner Macht« (»Salme 150, v. 1, Pris Gud i hans helligdom, pris Ham i Hans magts styrke«). Reliefversaler; tv. 125,5 cm. Ophængt mellem 2 og 3.

2) Ubetydelige ortografiske ændringer i indskriften og delvis anden liniering. Tvm. 99,5 cm.

3) Som foregående samt i frisen: »Me fegit(!) M. G.(!) Troschell ...«. Tvm. 83,5 cm.

Klokkerne, hvis tværmål i tommer er 48, 38 og 32, skulle ifølge overslaget have vejte henholdsvis 8, 4 og 2 skålpund (1 skålpund = 160 kg), men vægten opgives på regningen til »6 skp. 15 lp. 10 p. – 3 skp. 3 lp. 13 p. – 1 skp. 18 lp.(!) 11 p.« (i alt 3810 p.)⁶². Om prøveringning, p. 136.

†*Klokke* af ukendt alder, men antagelig benyttet 1759-69, ophængt under det ufærdige tårns pyramidetag eller i en stabel. Den blev slået i stykker på kirkegården kort før de tre nuværende støbtes, og Troschells afregning viser, at han modtog 2175 pund malm af den gamle klokke⁶³.

Klokkestol, 1770, til tre klokker, i tårnets tredie stokværk og sammenbygget med dets indvendige tømmerkonstruktion (sml. p. 118).

Hauerslev's atelier

Fig. 77. Christians kirke. Gravkapellet, set mod nord. – Grabkapelle, gegen Norden gesehen.

GRAVMINDER

GRAVKAPELLET

I indledningen p. 89 berøres forudsætningen for og nævnes paralleller til den store, åbne gravkrypt, som udgør kirkens underetage. Den har været bestemmende for bygningens arkitektur (p. 108), og som begravelsesplads er den efter danske forhold enestående. Etableringen af denne har været følgen af en velovervejet økonomisk disposition, hvorigennem den tyske menighed skulle skaffe penge til kirkens vedligeholdelse og betjening. »Gravkapellet«, det officielle navn på krypten som helhed, blev åbnet for bisættelser samtidig med kirkens indvielse dec. 1759, og det er stadig i brug trods periodiske krav om lukning fra myndighedernes side. Et promemorie fra Danske kancelli 1796 om ikke mere at foretage begravelser ved og i kirken blev afvist med, at kirken ikke kunne undvære begravelsesindtægterne af krypten (kopibog). Når det lykkedes kirkens styre at hindre lukning gennem 1800'rne, da menigheden var i opløsning, skyldtes det som nævnt p. 90 netop kirkens håbløse økonomiske situation; paradoksalt nok er det denne, som gentagne gange har været med til at bevare den usædvanlige gravplads og hele den særprægede bygning omtrent uændret gennem mere end 200 år.

Ligesom »gravkapellet« straks blev betegnelsen for de åbne begravelser som helhed, er »kapel« navnet på de mindre enheder, hvori krypten er opdelt. Den store, overhvalvede hal er ved sine fire rækker murede piller delt i fem gange, hver med ni ens store fag. De ialt 45 kapeller er nu som oprindelig nummereret 1-45 (fig. 78); tidligere havde de maledede cifre på hvælvene, nu små bronzetal på væg eller pille. Gravkapellet omfatter endvidere et hvælvet rum under præsteværelse og sakristi; det kaldtes først »kapellet under orglet«, senere 21b, fordi der er adgang fra kapellet under altret. Tilgængelig fra det store rum, men forsænket nogle trin, ligger en krypt under hver af de trapper, som flankerer tårnet (benævnt 15 b og 35 b). Fuldstændig isoleret er kun gravkapellets 46. afdeling, der efter placeringen bærer navnet »kapellet under tårnet«; til det er der nedgang gennem tårnummets gulv.

Gravkapellet er tilgængeligt fra kirkegården gennem en bred dør midt i hver gavl; både dørene og kryptens vinduer har bevaret de oprindelige smedejernsgitre (p. 248); men ret hurtigt måtte man på grund af forurening opsætte udvendige dørløje og luger (p. 114); 1868 har vinduesrammer med glas afløst lugerne. Den midterste af gravkapellets fem »gange« forbinder yderdørene og formidler adgangen til kapellerne i øvrigt. Derfor har man aldrig kunnet købe plads på gulvet her, kun under det; men også jordbegravelserne blev til gene på grund af stadige sammensynkninger. I de to kapelrækker nærmest midten var der, bortset fra de fire endekapeller, indrettet murede kældre, således som det er antydnet på Thurahs plan (fig. 79). Disse »Luckenbegräbnisse«, hvis mål 1834 er opgivet til $4\frac{3}{4}$ alen (ca. 270 cm) i kvadrat og $2-2\frac{1}{2}$ alen (ca. 125-140 cm) i højden, havde dække af planker og brædder¹ (fig. 120) samt dobbelte lemme². Udformningen har i nogen grad svaret til den, der kendes fra sydfløjen i S. Petri kirkes store gravkapel³. Svarende til de nævnte endekapeller er der ingen kilder, som direkte omtaler oprindelige kældre i de to yderste kapelrækker. Alligevel er visse af kapellerne ved ydermurene i købsbrevene omtalt som dobbelte begravelser; det kan skyldes, at ejeren ved købet ikke blot erhvervede ret til at sætte kister på gulvet, men også til jordbegravelser. Dog kan det ikke udelukkes, at der også her har været murede kældre fra begyndelsen, blot dækket med flisegulv; flere kældre af den art nævnes 1912 af L. Bobé sammen med de 14, der havde plankedække, og som da tilkastedes⁴.

Det enkelte kapels *indretning* er dels belyst gennem forhandlinger om salg af 15b (p. 208) et par år før kirkens indvielse og dels gennem et købsbrev fra 1760 (rgsk.). Det nævnte kapel med gittervindue, gulv af ølandsfliser, trappe og et prydeligt jerngitter (for døren) blev tilbudt grevinde Lerche for 1000 rdl., men da jerngitteret ikke var lavet endnu, kunne hun få det for 800 rdl.⁵. Mens det således synes at have været hensigten at sælge kapellerne færdigudstyrede, ligesom man gjorde i S. Petri, viser det trykte »Kauff-Brief« fra

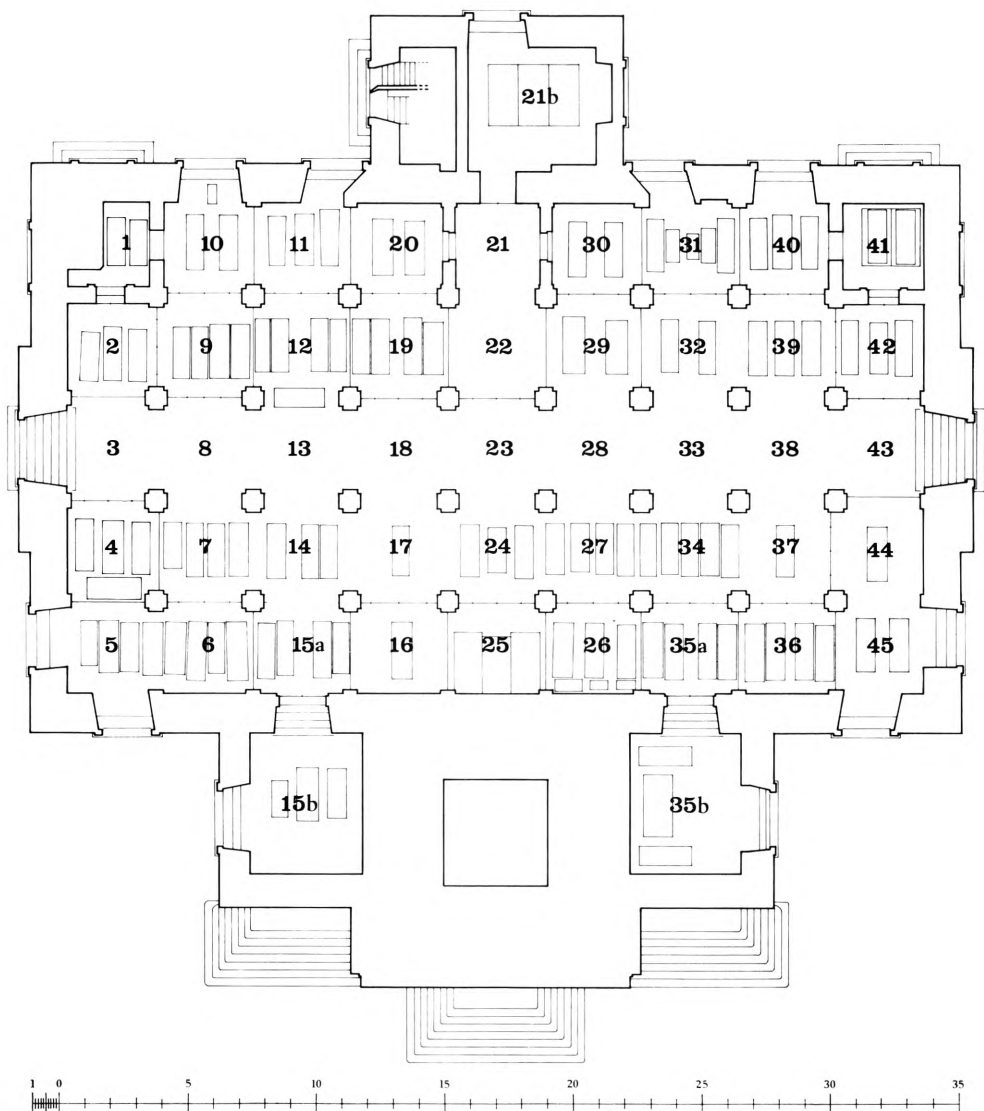

Fig. 78. Christians kirke. Gravkapellet. Plan. 1:300. Tegnet af Jens Hald Jensen 1974. – *Christians Kirche. Grabkapelle. Plan. 1: 300. Zeichnung von Jens Hald Jensen.*

1760, at gitterværket ligesom epitafier skulle betales og vedligeholdes af ejeren selv. Prisen for et kapel »i hvælvene«, (dvs. i den store krypt og tilsyneladende kun dem langs ydermurene) var 200 rdl., hvorefter det tilhørte ejeren for evigt og af ham kunne videresælges, blot forstanderen underrettedes⁶. Hver nedsætning af lig skulle dog fremover koste 12 rdl., et ukonfirmeret barn 6 rdl., de såkaldte »Oeffnungsgebühr«. Havde man ikke en arvebegravelse, var prisen én gang for alle 30 og 20 rdl. i henholdsvis kælder- og jordbegravelser, mens der

for fornemme lig, hensat i kapel 35, skulle betales 50 rdl., – eller 10 rdl., hvis kisten kun stod der midlertidigt⁷.

Under de enkelte kapeller vil det fremgå, at talrige kister har mistet deres indskrifter og andre prydelser. Bobé gør i sin beretning 1912 opmærksom på forholdet og søger sikkert med rette forklaringen deri, at gravkapellet i Frederiks tyske kirke, nu Christianskirken, i modsætning til f.eks. S. Petri, altid har været frit tilgængeligt og derfor udsat for plyndring. – Mange kister har tillige spor efter stofbeklædning. I et af købsbrevene fra 1760 (kapel 4) står der: »wenn Leichen darinnen kommen, die über der Erde stehen bleiben, die Sarge schwarz beziehen lassen« (kopibog).

Bestemmelsen om at holde midtgangen fri for kister var ikke nok til at sikre kommunikationen mellem kapellerne. De her tilladte jordbegravelser medførte som nævnt idelige sammensynkninger; allerede 1764 foretoges der en større opfyldning og nylægning af fliserne, og det skete mange gange senere (rgsk.). Den fugtige byggegrund blev også et problem⁸. Vandet satte ind i kældbegravelserne og medførte forrådnelse af plankedækket; 1820 var det blevet så forfaldent, at ingen uden fare kunne nærme sig til »de hvælvede Nicher, naar Liig i samme skulle nedsættes«². Reparationen ville blive kostbar, og kirken ønskede, at kapelejerne skulle betale halvdelen. Der gik imidlertid adskillige år, før der skete noget, vel både fordi adskillige slægter ønskede at afgive arvebegravelserne eller var svære at finde, men ikke mindst fordi kirken sad i gæld op over ørerne. – Efter at Grundtvig havde samlet en ny »menighed« til sin aftensang (sml. p. 93), blev en istandsættelse mere og mere påkrævet. 1834, da ingeniørkaptajn V. Lunding udarbejdede forslaget til en nødtørftig reparation af kirken (sml. p. 142), var gravkapellet da også inkluderet. Om de egentlige kældre, der stod fulde af vand, mente han, at »det mest oeconomiske Midtel saavel for Øieblikket som for den fremtidige Reparation« ville være en fyldning med jord og grus. Midlet tiltalte ikke kirkeældste, etatsråd Hvidt; han ville have dem rensat, afpudset og hvidtet – og afvente købere¹. Man fulgte hans råd, og kirken kom ikke til at vente længe på købere, efter at gravkapellet var istandsat, men det skete dog først 1842: kældrene rensedes og fik nye plankedækker, midtgangens ujævnheder udfyldtes, fliserne her og andre steder blev lagt om og hele rummet hvidtet⁹. Forinden flyttede graver Wimmer alle kister og kisterester til kapel 35b¹⁰ (p. 229), som derpå lukkedes forsvarligt med en † dobbeltdør af træ¹¹.

Siden da er gravkapellet gentagne gange blevet istandsat, efter at man ved proklama i aviserne havde indkaldt evt. ejere og erhvervet tilladelse til nedgravning af forfaldne kister, enten under gulvet eller på kirkegården. Det er sket bl.a. 1868 (sml. vinduer p. 114), 1912, da mange kældre fyldtes med jord (sml. de af kirken opsatte mindetavler på kirkegården, p. 263) og 1933¹².

DE ENKELTE KAPELLER OG DERES GRAVMINDER

I forbindelse med stadfæstelsen af kirkens privilegier og dens ledelsesform bortskænkede kongen nogle få kapeller til personer, der havde gjort sig fortjent gennem en stor indsats i forbindelse med kirkens opførelse. Ved reskript af 17. okt. 1760 meddeltes til kirkens patron J. L. Holstein, at de to kirkeældste, J. H. von Dumreicher og Peter Casse, samt sognepræsten Josias Lorck hver måtte få egen begravelse til evig arv og eje, uden betaling². Dumreicher, kirkens bygmester efter Eigtveds død, valgte kapellet under tårnet, Casse kapel 1-2 og Lorck det under altret (kapel 21). Året efter bestemte kongen tillige, at kapellerne 36 og 45 skulle overdrages J. F. Wewers enke på lignende vilkår, men her skulle der dog betales for betjening. Wewer, som var død 1759, havde ifølge gavebrevet dels sammen med Dumreicher og Casse forestået kirkens opførelse, dels selv ønsket at blive begravet i den, og endelig havde enken skænket et dåbsfad af sølv (sml. p. 162).

Mens disse menneskers indsats er belyst under bygningshistorien, er der blandt de mange andre, som i de forløbne 215 år er bisat i kapellerne, talrige, der også gjorde et stort arbejde for kirken, eller hvis virke blev bestemmende for bygningens omgivelser indtil vor tid – i andre tilfælde for land og rige. Den følgende fuldstændige, men summariske opregning af bisatte, kaster ofte anonymitetens skær over disse mennesker. Med udgangspunkt i navnene og de arkivalske oplysninger er der søgt tegnet et lille personalhistorisk billede af de kredse og de samfundslag, der sluttede op om Frederiks tyske kirke i de første årtier af dens historie; afsnittet bringes efter gennemgangen af samtlige kapeller (p. 241).

Fortegnelsen over de bisatte er udarbejdet på grundlag af »Verzeichniss der Begräbnisse in der Capelle der Friedrichs Kirche«, suppleret med oplysninger fra L. Bobés kryptbog og L. Stamples afsnit i »Christians Kirke gennem 200 Aar« samt ajourført ud fra arkivalier ved embedet³. I tvivlstilfælde er der foretaget sammenligninger med kirkebøgerne. Kapellernes ejendoms historie hviler dels på nogle bevarede skøder, dels på en 1842 af pastor Joachim A. G. Thun udarbejdet fortegnelse over ejere⁴. – For de bisatte anføres oftest kun begravelsesdato og -år samt alder; hvor kisteplader og lignende har meddelt fødselsdato og -år, er disse medtaget, og i slige tilfælde er begravelsesdatoen udskiftet med dødsdatoen. Hvert kapel behandles som en helhed, dvs. at de her bisatte med deres gravminder er beskrevet under kapellet, uanset nuværende placering. Nævnt er tillige antallet af gitre med deres evt. initialer, årstal og våbner, mens beskrivelsen af smedejernsarbejdet er sammenfattet p. 248 f.

Kapel 1 og 2. Ved kgl. resolution af 17. okt. 1760 skænket kirkeældste Peter Casse som fri ejendom for hans indsats under kirkebyggeriet (kopibog). Epitaf og gitre.

L. L. 1974

Fig. 80. Christians kirke. Kapel 2, skænket til Peter Casse 1760. Smedejernsgitter mod øst (p. 197, 253f. med fig. 106). – *Christians Kirche. Kapelle 2, 1760 Peter Casse geschenkt. Schmiedeeisengitter gegen Osten.*

Bisatte: 1. Nicolaus Christian Hansen, begr. 19. okt. 1762, 6 uger. – 2. Bortella Casse, begr. 4. sept. 1764, 19 år. – 3. Anna Dorothea Rosners, begr. 23. dec. 1768, 66 år. – 4. Mette Hansen f. Casse, begr. 21. april 1770, 38 år. – 5. Hanna Casse, begr. 24. aug. 1771, 36 år. – 6. Hans Henrich Hansen, begr. 6. juni 1774, 72 år. – 7. Marie Catharine Casse, begr. 13. dec. 1774, 4½ år. – 8. Ernst Jürgensen, begr. 19. marts 1777, 21 uger. – 9. Catharine Casse, begr. 25. okt. 1777, 68 år, gift med nr. 13. – 10. Andreas Peter Casse, begr. 21. nov. 1777, 37 år. – 11. Hans Peter Casse, begr. 19. okt. 1778, 42 år. – 12. Hans Heinrich Hansen, begr. 14. juli 1780, 23 år. – 13. Peter Casse, rådmand og kirkeældste, begr. 12. okt. 1782, 85 år, gift med nr. 9. – 14. Carsten Peter Casse, begr. 13. marts 1784, 50 år. – 15. Johan Andreas Casse, begr. 26. aug. 1784, 1½

år. – 16. Ernst Jürgensen, grosserer og kirkeforstander, begr. 2. maj 1786, 47 år. – 17. Rolf Hansen, begr. 15. nov. 1788, ½ år. – 18. Rolf Hoogkerk Hansen, begr. 23. juni 1791, 38 år. – 19. Anna Cathrine Jürgensen f. Casse, begr. 1. sept. 1792, 53 år, enke efter nr. 16. – 20. Cornelia Margrethe Casse, begr. 11. april 1796, 57 år. – 21. Hans Ernst Hansen, begr. 25. marts 1800, 6 uger. – 22. Hans Hendrik Casse, begr. 22. april 1804, 8 måneder. – 23. Johann Casse, justitsråd og overkontrollør, begr. 25. maj 1814, 69 år. – 24. Carsten Peter Casse, urtekræmmer, kaptajn i borgerbevæbningen og kirkeforstander, begr. 2. nov. 1828, 53 år (sml. Stampe p. 62). – 25. Juliane Birgitte Casse, justitsrådinde, begr. 31. okt. 1838, 87 år, gift med nr. 23. – 26. Carsten Eberhardt Casse, begr. 18. aug. 1842, 41 år. – 27. Georg Peter Casse, oliemøllermester, begr. 31. dec. 1844, 45 år. – 28. Benedicte Margrethe Casse, f. Lund, begr. 10. april 1848, 72 år, gift med glarmester Peter Casse. – 29. Marie Gertrude Casse, f. Bradt, begr. 16. maj 1850, 76 år, gift med nr. 24. – 30. Marie Theresia Petersen, f. Casse, † 9. juni 1850, 43 år.

Kister. I kapel 1 stod 1933 to voksenkister og to barnekister, mens kapel 2 rummede seks kister. 1974 står der henholdsvis to og tre kister, alle sortmalede og uden indskrifter; udformningen tyder på, at disse kister rummer de jordiske rester af de senest bisatte.

1) I kapel 1. O. 1850. Trapezformet, på løvefødder og med låg som et afvalmet tag; langs kanten akroterier og ovenpå reliefskåren platte for kisteplade. Under låget en frise af fladsnit i træ; på hovedenden sørgende engel, på fodenden og siderne vingede englehoveder, alt af gips (sml. kisterne i kapel 24). 203 × 74-67 cm, højde 82 cm.

2) O. 1850. Som nr. 1, men med profileret låg, kronet af sadeltag, og delvis med andre gipsrelieffer. 192 × 72-63 cm, højde 87 cm.

3) I kapel 2. Empiretype. Halvcirkulært tværsnit, på svungne fødder, formet som bukke, og med profileret låg, kantet af perlestav og bladranke; øverst rester af reliefskåret laurbærkrans. På enderne olielampe og sfinx, på siderne rosetter, alt af gips. 211 × 80 cm, højde 85 cm.

4) Klassicistisk type. Trapezformet med hvælvet låg. På hjørnerne kannelerede søjler, på ender og sider fladsnit i træ med rosetter af gips. 197 × 72-66 cm, højde 82 cm.

5) O. 1850. Som nr. 1, men gipsdekorationen har delvis andre motiver. 183 × 71-65 cm, højde 80 cm.

Kisteplade. 1850. Maria Theresia Petersen, f. Casse, født 18. okt. 1809, † 9. juni 1850 (bisat nr. 30). Skriveskrift på blikplade formet som skriftrulle. Lå 1933 i kapel 1, 1974 i loge nr. 53; næsten ulæselig.

Epitaf. O. 1782(?). Peter Casse, rådsherre og denne kirkebygning kongelig forordnede direktør og ældste, født i Flensburg 12. sept. 1697, † 5. okt. 1782,

og hans hustru Maria Catharina, født i Flensburg 7. okt. 1709, † 19. okt. 1777 (bisatte nr. 13 og 9). »Sie haben mit einander gezeÿget 8 Söhne und 5 Töchtern«. Indskrift på tysk, med fordybede, gyldne versaler. Hele indskriften synes hugget efter Casses død, og epitafiet med gitterdørene er næppe ret meget ældre. Epitafiet er formet som en portallignende indfatning af den fladbuede døråbning, der forbinder de to kapeller, som blev overladt Casse 1760. I modsætning til de øvrige kapeller er nr. 1 (og nr. 41) forsænket tre trin og helt afskærmet med mure (sml. p. 234). Ydersiden af muren mod nr. 2 er beklædt med sorte marmorplader, der danner baggrund for det grå epitaf. De forneden glatte vanger smykkes foroven af blomsterklaser ophængt i ringe under de volutter, der kronet af en urne i relief støtter den profilerede gesims. Mellem volutknægtene og følgende åbningens form er der en krans af egeløv og i sviklerne blomsterranker. Over gesimsen og indfattet af en profileret ramme den glatte skrifttavle. Både i et af indramningens led og på gesimsen er der indlagt en perlestav af bronze. Fulde højde og bredde 180 × 149 cm.

Smedejernsgitre (fig. 80, 106). 1760-o. 1782. Den lave, fladbuede åbning (146 × 108 cm), der fører ned til kapel 1, er lukket med dobbelte fløje, og lysåbningen i nord, af form som en liggende oval med indfatning af Bremersandsten, har indmuret gitter. Dette stammer ligesom de to gitre, der helt udfylder arkaderne mod nord, hvor døren findes, og mod øst, fra kapellets indretning. Øverst på begge gitre står initialerne PC for Peter Casse, i bladkranset oval holdt af to engle. Midt på gitrene hans våben: udelt, lyseblåt skjold med grønt træ voksende af grøn *kasse* over blå vandstrøm. I højre hjørne forgyldt sol. Som skjoldholdere to engle, vistnok gyldne med sort hår og cinnoberrødt lændeklæde. På sort hjelm med gyldent visir træ flankeret af vinger¹⁵. Mod nord skjuler våbnet dørens låsetøj. Våbnerne er nu sortmalede, ligesom gitrene altid har været. Sml. i øvrigt p. 256f.

Kapel 3, der altid har tilhørt kirken, danner sammen med kapellerne 8, 13, 18, 23, 28, 33, 38 og 43 kælderetagens lange midtgang, som med undtagelse af kapel 8 ikke ejer synlige spor af begravelser, jvf. indledningen (p. 190).

Bisatte: 1. Nicolaus Christoph Stegemeister, guldsmedesvend, begr. 8. juli 1766, 34 år. – 2. Christian Jürgensen, kaptajn, begr. 12. aug. 1793, 51 år.

Kapel 4. 23. nov. 1760 solgt til kirkeforstander (1759-65) Johann Jürgen von Bergen som evig eje. Epitaf nr. 1 og †gitre. 1860 afstået til kirken mod et gravsted på Assistens kirkegård. 1864 solgt til grosserer Jens Petersen. Epitaf nr. 2 og gitre.

Første familiebegravelse, bisatte: 1. Johann Daniel von Bergen, bygningsinspektør, begr. 26. jan. 1760, 26 år, søn af nr. 6. – 2. Anna Susanna Löffler, begr.

3. juni 1760, 1 år, tipoldebarn af nr. 6. 3. Kgl. medaljør Bauers søn, begr. 19. febr. 1764, ½ år. – 4. Sahra Christina Essington, begr. 1764, 1 år. – 5. Johann Friedrich von Bergen, begr. 9. juli 1765, 1 år. – 6. Johann Jürgen von Bergen, begr. 21. okt. 1765, 76 år. – 7. William Essington, fabrikant ved den engelske fabrik, begr. 11. juli 1767, 29 år. – 8. Christian Carl Frederik Bauer, begr. 15. jan. 1772, 1 år. – 9. Susanne Bauer, begr. 8. sept. 1773, ¾ år. – 10. Ellen Sophie von Bergen f. Broberg, begr. 17. juni 1780, 42 år, gift med nr. 14. – 11. Anne Susanne von Bergen, begr. 11. aug. 1780, 3 år. – 12. Johann Jürgen Wilhelm Lund, begr. 1. sept. 1780, ¾ år. – 13. Johann Michael von Thranmoes, oberstløjtnant, begr. 28. sept. 1787, 76 år. – 14. Johann Wilhelm von Bergen, rustmester, begr. 8. marts 1791, 65 år. – 15. Charlotte Lund, begr. 27. febr. 1797, 2½ år. – 16. Johann Christian Gottlob von Bergen, begr. 17. maj 1804, 30 år. – 17. Jørgen Lund, justitsråd og tøjhusforvalter, begr. 13. juni 1823, 79 år, gift med nr. 19. – 18. Carl Ferdinand Lund, krigsråd og distriktslæge († 4. dec. 1831 på Vestmannerø ved Island), begr. 30. aug. 1833, 45 år. – 19. Birgitte Sophie Lund, justitsrådinde, begr. 2. juni 1838, 78 år. – 20. Georg Wilhelm von Bergen, krigsråd og støbemester, begr. 9. marts 1842, 84 år. – 21. Louise von Bergen f. Grüner, krigsrådsinde, begr. 22. febr. 1844, 76 år, enke efter nr. 20. – En del kister flyttedes 1860-64 til kapel 35b.

Anden familiegravelse, bisatte: 1865 overførtes ligene af Jacob Nicolai Hass Bang og Camilla Quade hertil fra kapel 9 (sml. dette nr. 6 og 7). – 22. Jens Petersen, grosserer, † 1876. – 23. Leila Bang f. Petersen, født 19. dec. 1826, † 6. dec. 1891. – 24. Marie Vilhelmine Carøe † 1905. – 25. Carl Peter Frederik Bang, grosserer, † 1906.

I kapellet står der 1974 fire egetræsmaledede *kister*, der ifølge indskrifter rummer de bisatte nr. 22-25.

Epitaf. 1) O. 1760. Johann Gurgen(!) von Bergen, borger og indvåner i denne kongelige residensstad, forstander for den tyske Frederikskirke, har valgt denne grav for sig og sine arvinger. Han var født i Bochumb i Westphalen 28. decbr. 1689, ankommet til Danmark i året 1711; † <15. OCTOB:> 17<65>, i sin alders <76> 16 år <und X MO:>, efter at han allerede havde mistet sin kone, Anna Christina Jacobi, efter 40 års ægteskab, der var velsignet med fem sønner og otte døtre. Den yngste søn, Iohann Daniel von Bergen, † 26. jan. 1760, i sit 26. år, var det første lig i dette kapel, d. 3. juni 1760 fulgt af »seine Tochter-Tochter-Tochter« Anna Susanna Lefler, i hendes andet år. Øverst står en verslinje fra Salmernes bog (90. Vers 10): »Unser Leben wähet siebenzig Iahr, und wenn es hoch komt so sinds achtzig ...«. Tysk indskrift, med fordybede versaler, navnene dog med store skønskriftsbogstaver.

Epitafiet består af skrifttavlen, et liggende rektangel, indrammet som en fylding, anbragt over en høj, tredelt sokkel og kronet af en kraftig gesims og

topstykke. Dette har i midten en medaljon under båndomvundet egeløv, der til hver side ender i en volut; på hver side sidder et englebarn, det ene blæser sæbebobler (forkrænelighedens symbol), det andet (nu uden vinger) græder, med et tørklæde for det ene øje.

Epitafiet er udført i grå, riffelhugget Bremersandsten, skrifttavlen af gråt marmor og topstykket, som nu er hvidtet, muligvis af stuk. Den fulde højde er 232 cm, bredden 164-174 cm, skrifttavlen 57 × 115 cm. Indskriften er fremdraget 1935 (sml. epitaf nr. 2) og forgyldt ved samme lejlighed¹⁷. I topstykkets medaljon en sekundær, gulmalet indskrift: 1864, der hentyder til kapellets næste ejer. Opsat på sydvæggen.

2) 1864. Ved kapellets salg udfyldtes bogstaverne på von Bergens epitaf, hvorefter feltet (ligesom topstykket) forsynedes med en malet findskrift: »Grosserer I. Petersens Capel«. 1935 fjernedes denne overmaling, og i stedet opsattes ved epitafiets side en lille kalkstensplade med tilsvarende, fordybet indskrift.

Smedejernsgitre (sml. fig. 77). 1864. Arkaderne mod nord og vest er indtil pillernes kragbåndshøjde lukket af gitre, opsat 1864 af den 2. ejer, Jens Petersen¹⁸. I det vestre gitter er der en dobbeltlåge; øverst på denne findes et bomærke, som må hidrøre fra et ældre *†gitter*: i et ovalt skjold to lodretstillede pistoler og bag skjoldet krydsstillede geværer. Det må hentyde til den 1. ejer, J. J. von Bergen, og hans virke som bøssebærer¹⁹.

Kapel 5 og 6. 18. juni 1760 solgt til kammerherreinde Louise von Plessen f. von Berckentin²⁰. Gitre.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Abel Cath. von Schack, baronesse, begr. 5. april 1762, 52 år, ugift. – 2. Ludwig Bertram von Schack, baron, begr. 12. dec. 1765, 26 år. – 3. Christian Ludvig Scheel von Plessen, geheimekonferensråd og amtmand, begr. 22. dec. 1801, 60 år. – 4. Mogens Scheel von Plessen, kammerjunker, begr. 21. april 1819, 41 år, søn af nr. 3 og 5. – 5. Agathe Johanne Scheel von Plessen, geheimerådinde, begr. 19. maj 1829, 86 år, gift med nr. 3. – 6. Ida Callisen, † 6. dec. 1837, 17 år; kisten flyttedes 1842 til kapel 35a.

Kister. Selvom der kun vides at være bisat fem personer her, står der 1974 i kapellet otte kister, alle sortmalede og uden indskrift.

1-5) 1700'ernes senere del. De fem næsten ens barokkister er trapezformede på svajede ben; rigt profileret tværsnit og vandret afsluttet låg. Enkelte rester af beslag. Regnet fra syd er målene 1) 172 × 74-66 cm, højde 75-71 cm. 2) 199 × 80-73 cm, højde 88-80 cm. 3) 199 × 80-73 cm, højde 84-80 cm. 4) 209 × 93-80 cm, højde 80-78 cm. 5) 208 × 89-76 cm, højde 84-77 cm.

6) O. 1800. Trapezformet, på løvefødder, med højt, stærkt indadskrånende og foroven vandret låg. 220 × 86-75 cm, højde 87-83 cm.

7) 1800'ernes begyndelse. Halvcirkulært tværsnit; svungne fødder formet som bukke og hvælvet, udsvejet låg med rundstokke på langsiderne og på midten en platte til kisteplade. 195 × 78-72 cm, højde 99 cm.

8) 1800'ernes begyndelse. Halvcirkulært tværsnit, meget høje, svejdede fødder og låg formet som krydsende sadeltage; på midten en platte til kisteplade, på hver ende en stor, glat jernring. 224 × 82-73 cm, højde 107 cm.

Smedejernsgitre (fig. 81, 108). Efter 1760. Til kapellernes første indretning hører tre gitre, der udfylder nordarkaden i kapel 6 og de to kapellers vestarkader, med dobbeltfløje til 6. I hver fløj findes alliancevåben for von Plessen og von Berckentin. Til (heraldisk) højre Plessen: gult, udelt skjold, hvorpå en sort tyr med dobbelt hale. Hjelmtegn: grevekrone og tre påfuglefjer mellem to halve, røde hjul. Skjoldet omkranset af Dannebrogordenens kæde. Til venstre Berckentin: skjoldet vinkeldelt med rød spids fra venstre mellem gult over hvidt. Hjelmtegn: grevekrone og syv påfuglefjer; omkring det to grønne palmegrene med blå sløjfe. Sml. i øvrigt p. 255f.

Kapel 7. 29. marts 1763 købt til kongelig overberider J. H. Schäffer.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Johann Hermann Schäffer, kongelig overberider, begr. 30. marts 1763, 62 år. – 2. Johann Heinrich Schäffer, landkadet, begr.

2. sept. 1766, 21 år, søn af nr. 1 og 6. – 3. Johann Henrich Bärens, konferensråd, begr. 21. marts 1769, 74 år, gift med nr. 5 og fader til nr. 9. – 4. Anthon Friedrich Schäffer, berider, begr. 28. aug. 1769, 36 år, søn af nr. 1 og 6. – 5. Sophie Catharine Bärens, begr. 7. marts 1771, 72 år. – 6. Elisabeth Schäffer, f. Hochkerk, begr. 6. april 1775, 69 år, enke efter nr. 1. – 7. Frederikke Marie Christiane Schäffer, f. Winkler, begr. 28. okt. 1785, 39 år, gift med nr. 11. –

8. Anne Marie Schäffer, f. Nolte, begr. 5. april 1799, 66 år, gift med nr. 11. –

9. Johann Georg Bärens, kammerråd, † 16. marts 1802, 70 år. – 10. Magdalene Margrethe Bärens, † 6. juni 1808, 71 år, blomstermaler, datter af nr. 1 og 6, enke efter nr. 9. – 11. Friedrich Christian Schäffer, kongelig overberider, begr.

19. jan. 1813, 65 år, søn af nr. 1. – 1837 samledes alle de jordiske rester i én kiste, der 1935 nedgravedes på kirkegården. – 12. Friedrich Christian Schäffer, borgmester, begr. 11. dec. 1843, 70 år, søn af nr. 11. – 13. Vilhelmine Caroline Schäffer, begr. 29. dec. 1843, 73 år, ugift, datter af nr. 11. – 14. Frederik Christian Schäffer, sygehusinspektør, † 1893, søn af nr. 12. – 15. Nicoline Lovise Schäffer f. Corfixen, † 1906, enke efter nr. 14.

I kapellet står 1974 fire *kister* (sml. fig. 81), som må rumme bisatte nr. 12-15. 1-2) 1843. Trapezformet tværsnit, på løvefødder; hvælvet, udsvejet låg med rundstokke på langsiderne og på midten bladkranset platte til kisteplade. Overalt smykket med fladslit af træ samt rosetter, løvemasker og fakler i gips. 199 × 72 cm, højde 88 cm. 3-4) 1893, 1906. Af egetræ.

L. L. 1974

Fig. 81. Christians kirke. Kapel 6, købt af Louise von Plessen 1760. Smedejernsgitter mod vest (p. 199, 255f. med fig. 108). I forgrunden kapel 7 (p. 200). – *Kapelle 6, 1760 von Louise von Plessen gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Westen. Im Vordergrund Kapelle 7.*

Kapel 8. Midtgang (sml. kapel 3). 13. juni 1760 solgt til kongelig kunstkammerforvalter J. S. Wahl. 1787 tilbagekøbt af kirken.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Marie Sophie Wahl f. Davidsen, begr. 17. maj 1760, 71 år. – 2. Gotthard Benjamin Rudolphi, læge, dr. med., begr. 13. marts 1764, 52 år. – 3. Johann Salomon Wahl, kongelig hofmaler og kunstkammerforvalter, † 5. dec. 1765, 76 år.

Bisat, med kirken som ejer: 4. Birgitte H. Strøm, født 4. aug. 1961, † 28. maj 1964, datter af præst ved Christianskirken, Henning Strøm.

Gravfliser. 1) 1793? Hartvig Iochum Müller, født 20. juli 1716, † 26. sept. 1793. Kalkstensflise, 45 × 45 cm, af form som de øvrige gulvfliser, med fordybede versaler. Det oplyses i den tyske indskrift, at afdøde hviler under stenen, hvilket ikke kan være rigtigt, eftersom kirkebogen viser, at han blev begravet på kirkegården 30. sept. Muligvis er flisen en senere mindetavle.

2) Med indskrift for nr. 4, hugget i gulvflise over urnebegravelse.

Kapel 9. 20. febr. 1761 solgt til billedhugger S. C. Stanleys efterladte. 18. juni 1785 tilbagekøbt af kirken efter sønnen C. F. Stanleys anmodning (rgsk.). 1850 solgt til grosserer Jens Petersen, 1866 til bagermester G. A. V. Heinricy.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Simon Carl Stanley, billedhugger og professor, † 17. febr. 1761, 57 år. – 2. Magdalene Margrethe Stanley f. Lindemann, † 21. juli 1763, 47 år, enke efter nr. 1. – 3. Carl Friedrich Beck, begr. 13. okt. 1764, 8 dage. – 4. Anne Catharine Beck, begr. 3. maj 1769, 8 måneder.

Mens kirken var ejer, nedsattes følgende kiste: 5. Emilie von Liliencron f. Dumreicher, baronesse, med dødfødt barn, † 26. maj 1842, 34 år (sml. kisteplade). 1850 overflyttet til kapel 35 a.

Anden familiegravelse, bisatte: 6. Jacob Nicolai Hass Bang, cand. theol., begr. 7. jan. 1850, 36 år. – 7. Camilla Quade f. Petersen, begr. 22. okt. 1855, 30 år. 1865 overflyttedes de to kister til kapel 4.

Tredie familiegravelse, bisatte: 1866 overførtes fire kister hertil fra kapel 39 (sml. dette nr. 1-4). – 8. Georg Albert Vilhelm Heinricy, bagermester og kirkeældste, † 9. nov. 1869, 72 år. – 9. Vilhelmine Dortha Sophie Heinricy † 2. dec. 1876, 66 år. Nr. 8 og 9 flyttedes senere til kapel 27. – 10. Marie Sidse Heinricy f. Andersen † 1902. – 11. Friederich A. G. Heinricy † 1904. – 12. Caroline Christine Heinricy † 1919. – 13. Victor F. W. Heinricy, dampmøller, † 1926. – 14. Marie Heinricy født 11. febr. 1870, † 8. maj 1940, ugift. – 15. Georg Anders Heinricy, ingeniør, født 3. okt. 1865, † 6. april 1951. – 16. Elna Caroline Marke f. Heinricy, gift med dyrlæge J. P. Marke, † 3. jan. 1953. – 17. Agnes Susanne Heinricy f. Boman, født 20. okt. 1874 i Goteborg, † 7. jan. 1961, enke efter nr. 15.

I kapellet står 1974 fire egetræsmaledede *kister*, der ifølge indskrift rummer de bisatte nr. 10-13.

Kisteplade. 1842 (bisat nr. 5). Emilie baronesse von Liliencron, f. Dumreicher²¹, født 26. jan. 1808, † 26. maj 1842. Citat efter Peters første brev, 1. kap. 3-4 v. Graveret indskrift på tysk, personalia med fraktur og versaler, resten med skriveskrift. Rektangulær blyplade med afskårne hjørner, 36 × 26,5 cm, sortmalet. Ophængt i midtgangen, på 3. pille til venstre for sydindgangen.

Gravfliser. 1-4). 1940-61, indskrifter for nr. 14-17, hugget i gulvfliser over urnebegravelser.

Smedejernsgitre. Efter 1850. Kapellet afgrænses mod syd og øst af lave gitre med lodrette tremmer; indgang gennem det østre.

Kapel 10. 9. aug. 1760 solgt til kaptajn Jesper Pedersen With. Gitre.

Bisatte: 1. Anna Mouritzdatter With, † 1759, 42 år, gift med Jesper Peder-

sen With; 1760 overført fra Vor Frelsers Kirke. – 2. Guri Andersdatter, begr.

21. juni 1763, 72 år, moder til nr. 1. – 3. Maria Christine With, f. Fenger, begr. 10. marts 1780, 20 år, gift med nr. 6. – 4. Mouritz With, søn af kaptajn M. With, begr. 17. juli 1793, 1 år. – 5. Ester Other, begr. 2. okt. 1808, 73 år. – 6. Mouritz With, kaptajn, begr. 29. okt. 1810, 63 år, søn af Jesper Pedersen With, gift med nr. 3 og 8. – 7. Blanca Magdalena Benedikte With, begr. 31. juni 1816, 8 måneder. – 8. Magdalena Margretha With, begr. 12. juni 1818, 48 år, enke efter nr. 6. – 9. Louise With f. Paludan, begr. 2. marts 1821, 31 år. –

10. Reinhardt Peter Ludwig With, begr. 17. marts 1824, 7 uger. – 11. Louise With, begr. 24. febr. 1860, 17 år. – 12. Laura Frederikke With, † 12. juni 1864, datter af kancelliråd With. – 13. Ellen Dagmar Heide, † 16. febr. 1867, 2 år. – 14. Holger Heide, † 21. april 1867, 4 år. De to sidstnævnte børn af kancelliråd Heide, overførtes 1892 til familiegravsted i Odense. – 15. Sara Frederikke With f. Mourier, † 28. marts 1871, 71 år, enke efter herredsfoged og medlem af Folketinget Jesper Peter With. – 16. Viggo With, grosserer og vicekonsul, født 1820, † 4. febr. 1873. De to sidstnævnte kister nedsattes 1877 sammen med nr.

12 på »skibskirkegården på Østerbro« (Holmens kirkegård). – En tid henstod her tre børn af komponisten Chr. Barnekow (sml. kapel 31, nr. 16, 17 og 18). Resterne af de øvrige kister er 1860 og følgende år nedsænket i kapellets kælder og under dets gulv. – 17. Reinhard Christensen With, højesteretsassessor, født 1824, † 1893. – 18. Ina (ifølge Bobé: Caroline Amalie) With f. Binzer, † 1901. – 19. Anna Kirstine With, † 1926. – 20. August Tancred With, politiassistent, født 29. sept. 1855, † 20. febr. 1934. – 21. Hanne With, født 30. aug. 1866, † 27. jan. 1941, ugift, datter af nr. 17. – 22. Carl Mourier With, kaptajn, født 15. sept. 1858, † 19. okt. 1946.

I kapellet står 1974 tre *kister*, en sortmalet barnekiste uden indskrift og to hvidlakerede voksenkister, der ifølge indskrift rummer de bisatte nr. 17-18. Endvidere er der i to nicher, som flankerer den ovale åbning til kapel 1, hen-sat fire *urner* med påskrifter for nr. 19-22.

Smedejernsgitre. Opsat efter 1761. Til kapellets første indretning hører gitre, som lukker arkaderne mod nord og øst. I det sidste dobbelte dørfløje, hvorover årstallet 1761; foroven i gitrets (heraldisk) højre og venstre side kronede initialer JW og AMW for Jesper (Pedersen) With og hustruen Anna Mouritzdatter With. Øverst på det nordre gitter de ligeledes kronede initialer JPW for Jesper Pedersen With. Sml. i øvrigt p. 249 f.

Kapel 11. 31. marts 1762 solgt til bygningsinspektør J. C. Conradi. Gitre. – 1805 købt af kammerråd A. E. Meinert. 1942 overgået til grosserer A. E. Meinerts Legat (sml. kapel 19).

Første familiebegravelse, bisatte: Susanna Christina Agneta Conradi, begr. 7.

maj 1762, 17 år²². – 2. Charlotte Amalie Conradi f. Schou, J. C. Conradis hustru, begr. 24. sept. 1762, 51 år. – 3. Johan Christian Conradi (Conradtj), bygningsinspektør, begr. 6. okt. 1779, 70 år. – Kisterne nedgravedes 1808 på kirkegården.

Anden familiebegravelse, bisatte: 4. Andreas Evald Meinert, kammerråd og renteskriver, begr. 20. maj 1809, 67 år. – 5. Johanne Helene Fenger, begr. 14. aug. 1809, $\frac{3}{4}$ år. – 6. Dorthea Margretha Meinert, † 29. okt. 1839, 59 år, ugift.

– 7. Maren Kirstine Meinert f. Noe, † 29. aug. 1842, 87 år. – 8. Sophus Octavius Kofoed, kancellist, begr. 4. marts 1850, 29 år. – 9. Andreas Evald Meinert, grosserer, † 30. okt. 1868, 76 år. – 10. Nicolai Jonathan Meinert, grosserer og politiker, † 26. feb. 1877, 85 år. – Kisterne nr. 8 og 10 overførtes 1887 til kapel 19.

Kister. I kapellet står 1974 tre kister, alle sortmalede og forsynet med kisteplader for de bisatte nr. 6, 7 og 9.

1) 1839 (bisat nr. 6). Dorothea Margretha Meinert, født 19. okt. 1780, † 29. okt. 1839, datter af kammerråd Andreas Evald Meinert og Maren Kirstine. Halvcirkulært tværsnit, svungne fødder formet som bukke og udsvejet, højt opbygget låg med rundstokke på langsiderne. 193 × 80-74 cm, højde 113 cm. Forskellige træ- og gibsrelieffer: på gavlene olielampe og lyre, rundt om låget guirlander med rosetter. En platte på lågets midte bærer kistepladen, af bly og formet som et oprullet pergament, med graveret skriveskrift. Efter personalia citat fra 2. Corint. 4. kap. 17.-18. v.

2) 1842 (bisat nr. 7). Maren Kirstine Meinert, født i Ringkjøbing 2. marts 1755, † i Kjøbenhavn 29. aug. 1842. Datter af brygger Christen Noe og Martha f. Bjerregaard, 1774 gift med Andreas Evald Meinert (sml. løs kisteplade). Trapezformet, på løvefødder; låget opbygget omtrent som nr. 1. 199 × 74-69 cm, højde 100 cm. Dekoration som kiste nr. 1-2 i kapel 7. Kistepladen af bly, rektangulær med afskårne hjørner, 38 × 27,5 cm; graveret skriveskrift, navnene med fraktur. Efter personalia citat fra Ordsprogenes Bog kap. 20, v. 29.

3) 1868 (bisat nr. 9). Andreas Evald Meinert, født i Kjøbenhavn 10. sept. 1792, † samme sted 30. okt. 1868, grosserer og ejer af Antvorskov hovedparcel. Kisteplade af form som på nr. 1.

Kisteplade. 1809 (bisat nr. 4). Andreas Evald Meinert, født i Dagebül i Holsteen 20. aug. 1742, † 16. maj 1809. Kammerråd og renteskriver i Kjøbenhavn, 6. maj 1774 gift med jomfru Maren Kirstine Noe (sml. kiste nr. 2). »Han var fader til tolv børn, hvoraf fem modtog ham i et bedre liv; men syv tillige med deres sorigfulde moder, tolv børnebørn og mange venner begræde« tabet af en god ægtefælle, en kærlig fader, en trofast ven. Blyplade formet som et oprullet pergament, ca. 40 × 24 cm; på langsiderne delvis bortbrudte ornamentter. Graveret skriveskrift. Opsat på 4. pille til venstre for sydindgangen.

L. L. 1974

Fig. 82. Christians kirke. Kapel 11, købt af J. C. Conradi 1762. Smedejernsgitter mod øst (p. 203, 253 f.). I forgrunden kapel 12 (p. 205). – *Christians Kirche. Kapelle 11, 1762 von J. C. Conradi gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Osten. Im Vordergrund Kapelle 12.*

Smedejernsgitter (fig. 82). Efter 1762. Til kapellets første indretning hører gitret, som udfylder arkaden mod øst. Over dobbeltdøren har der antagelig siddet et årstal og initialer for kapellets 1. ejer, J. C. Conradi. På pladsen findes nu en jernplade med årstallet 1809 og initialerne AEM for den 2. ejer, Andreas Evald Meinert. Sml. i øvrigt p. 253f.

Kapel 12. Kirkens ejendom til 1852, da det solgtes til tømmerpolerer J. E. Poulowsky.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Friedrich Ernst, begr. 19. sept. 1766, 11 uger, søn af justitsråd og senere statsminister C. L. Stemann. – 2. Sophie Hedewig Stemann, begr. 19. okt. 1781, 12 uger, datter af C. L. Stemann. – Disse kister nedgravedes 1870 på kirkegården sammen med fem overførte kister fra kapel 35b (sml. dette). En tid henstod her: 3. Mette Cathrine Becker,

begr. 5. juni 1827, 75 år, gift med følgende: – 4. Peter Friedrich Becker, grosserer, † 25. april 1829, 66 år.

Første familiegravelse, bisatte: 5. Johann Emanuel Poulowsky, tømmerpolerer, begr. 2. juni 1852, 63 år. – 6. Anna Margrethe Poulowsky f. Holm, begr. 28. juni 1853, 54 år, enke efter nr. 5. – 7. Johan Jørgen Popp, billedskærer, født 8. maj 1822, † 30. maj 1863²³. – 8. Julie Octavie Popp, født 1855, † 4. maj²⁴ 1873, ugift. – 9. Julius Johan Popp, født 26. dec. 1860, † 5. aug. 1909. – 10. J. C. Popp, født 19. okt. 1822, † 1922, enke efter nr. 7. – 11. Caroline Emilie Benthine Popp, født 8. maj 1853, † 20. nov. 1934, ugift. – 12. Valborg Julie Alvilda Hansen, født 8. sept. 1882, † 16. febr. 1957, ugift.

I kapellet står 1974 fem *kister* (sml. fig. 82) med indskrifter for de bisatte nr. 7-11. Den ældste er sortmalet med gipsrelieffer, de øvrige af lakeret eller ådret fyrretræ.

Gravflise med indskrift for nr. 12, hugget i gulvflise over urnebegravelse.

Kapel 13. Midtgang (sml. kapel 3). 12. dec. 1769 solgt til fiskehandler J. C. Raspe.

Familiegravelse, bisatte: 1. Johan David Raspe, begr. 30. jan. 1769, 10 uger. – 2. Dorothea Maria Raspe, begr. 1. aug. 1769, 7 år. – 3. Johan David Raspe, begr. 14. dec. 1769, 5 uger. – 4. Christine Sophie Magdalena Raspe, begr. 23. sept. 1771, 27 år. – 5. Amalie Raspe, begr. 29. dec. 1785, 2½ år. – 6. Johan Daniel Raspe, begr. 10. jan. 1786, 3 uger. – 7. Johan Christoph Raspe, begr. 12. sept. 1796, 67 år. – 8. Dorothea Marie Eskildsen f. Raspe, † 30. juli 1803, 30 år. – 9. Dorothea Magdalena Raspe, begr. 22. juni 1809, 66 år.

Kapel 14. 2. april 1782 solgt til hofbilledhugger Jens Karlebye. 1802 hjemfaldet til kirken. 1846 solgt til kammerherre J. A. Bruun de Neergaard (sml. alterstager nr. 1), 1927 til S. P. Carlsen. 1942 solgtes den ene halvdel til direktør Jean Iversen, der 1949 udlejede en plads til fru Tita Henius.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Maria Margretha Karlebye f. Harsdorff, gift med Jens Karlebye og søster til arkitekten C. F. Harsdorff, begr. 5. april 1782, 42 år.

Anden familiegravelse, bisatte: 2. Elise H. de Neergaard f. Cramer, kammerherreinde, † 28. marts 1836, 54 år. – 3. Jens Laurentius Bruun de Neergaard, kammerjunker, † 28. april 1842, 38 år. – 4. Johan Andreas Bruun de Neergaard, kammerherre og major, begr. 7. juli 1846, 76 år. – Disse tre kister flyttedes 1854 til familiegravsted på Valsøllille kirkegård (sml. DK. Sorø p. 476).

Tredie og fjerde familiegravelse, bisatte: 5. Severin Peter Carlsen, husejer, født 15. aug. 1866, † 25. okt. 1933, gift med nr. 9. – 6. Frits Iversen, født 9. dec. 1918, † 19. aug. 1944, søn af nr. 10. – 7. Paul Henius, læge, født 7. dec.

L.L.1974

Fig. 83. Christians kirke. Kapel 15b, købt af Christiane Lerche 1762. Smedejernsgitter mod vest (p. 208, 253f. med fig. 107). I forgrunden kapel 15a (p. 208). – *Kapelle 15b, 1762 von Christiane Lerche gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Westen. Im Vordergrund Kapelle 15a.*

1891, † 22. jan. 1941. – 8. Kristian Sofus Karl Iversen, restauratør, født 24. juli 1888, † 12. juni 1953. – 9. Anne Dorthea Carlsen f. Hansen, født 2. april 1885, † 21. sept. 1960, enke efter nr. 5. – 10. Jean Viktor Olaf Iversen, direktør, født 10. juni 1891, † 19. okt. 1971. – 11. Jenny Mathea Alvilda Iversen, født 21. aug. 1890, † 19. nov. 1973. – 12. Jean Viktor Iversen, født 7. nov. 1920, † 22. marts 1974.

I kapellet står 1974 tre egetræsmaledede *kister*. To er ens og heraf rummer

den ene ifølge indskrift bisat nr. 5, den anden antagelig hustruen, bisat nr. 9. Den tredje har indskrift for bisat nr. 11. Endvidere er der på en hylde henstillet tre *urner* med navnene på nr. 6, 8 og 10.

Gravflise med indskrift for nr. 12, hugget i gulvflise over urnebegravelse.

Kapel 15a. Kirkens ejendom til 1869, da det solgtes til C. L. Gerlach.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Heinrich Friedrich Schlegel, justitsråd og kirkeældste, begr. 12. sept. 1822, 73 år og 2. Caroline Schlegel f. Hyllested, justitsrådinde, begr. 5. marts 1827, 66 år. Disse kister flyttedes til kapel 35 a.

Familiebegravelse, bisatte: 3. Zelma Martha Vilhelmina Fossum, † 30. dec. 1868, 13½ år, datter af toldassistent Fossum. – 4. Johanne Louise Gerlach, † 5. dec. 1876, 69 år. – 5. Carl Ludvig Gerlach, syngemester ved Det kgl. Theater, † 1893, søn af nr. 4 og gift med følgende: –6. Leocadie Gerlach f. Bergnehr, operasangerinde, † 1919.

I kapellet står 1974 fire egetræsmaledede *kister* (sml. fig. 83), hvoraf tre med indskrifter for bisatte nr. 3, 5 og 6.

Kisteklader (bisatte nr. 1-2). 1) 1822. Henrich Fredrich Schlegel, født 19. juli 1749, † 8. sept. 1822, justitsråd. Blyplade af form som et cirkelsegment, langs kanten rankeslyng. Graveret skriveskrift. Ophængt i midtgangen, på 2. pille til venstre for sydindgangen.

2) 1827, Carolina Sigfridia Schlegel, f. Hyllested. Ved et 41-årigt lykkeligt ægteskab forenet med justitsråd Henrik Frederik Schlegel, af hendes mange børn og børnebørn bevaret i den ømmeste erindring. Plade som nr. 1. Ophængt i midtgangen, på 2. pille til højre for sydindgangen.

Kapel 15b. 27. sept. 1762 solgt til grevinde Christiane Lerche, enke efter Christian Lerche. Gitterdøre.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Christian Lerche, greve og opretter af stamhuset Lerchenborg, † 6. dec. 1757, 65 år; bisat i Petri kirke (sml. DK. Kbh. By, bind 1, p. 355), 1774 overført til kapellet. – 2. Friederich Lerche, søn af kammerherre G. F. Lerche, begr. 2. dec. 1777, 8 år. – 3. Amalie Magdalene Christiane Caroline Lerche, rigsgrevinde af Leiningen-Westerburg, † 8. juli 1800, 87 år, i Hamburg; overført til kapellet samme år.

I kapellet står 1974 tre sortmalede *barokkister* uden indskrift; ud fra deres form og størrelse må de formodes at rumme de tre eneste²⁵, der er bisat her:

1) 1757 (Christian Lerche). Stærkt skrånende trapezform, med glatte sider og låg. 189 × 76-51 cm, højde 94-74 cm.

2) 1777 (Friederich Lerche). Trapezformet, med rigt profileret tværsnit (svarende til nr. 1-5 i kapel 5-6). 143 × 63-52 cm, højde 71-66 cm.

3) 1800 (Amalie Lerche). Som nr. 2, men med enklere profilering. 211 × 88-73 cm, højde 95-87 cm.

L. L. 1975

Fig. 84. Christians kirke. Kapel 16. Epitaf over Peter Appleby, † 1774, og hustruen Anna Pattridge, † 1763. Detalje (p. 210). – *Christians Kirche. Kapelle 16. Epitaph über Peter Appleby, † 1774, und Frau Anna Pattridge, † 1763. Detail.*

Smedejernsdøre (fig. 83). Efter 1762. Til kapellet hører de to dørløje i den fladbuede åbning til kapel 15 a. Sml. i øvrigt p. 253f.

Kapel 16. 12. april 1763 solgt til skibsbygger Peter Appleby. Epitaf og gitre. 1868 hjemfaldet til kirken. 1929 solgt til fru Arentsine Caroline Hansen.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Anna Appleby f. Pattridge, † 22. marts 1763, 52 år, gift med nr. 4. – 2. Alexander Brown, begr. 14. aug. 1768, 8 dage, grosserer Browns søn. – 3. David Brown, begr. 13. juli 1769, 5 år. – 4. Peter Appleby, rebslager og skibsbygger, † 13. aug. 1774, 64 år. – 5. Peter Heiliger de Nully, begr. 19. marts 1776, 27 år. – 6. Lars Peter Erichsen, begr. 24. marts 1787, 7 måneder. – 7. William Brown, begr. 17. dec. 1788, 30 år, søn af nr. 10 og 12. – 8. Lauritz Erichsen, begr. 23. okt. 1796, 4 måneder. – 9. Sophia Louise Appleby, begr. 10. jan. 1797, 4 måneder. – 10. Anna Brown f. Appleby, † 13. dec. 1798, 60 år, datter af nr. 4, gift med nr. 12. – 11. Peter Appleby, agent, † 15. febr. 1807, 67 år, søn af nr. 4. – 12. John Brown, grosserer og skibsreder, † 16. jan. 1808, 81 år.

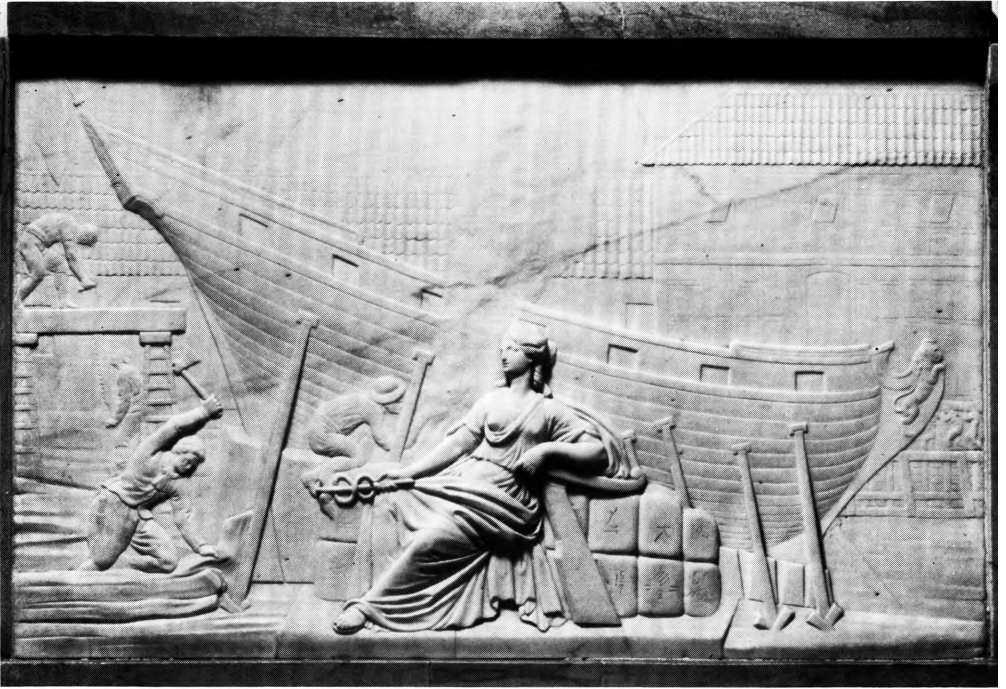
Anden familiegravelse, bisat: 13. Arentsine Caroline Hansen, født 10. juni 1848, begr. 7. nov. 1943.

Kister. 1907 blev de i kapellet stående otte kister nedgravet på kirkegården og det til første familiebegravelse hørende epitaf flyttet op i kirkens indgangsparti²⁶. 1974 står i kapellet en lakeret fyrretræskiste med indskrift for bisat nr. 13.

Epitaf (fig. 84-85). O. 1775. Over Peter Appleby²⁷, † 1774, og Anna Pattridge, † 1763 (bisatte nr. 4 og 1). To indskrifter opridser hovedtrækkene i det engelske ægtepars liv: »Peter Appleby/ fød/ i Gosport i Hampshire i Engelland den 5. october 1709/ Ankom til Kiøbenhavn den 9. junii 1737./ Blev samme aar reebslager mester ved Holmen/ han/ giordte begyndelse med sin reebslagerbane 1740./ og fuldførte samme 1746./ Han indrettede sit skibsbyggerværft 1759./ Døde den 13. augusti 1774. /Hans utrettelige flittighed/ skaffede ham/ mindre rigdom end hans/ ædelmodighed/ og/ godgiørenhed/ reyste ham et monument/ meere varigt/ og mindre tvetydigt end det saa ofte misbrugte marmor«. – »Anna Pattridge/ fød/ i Newport paa eilandet Wight den 12. november 1712./ Hun kom/ i ægteskab aar 1731./ med/ Peter Appelbye reebslager mester ved Holmen/ hun blev i samme moder til fiire sønner og toe døttre hvoraf/ hun / fulgte toe sønner og een datter i evigheden/ den 22. martii 1763./ Hendes / fornuftige huusholdning/ og gudsfrygt/ gav hende evne og hierte til/ følsomhed/ og/ hielpsomhed/ for den nodlidendes trang/ og ret til/ at blive begrædet af flere end hendes egne«.

Det ret brede epitafium er på en fælles sokkel bygget op af de to sidestillede skrifttavler, der flankeres af småengle, og et topstykke, som består af et indrammet relief, kronet af en opsats eller gravurne; på hver side af topstykket står en olielampe. De sørgende engle har dødssymboler, til heraldisk højre, overflødhedshorn og nedadvendt fakkelt, og til venstre en brudt søjle og et spejl omklamret af en orm. På soklen mellem de to næsten fritstående figurer er der indlagt en spiralranke, og i topstykkets underramme er der hugget et ornament (»løbende hund«). Relieffet, der har relation til Applebys virksomhed som skibsbygger og handelsmand, viser antagelig »engelskmandens plads« med et skib på bedding; det har en kronet løve som gallionsfigur og et dannebrogslignende flag agter, hvor travle skibstørmere arbejder. I baggrunden ses bolværk og en række bindingsværkshuse, der måske forestiller Applebys ejendomme ved Overgade oven Vandet. I forgrundens midte og vendt mod højre sidder en kvinde, handelens gudinde, med »Hermes-stav« i den svagt hævede højre hånd. Tilsyneladende er hun anbragt på en stol, men i virkeligheden sidder hun midt i en række opstabilede vareballer, på hvis ender er indhugget en række forskellige vare- eller firmamærker; et af dem består bl.a. af de sammenskrevne bogstaver A og P, der må hentyde til Peter Appleby.

Der er grund til at regne Applebys nabo, billedhuggeren C. F. Stanley, for kunstneren²⁸; han yndede det meget flade relief, der er karakteristisk for top-

L. L. 1973

Fig. 85. Christians kirke. Applebys epitaf (sml. fig. 84). Topfelt (p. 210). – *Christians Kirche. Applebys Epitaph. Kronjeld.*

stykket, og i epitafiets opbygning er der lighedspunkter med andre af hans arbejder, f.eks. P. J. Neergaards epitaf i Ringsted fra 1775 (DK. Sorø p. 172 med fig. 57). Mest slående er ligheden i detailbehandlingen af englenerne her og englen, der er anbragt midt på baldakinen over Garnisonskirkens ligvogn, hvortil Stanley har skåret hele den righoldige dekoration 1773 (DK. Kbh. By, 3. bd., p. 280 med fig. 80)²⁹.

Monumentet er udført af hvidt, italiensk marmor med sokkel og rammeværk af norsk Gjellebækmarmor. Olielampernes flammer er af bronze, der muligvis har været forgyldt ligesom den smalle (nu overhvidtede) metalliste, der skiller de to skrifttavler. Indskriften er hugget med fordybede versaler og med datoerne i romertal; talrige bogstaver har rester af forgyldning. Højden er 265 cm, bredden 227 cm. Epitafiet stod i kapellet indtil o. 1907, da det flyttedes op i kirkens indgangsparti, under kongestolen, hvor det nu har plads på sydvæggen og over for Suhms epitaf (sml. p. 219).

Smedejernsgitre (fig. 104-05). Efter 1763. Til kapellets første indretning hører tre gitre, der udfylder arkaderne mod nord, syd og vest, de to første ens, det sidste med dobbeltdør. Over denne spejlmonogram med initialerne PA for Peter Appleby. Sml. i øvrigt p. 253f.

Kapel 17. 1. nov. 1782 solgt til bager Chr. Hoffschildt. Hjemfaldet til kirken 1881; samme år solgt til etatsråd N. C. Andersen. 1939 købt af tandlæge G. Sørensen Martini.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Christian Hoffschildt, bager, begr. 3. okt. 1782, 62 år, og hustru: 2. Sophie Cathrine Hoffschildt, begr. 2. febr. 1790, 75 år.

Anden familiegravelse, bisat: 3. udøbt pigebarn, † 1884.

Tredie familiegravelse, bisat: 4. Søren Friedrich Sørensen, aktuar, født 21. dec. 1784, † 30. juli 1874 (stod indtil 1939 i kapel 39)³⁰.

I kapellet står 1974 en egetræsmalet *kiste* med indskrift for bisat nr. 4.

Kapel 18. Midtgang (sml. kapel 3). Har altid tilhørt kirken.

Bisatte: 1. Caspar Henrik Köhler, begr. 31. aug. 1770, 60 år. – 2. Johann Eberhard Müller, regimentsfeltskær ved det kgl. artillerikorps, begr. 17. febr. 1785, 34 år. – 3. Cecilie Frederikke Mørk, begr. 16. aug. 1786, 53 år, enke efter C. A. Mörck (sml. kapel 28 nr. 5). – 4. Kammerrådinde Johannesen, begr. 14. marts 1789, 33 år, datter af nr. 3.

Kapel 19. 10. sept. 1783 solgt til etatsråd Johs. Outzen og regimentskirurg Nicolaisen. 1870 hjemfaldet til kirken. 1877 købt af grosserer N. J. Meinerts enke. Gitre. 1943 sammen med kapel 11 (se dette) overgået til A. E. Meinerts Legat.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Louise Christine Outzen, begr. 22. sept. 1777, 4½ år. – 2. Peter Outzen, begr. 30. okt. 1779, 5 år. – Disse to, børn af nr. 3 og 4, bisattes i Trinitatis kirke og førtes til kapellet 1784. – 3. Marie A. Outzen f. Ivers, † 8. sept. 1783, 44 år. – 4. Johannes Outzen, generalkrigskommissær og etatsråd, † 24. nov. 1806, 67 år, gift med nr. 3 og 6. – 5. Anne Henriksen, † 30. okt. 1808, 22 år, ugift. – 6. Anna Joachimine Outzen f. Bes-sel, generalkrigskommissærinde, † 30. juni 1846, 88 år.

Anden familiegravelse, bisatte: 7. Ida Mathilde Meinert, † 1887, 60 år, ugift. – 8. Mette Christine Meinert f. Tang, † 1887, 88 år, enke efter N. J. Meinert (sml. kapel 11 nr. 10).

I kapellet står 1974 fire *kister* (sml. fig. 86), den ene sortmalet med mange træornamenter, de andre egetræsmaledede. Den første rummer antagelig de jordiske rester af S. O. Kofoed (se kapel 11, bisat nr. 8). En af de egetræsmaledede bærer indskrift for N. J. Meinert, og de to sidste, helt ens kister rummer antagelig de bisatte nr. 7-8.

Smedejernsgitre. O. 1877. Kapellet afgrænses i arkaderne mod syd, nord og øst af gitre, der er vandret afsluttet i højde med hvælvpillernes kragbånd; indgang gennem det østre.

L. L.1974

Fig. 86. Christians kirke. Kapel 20, købt af Peter Fenger 1760. Smedejernsgitter mod øst (p. 213, 249 f. med fig. 103). I forgrunden kapel 19 (p. 212). – *Christians Kirche. Kapelle 20, 1760 von Peter Fenger gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Osten. Im Vordergrund Kapelle 19.*

Kapel 20. 18. sept. 1760 solgt til grosserer Peter Fenger. Gitre.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Christian Fenger, Peter Fengers søn, begr. 3. marts 1769, 5 uger. – 2. Elisabeth Fenger, begr. 24. dec. 1771, 4½ måned. – 3. Peter Fenger, grosserer, begr. 30. dec. 1774, 55 år. – 4. Peter Fenger, begr. 16. jan. 1779, 20 år. – 5. Zacharias Fenger, begr. 18. okt. 1784, 18 år. – 6. Nicolai Ernst Fenger, grosserer, begr. 7. sept. 1798, 35 år, søn af nr. 3. – 7. Hanne Ely Fenger, begr. 22. april 1802, 1 måned. – 8. Christian Noe Fenger, begr. 27. jan. 1805, 4 år. – 9. Andreas Fenger, regimentskirurg, begr. 3. okt. 1806, 42% år, søn af nr. 3. – 10. Else Fenger f. Brock, † 27. jan. 1811, 74 år, enke efter nr. 3. – 11. Pastor Fengers datter, begr. 2. marts 1811. – Ved kryptens istandsættelse 1867 nedgravedes ovennævnte kister på kirkegården. – 12. Elisabeth Kirstine Fenger, † 16. dec. 1823, 26 år, ugift. – 13. Marie Helene Fen-

ger, † 5. dec. 1824, 4 år. – 14. Rasmus Fenger, sognepræst ved Vor Frelser kirke, † 20. feb. 1825, 64 år, søn af nr. 3. – 15. Andreas Ewald Fenger, † 22. juli 1825, 14½ år, søn af nr. 14. – 16. Rasmus Fenger, sæbesyder, † 16. maj 1829, 62 år, søn af nr. 3. – 17. Christine Lorenze Fenger f. Meinert, † 24. nov. 1834, 55 år, enke efter nr. 16. – 18. Marthe Helene Fenger f. Meinert, † 26. sept. 1856, 81 år, enke efter nr. 14. – 19. Peter Fenger, † 13. dec. 1857, 17 dage. – 20. Et udøbt pigebarn, † 1864. – 21. Ingeborg Fenger, † 12. marts 1864, ¼ år. – 22. Peter Lorenz Edelberg, † 25. april 1865, 3 år (overført til assistenskirkegården). – 23. Emil Fenger, † 13. febr. 1867, 11 år. – 24. Johanne Marie Christine Fenger, † 3. marts 1873, 55 år, ugift. Ved kapellets istandsættelse 1912 blev nr. 16-24 nedgravet på kirkegården. – 25. Ida Louise Fenger f. Plockross, født 28. dec. 1827, † 12. dec. 1882, og dennes ægtefælle: 26. Carl Emil Fenger, født 9. febr. 1814, † 21. sept. 1884, søn af nr. 14, geheimeetatråd, professor, overlæge ved kgl. Frederiks hospital, direktør for landbohøjskolen og borgmester.

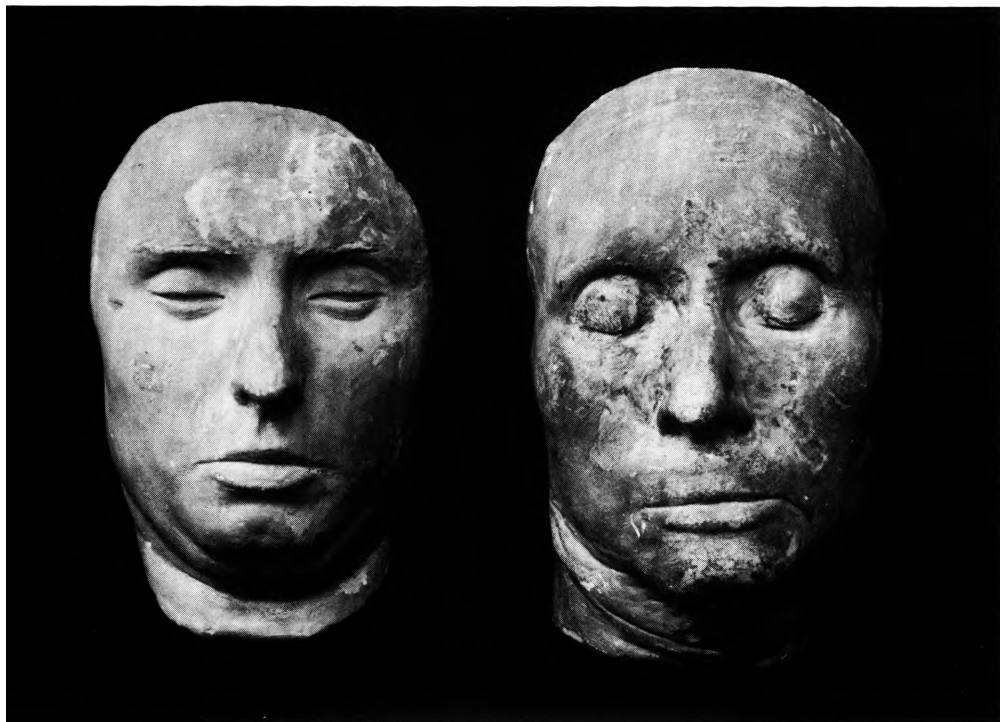
I kapellet står 1974 to egetræsmaledede *kister*, der ifølge indskrift rummer de bisatte nr. 25-26.

Smedejernsgitre (fig. 86). Efter 1761. Til kapellets første indretning hører gitre, der lukker arkaderne mod syd og øst, det sidste med indgang, samt et gitter i nordre lysåbning. Over døren forgyldt, kronet spejlmonogram med initialerne PF for den 1. ejer, Peter Fenger. Herunder årstallet 1761. I det søndre gitter samme årstal og spejlmonogram med initialerne EB for Fengers hustru, Else Brock. Sml. i øvrigt p. 249f.

Kapel 21. 17. okt. 1760 ved kgl. resolution overdraget pastor Josias Lorck, efter at han selv havde udvalgt kapellet under prædikestolsaltret (sml. p. 194). Mindetavle. 1868 hjemfaldet til kirken. 1882 solgt til grosserer L. N. Hvidt. 1913 overtaget af kirken.

Første familiebegrovelse, bisatte: 1. Daniel Kreber, kaptajn, begr. 23. aug. 1760, 79 år, svigerfar til pastor Lorck. – 1a. Pastor Lorcks dødfødte datter 1761. – 2. Dorothea Maria Lorck f. Kreber, begr. 23. nov. 1770, 49 år, pastor Lorcks 1. hustru. – 3. Maria Charlotte Amalie Müller f. Nissen, begr. 26. nov. 1771, 61 år, moder til nr. 5. – 4. Josias Jessen Lorck, præst ved Frederiks tyske Kirke, † 8. febr. 1785, 62 år (jfr. mindetavle). – 5. Sophie Amalie Lorck f. Müller, begr. 21. febr. 1787, 45 år, pastor Lorcks 2. hustru. – 6. Georg Christian Adler, søn af professor Adler, (Lorcks efterfølger i embedet), begr. 12. okt. 1789, 14 måneder. – 7. Hedevig Hoe, begr. 6. juni 1800, 50 år. – 8. Elisabeth Charlotte Hviding, † 14. okt. 1814, 2 år.

Kisterne med bisatte nr. 1-4 nedsænkedes under gulvet 1868, mens de øvrige førtes til kapel 35 b. Siden da har kapellet stået tomt.

L. L. 1974

Fig. 87. Christians kirke. Kapel 21b, købt af A. H. von Moltke 1792. Dødsmasker (p. 216). – *Christians Kirche. Kapelle 21b, 1792 von A. H. von Moltke gekauft. Todesmasken.*

Mindetavle. 1936. Over Josias Jessen Lorck, født i Flensborg 3. jan. 1723, † 8. febr. 1785 i København, tysk kapellan ved Vor Frelsers kirke 1745 og sognepræst ved Frederiks tyske kirke fra 1759 til sin død. Lorck begyndte hurtigt efter sin ansættelse ved Vor Frelser arbejdet på at skaffe den tyske menighed egen kirke (sml. p. 78). Sammen med sine to hustruer og sin første svigerfar hviler han under gulvet i det nu tomme kapel. Opsat på nordvæggen.

Kapel 21b eller *Moltkes kapel* (først kaldet »kapellet under orglet«). Benyttet af kirken (sml. kapel 35 b), indtil det 24. febr. 1792 solgtes til overhofmester A. H. von Moltke. Ifølge skødets bestemmelser skulle der kun bisættes tre personer³¹, de samme, hvis sarkofager nu står i kapellet.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Sophie Moltke, begr. 1792, datter af: 2. A. H. Moltke, begr. 1792, og hustru: 3. M. E. Moltke, begr. 1798.

Sarkofager. O. 1792. Indskrifter på østenderne af de tre ens sarkofager henviser til:

1) 1792. »Her hviler / Frue Sophie Moltke / fød den 5te Octobr 1770. / gift den 5te Junii 1786. / med Hr Iver Rosenkrantz Levetzau / til Stamhuset Restrup, / Ridder af Dannebrog Ordenen, / som efterlod hende Enke den 27^{de}

May 1787. / hendes af sorrig nedbøvede Forældre / Faderen Hr Anthon Henrich Moltke / Ridder af Elephanten / Moderen Frue Marie Elisabeth Rosenkrantz / forlod hun ved en salig og sagte Død, / da Gud tog hende til sig / den 21de Januarii 1792. / Herren gav, Herren tog. / lob. C. 1. Y. 21.«

2) »Her hviler Støvet / af / en herliggjort Sjæl / af / Anthon Henrich von Moltke / Geheime Conferentz Raad, Ridder af Elephanten / og Oberhofmester hos hendes Maiestæt Dronning / Juliane Marie. / Han var født den 24de Sept. 1734 / indlod sig i Ægteskab den 16de April 1764 / med Baronesse / Marie Elisabeth Rosenkrantz / avlede med hende i et kierligt Ægteskab 4re Børn / som alle for ham gik ind i Evigheden og forlod / selv hende, nedsenkt i den dybeste Sorg, / den 21de April 1792. / Sandheden maae oprette ham det Minde / at han var / en nidkier Christen, en reedelig Embedsmand, en øm / Ægtefælle, en kierlig Fader og en trofast Ven. / Hans sidste Trøst var derfor grundet / da Gud ikke sparede sin egen Søn, etc. Rom. C. 8de V. 32«.

3) O. 1792. Efter citat fra 1. Kor. 15, 54-55: »Med denne en friemodig Christens Trøst / endte / Geheime Conferenceraadinde / Maria Elisabeth Moltkes / fød Rosenkrantz / sin iordiske Løbebane / den □ / som hun havde begyndt / den 24de Martii 1743. / <Døde d. 25 Novemb. / 1798 >«.

De tre sarkofager, der er helt ens, er anbragt i det lille rums midte og så tæt sammen, at soklerne berører hinanden. På den lave aftrappede sokkel er hver sarkofag opbygget af fire glatte, lodretstillede stenplader og afdækket med et plant, langs kanterne affaset låg. 228 × 106 cm, højden 116. Materialet er norsk marmor. Der findes ingen anden dekoration end gavlenes indskrifter, som står med fordybede versaler. – De tre stenkister skal være leveret af billedhuggeren Nicolai Dajon efter tegning af C. F. Harsdorff³².

Under de allieredes luftangreb på Burmeister og Wain 1943 skete der skader på kirken (sml. p. 142); også dette kapel blev berørt. Det gik især ud over sarkofag nr. 3, og ved den påfølgende istandsættelse, hvor østenden i denne stenkiste fornyedes, viste det sig, at langsiderne var stærkt ødelagt af tæring indefra, således at der måtte ske en delvis fornyelse (arkitekt Poul H. Mørck)³³.

Dødsmasker. Antagelig 1792. I forbindelse med en istandsættelse 1904 nævnes, at der i kapellet lå »to Dødsmasker af de der begravne«³⁴. Bobé henleder i 1912 opmærksomheden på de i kapellet tidligere opstillede »Stenbuster af ægteparret Moltke«, der da stod på kirkens loft. I begge tilfælde må der være tale om de to dødsmasker, som nu hænger i sakristiet. Disse masker (fig. 87) synes at gengive ansigterne af en ret ung kvinde og en ældre mand; da næsepartiet antyder slægtskab mellem de to personer, er det troligt, at maskerne er taget efter datteren og faderen, som døde med tre måneders mellemrum³⁵.

Smedejernsdøre. Efter 1792. Til kapellets indretning hører de to dørløje, der lukker den fladbuede åbning til kapel 21.

Kapel 22. Tilhørte kirken til 1882, da det solgtes til grosserer L. N. Hvidt (sml. kapel 21). 1913 overtaget af kirken.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Maria Magdalena Elisabeth Thestrup f. Saint-Aubain, begr. 13. marts 1787, 26 år, gift med etatsråd Ole Thestrup. – 2. Matthias Friedrich Thestrup, begr. 30. juli 1787, 2 år, søn af nr. 1. – 3. Robert Holfort, skibskaptajn fra England, begr. 15. dec. 1787, 63 år. – 4. Mary Dungan, f. O' Connel, begr. 9. febr. 1789, 51 år, gift med agent Dungan; stod her kun til 1791. – 5. Jessinius Claesen, konferensråd, begr. 22. febr. 1792, 72 år. – 6. Caroline Dorothea Tugendreich Claesen, † 24. aug. 1803, 41 år. – Ovennævnte kister nedgravedes 1870 på kirkegården.

Familebegravelse, bisat: 7. Lauritz Nicolai Hvidt, grosserer og kirkeforstander, † 1885 (nedsat på Assistens Kirkegård 1886).

Bortset fra tre midlertidigt henstillede *urner*, hvoraf to er ubenyttede, står kapellet tomt og giver sammen med kapel nr. 21 adgang til nr. 21b under sakristi og præsteværelse.

Smedejernsgitter. O. 1877. Opsat i arkaden mod øst og nøje svarende til østre gitter i kapel 19.

Kapel 23. Midtgang (sml. kapel 3). 3. sept. 1778 solgt til bankkontrollør Thomas Jensen.

Bisatte, under gulvet: 1. Birgitte Elisabeth Jensen, begr. 5. sept. 1778, 16 år, datter af nr. 3 og 4. – 2. Mathias Ewald Møller, begr. 5. sept. 1794, 20 uger. – 3. Elisabeth Jensen, begr. 23. okt. 1794, 57 år. – 4. Thomas Jensen, bankkontrollør og kirkeforstander, begr. 4. maj 1795, 62 år, gift med nr. 3. – 5. Mathias Ewald, begr. 7. sept. 1797, 14 uger.

Kapel 24. Tilhørte kirken til 1855, da det solgtes til grosserer H. M. Schött.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Charlotte Louise von Waldow, hofdame, begr. 3. maj 1763, 53 år. – 2. Mauritz Quist, farver, begr. 5. marts 1778, 64 år. – 3. Vigilius Erichsen, hofportrætmaler og justitsråd, begr. 31. maj 1782, 59 år (jfr. mindsten på kirkegården, opsat 1912). – 4. Elert Ditlev von Lowzow, generalmajor, † 25. sept. 1785, 74 år. – 5. Magdalena Quist, begr. 5. april 1799, 73 år. – 6. Johan Quist, begr. 17. juli 1799, 13 uger. – Resterne af ovennævnte kister, der stod i kælderen under kapellet, nedgravedes 1912 på kirkegården.

Første familiebegravelse, bisatte: 7. Hans Marcussen Schött, grosserer, født 23. marts 1816, † 7. nov. 1855. – 8. Maria Magdalena Schött f. Thonboe, begr. 22. sept. 1857, 28 år, enke efter nr. 7. – 9. Emilius Schött, grosserer, født 31. aug. 1818, † 15. dec. 1863.

I kapellet står 1974 tre ens, sortmalede *kister* (sml. fig. 88), af trapezformet tværsnit, på løvefødder. Blandt de traditionelle gipsornamenter ses et relief af

en sørgende engel ved en stele. Kisterne rummer ifølge samtidige eller senere påskrifter de bisatte nr. 7-9.

Kapel 25. 17. aug. 1778 solgt til historikeren P. F. Suhm, hvis eneste arving var død januar samme år. 19. juli 1788, få dage efter hustruens død, oprettede Suhm et testamente, hvorved der tilfaldt kirken 1000 rdl. mod »at holde alle tre kister og epitafium rene og nette, forbydende herved, at ingen lig må mere der nedsættes«³⁶. Epitaf og gitter.

Bisat, mens kirken var ejer: 1. Carl Rudolph von Bertouch, kammerherre, begr. 18. maj 1765, 56 år; 1778 flyttet til kapel 35b.

Suhms familiebegrovelse, bisatte: 2. Ulrich Frederik Suhm, † 1778, 17 år (henstillede midlertidigt i kapel 35 b). – 3. Karen Suhm, † 1788, 56 år. – 4. Peter Frederik Suhm, † 1798, 69 år.

Sarkofager og epitaf (fig. 88-89). O. 1778-88³⁷. De tre sarkofager rummer bisatte nr. 2-4, og er alle forsynet med indskrift på latin. På den midterste står: »H[ic] S[epultus] E[st]/ Ulricus Fridericus Suhm/ nat. d. XXI novbr. Nidrosiæ MDCCLXI / mort. d. III januarii Hafniæ MDCCLXXVIII/ parentum olim deliciæ nunc desiderium« (»her er begravet U.F. S., født i Nidaros 21. nov. 1761, død i København d. 3. jan. 1778, fordem forældrenes fryd, nu deres savn«). På moderens sarkofag (til venstre) står: Catharina Angel, P. F. Suhms hustru, født 16. maj 1732 i Nidaros, død 11. juli 1788. På faderens står: Petrus Fridericus Suhm, født 18. okt. 1728 i København, død <7. sept.> 17<98>.

De tre sarkofager danner een stor blok, med sønnens kiste som midtpunkt, fremhævet såvel ved materialets farve som ved form og dekoration. Låget på denne kiste er fladt med affasede langsider ligesom forældrenes, der dog har skråfas hele vejen rundt, men sønnens smykkes af gavltrekanter, som fremhæver den midtakse, der også kendetegner epitafiet, som tidligere havde plads ved fodenden. Sarkofagen er helt af hvidt, italiensk marmor, og den frie hovedende har et svagt fremspringende skriftfelt, anbragt på baggrund af florumvundne grene; herunder findes en slyngbort og i trekantgavlen Guds øje. Forældrenes kister er af sort, belgisk marmor med hvide dekorationer; på de frie sider klassisk godronering om cirkelfelter med hvide marmorplader, hvoraf gavlenes bærer de nævnte indskrifter, der ligesom sønnens er udført med fordybede versaler. – Den samlede bredde af sarkofagerne er 340 cm; længden på den midterste er 218 cm, på de andre 238 cm, idet disse springer frem foran sønnens; højden på hans kiste, målt til gavlspidsen er 130 cm, mens oversiden af de flankerende kisters ligger i 112 cm.s højde.

Epitafiet (fig. 89) er tredelt, og i det svagt fremspringende midtparti findes portrætrelieffer af de bisatte, med sønnens anbragt i midtaksen. På de smalle sidefelter er der hugget relieffer med dødssymboler: palmegrene, nedad-

L. L. 1973

Fig. 88. Christians kirke. Kapel 25, købt af P. F. Suhm 1778. Smedejernsgitter mod vest og sarkofager, de sidste og epitafiet fig. 89 udført o. 1778-88 af Andreas Weidenhaupt (p. 220). I forgrunden kapel 24 (p. 217). – *Christians Kirche. Kapelle 25, 1778 von P. F. Suhm gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Westen und Sarkophage, die letzteren und Epitaph Fig. 89 1778-88 von Andreas Weidenhaupt ausgeführt. Im Vordergrund Kapelle 24.*

vendte fakler og sørgeflor. Midtpartiet krones af et relief, dødens genius, og over sidefelterne er der røgelsekar. Lidt under og symmetrisk anbragt i forhold til sønnens portræt ses to små rektangulære »lus«, der kan dække over huller efter kroge beregnet til ophængning af blomsterkranse. Materialet er norsk Gjellebækmarmor og hvidt italiensk marmor, det sidste anvendt til portrætrelieffer og topstykker. – Epitafiets samlede bredde og højde er henholdsvis 240 og 202 cm; af højden udgør toprelieffet 70 cm og et bindigt sokkelparti 46-47 cm. Denne sokkel kan være tilføjet, da epitafiet o. 1912 flyttedes til sin nuværende plads i kirkens indgangsparti, hvortil man nogle år tidligere havde flyttet Applebys epitaf (se kapel 16). Af de førte forhandlinger om flytningen fremgår, at monumentet var ganske utilgængeligt i kapellet. Havde

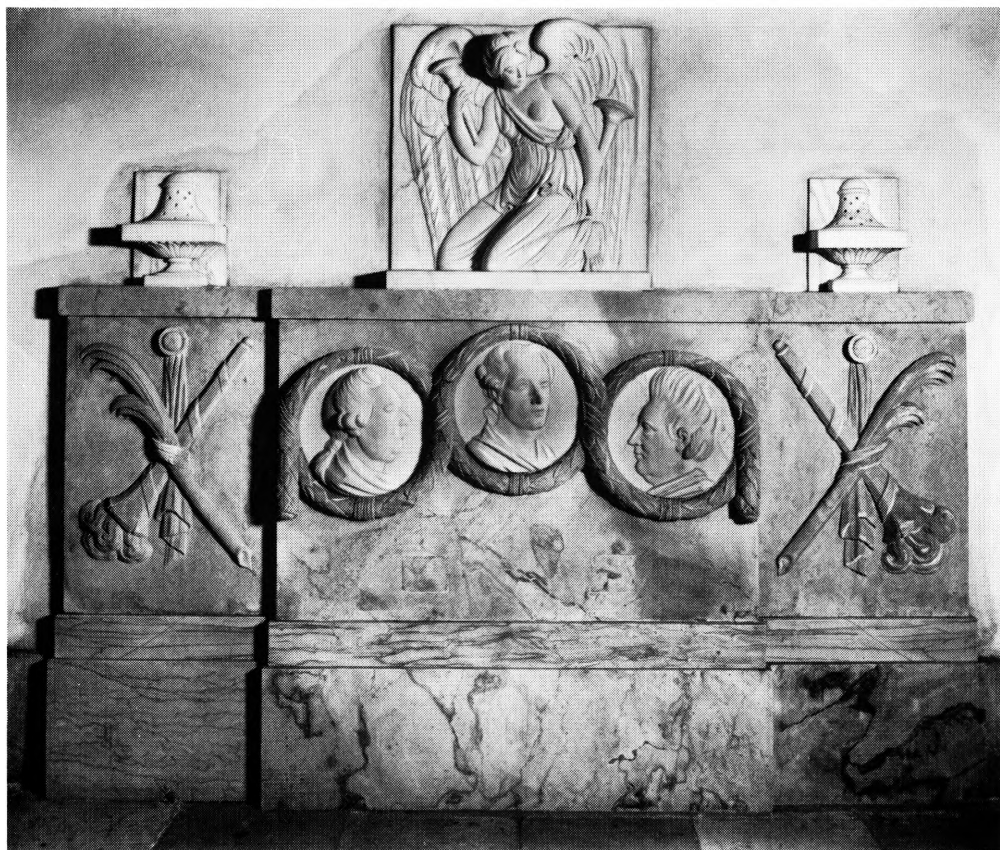
epitafiet haft sin nuværende højde, betyder det, at sarkofagerne først må have stået fri af væggen, og det er næppe troligt. Man må da forestille sig, at epitafiet har hvilet direkte på sarkofagernes fodender.

Ifølge Jonge er sarkofagerne og det tilhørende epitaf udført af billedhuggeren Andreas Weidenhaupt³⁸. Monumentet kan som gitret, der lukker kapellet, være blevet bestilt straks efter sønnens død 1778, men det er tilsyneladende først fuldendt efter hustruens død ti år senere. I hvert fald er hendes skriftplade ligesom sønnens færdighugget på een gang og ikke som Suhms egen senere suppleret med dødsdata.

Smedejernsgitter (fig. 88). Efter 1778. Til Suhms indretning af kapellet hører kun det gitter, som udfylder arkaden mod vest. De smalle partier til siderne for en dobbeltdør er karakteriseret som joniske pilastre, og i frisen over dem står ANNO – 1778. På hver dørføj sidder et våben, til (heraldisk) højre Suhms: firdelt med midtskjold, hvori en springende, blå hest på forgyldt grund. I 1. og 4. felt: forgyldt, rejst løve under tre gyldne stjerner, på blå grund. I 2. og 3. felt: grønt træ på hvid grund. Alle felter indrammet af rødt. Hjelmtegnet blå med forgyldt visir og krone; ud af denne springer forkroppen af blå hest. Skjoldet kranses af forgyldt løv på blå bund. Over våbnet rødt bånd med forgyldt indskrift: Peter Friderich Suhm. – På den anden dørføj sidder hustruens (talende) våben: udelt, hvidt skjold med to blå fiskekroge, flankeret og skilt af tre gange to røde stjerner; skjoldet indrammet i rødt. Hjelmtegnet blå, med gyldent visir, kronet med gylden stjerne mellem røde vinger. Skjoldet omgives af gyldent løv på blå bund. Over våbnet rødt bånd med forgyldt indskrift: Karen Angell. Sml. i øvrigt p. 256f.

Kapel 26. 15. aug. 1766 solgt til sukkerraffinadør L. F. Römer. Gitre. 1866 hjemfaldet til kirken. 1881 købt af grosserer H. F. Hassert.

Første familiebegravelse, bisatte: 1. Juliana Römer, begr. 2. okt. 1766, ½ år. – 2. Caroline Mathilde Römer, begr. 23. nov. 1768, 6 uger. – 3. Mauritz Römer, begr. 30. jan. 1769, 1 år. – 4. Anna Catharina Römer, f. Lorck, begr. 5. marts 1770, 38 år. – 5. Ludwig Ferdinand Römer, sukkerraffinadør, † 17. april 1776, 61 år, gift med nr. 4. – 6. Emilie Wilhelmine Römer, begr. 7. marts 1788, 1 ½ år. – 7. Josias Lorck Römer, begr. 18. okt. 1791, 7 år. – 8. Emilie Wilhelmine Römer, begr. 6. nov. 1791, 2 år. – 9. Louise Augusta Klein, begr. 11. april 1793, 1 år. – 10. Hans Georg Römer, begr. 24. maj 1794, 9 år. – 11. Christine Amalia (?) Wandel f. Römer, begr. 24. juli 1801, 19 år (nedsat på Vor Frue assistenskirkegård 1824). – 12. Johan Ludvig Römer, artilleriløjtnant, begr. 1. sept. 1801, 16 år. – 13. Christina Dorothea Römer, † 11. april 1813, 57 år. – 14. Frederik Christian Römer, sukkerraffinadør og kirkeældste, † 14. dec. 1827, 72 år, søn af nr. 5, gift med nr. 13. – 1868 flyttedes otte kister til kapel 35 a og b.

Hauerslev's Atelier

Fig. 89. Christians kirke. Epitaf over Ulrich Frederik Suhm, † 1778, Karen Suhm, † 1788, og P. F. Suhm, † 1798 (sml. fig. 88). – *Christians Kirche. Epitaphium über Ulrich Frederik Suhm, † 1778, Karen Suhm, † 1788, und P. F. Suhm, † 1798.*

Anden familiegravelse, bisatte: 15. Hermann Ferdinand Hassert, grosserer, † 1882. – 16. Grosserer Besties barn, † 1882. – 17. Johanne Caroline Marie Bestie, † 1883. – 18. Grosserer Besties barn, † 1885. Nr. 16-18 er børn af H. F. Hasserts datter, gift Bestie. – 19. Caroline Hassert, enke efter nr. 15, † 1887. – 20. B. E. A. Hassert, † 1900, ugift.

I kapellet står 1974 seks *kister*, tre store af eg og tre små egetræsmaledede. En af de første har kisteplade med initialerne H.F.H. henvissende til bisat nr. 15; de øvrige rummer antagelig de bisatte nr. 16-20.

Smedejernsgitre (fig. 90, 100). Efter 1765. Til kapellets første indretning hører gitre, som udfylder arkaderne mod nord, syd og vest, det sidste med dobbeltdør. Over denne kronet spejlmonogram med initialer LFR for Ludvig Ferdinand Rømer. På hver dørføj et våben: i udelt, blå skjold skråtstillet, gyldent anker. Gyldent hjelmtegn med opadrettet, forgyldt og panserklædt arm med sværd, flankeret af seks røde standarter; skjoldene er nu sortmalede. På hvert

af de ens sidegitre er der nagelhuller, som stemmer med spor på to plader, som nu er anbragt i midtgangen på 4. og 5. pille til højre for gravkappellets sydindgang. På den ene (fig. 100) står Ludevig Ferdinand Römer 1765. På den anden, hvor indskriften er malet og stærkt forvitret, læses Rømers initialer samt slutningen af en tolinjet indskrift: »... her Kiöbmand paa Kysten Guinea«. Sml. i øvrigt p. 253f.

Kapel 27. Tilhørte kirken til 1929, da det solgtes til ingeniør G. Heinrich, ejer af kapel 9, og fru Holst-Hansen, ejer af kapel 34, med halvdelen til hver.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Albrecht Ernst von Berger, begr. 15. juli 1765, 4 år. – 2. Johan Wilhelm von Berger, begr. 3. april 1779, 25 år. – 3. Sara Margrethe von Berger f. von Ramdohr, † 11. maj 1780, 58 år. – 4. Johan Chilian Just von Berger, kongelig livlæge og konferensråd, † 16. marts 1791, 67 år, gift med nr. 3 (jfr. mindetavle nr. 3 på kirkegården, opsat på kirkens bekostning 1912). – 5. Lauritz Boye Quist, begr. 22. april 1792, 74 år. – Ovennævnte kister, der var nedsat i kælderens, nedgravedes 1912 på kirkegården³⁹.

I kapellet står 1974 fire egetræsmaalede *kister*, hvoraf den ene ifølge indskrift rummer bisat nr. 8 fra kapel 34 (sml. dette). De to midterste har sortmalet dekoration og navne, der viser, at kisterne er tilflyttet fra kapel 9 (nr. 8 og 9). Den fjerde kiste formodes at rumme Marie Cathrine Heinrich, f. Sally, der 1845 bisattes i kapel 39 (nr. 1) og senere flyttedes til kapel 9. Kisten er udformet omtrent som de tre i begravelsen syd for (kapel 24); dekorationen på langsiderne er beslagværk og nedadvendte fakler, på enderne olielampe og engel ved tre søjler. 203 × 69-77 cm, højde 93 cm.

Kapel 28. Midtgang (sml. kapel 3).

Bisatte, under gulvet: 1. Marie Kirstine Jürgensen, begr. 22. okt. 1767, 49 år. – 2. Nicolay Friedrich Jürgensen, begr. 6. okt. 1770, 14 år. (Nr. 1-2 er antagelig familie til bisat nr. 3 i kapel 33, der støder op til kapel 28). – 3. Conrad Friedrich von Herbst, oberstløjtnant, begr. 3. juni 1778, 76 år. – 4. Carl Henrich Siversen, begr. 8. okt. 1779, 26 år. – 5. Christian August Mörck, overfører i Holsten, begr. 16. marts 1781, 71 år (sml. kapel 18, nr. 3 og 4). – 6. Jesinius Johan Christoph Amberg, begr. 7. juni 1785, 4 år. – 7. Henriette Adelaide Francisca Amberg, begr. 18. juni 1785, $\frac{5}{4}$ år.

Kapel 29. 5. aug. 1845 købt til grosserer Jacob Holm. Gitre. 1943 overdraget til A/S Jacob Holm og Sønners Fabrikker.

Bisatte: 1. Jacob Holm, grosserer, † 3. aug. 1845, 74 år. – 2. Victoria Holm, begr. 6. dec. 1846, 8 måneder. – 3. Charles Holm, begr. 25. okt. 1849, 15 måneder. – 4. Anna Margrethe Holm f. Kirkerup, † 15. dec. 1852, 70 år, 3. hustru

Hude 1913

Fig. 90. Christians kirke. Kapel 26, købt af L. F. Römer 1766. Smedejernsgitter mod vest (p. 220). – Christians Kirche. Kapelle 26, 1766 von L. F. Römer gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Westen.

til nr. 1. – 5. Georg Holm, grosserer, † 2. nov. 1867, 65 år. – 1868 nedgravedes nr. 2 og 3 på kirkegården.

I kapellet står 1974 to sortmalede *kister* af nybarok form (sml. fig. 91); indtil 1935 var de betrukket med sort klæde, dekoreret med tylsdraperier og kvaster samt for den ældstes vedkommende med pålagte palmetter af sort fløj⁴⁰. Begge har ovale kisteplader af bly; graveret skriveskrift, navnet med versaler.

1) 1845. Jacob Holm, født 25. sept. 1770, † 3. aug. 1845, grosserer og ridder af Dannebrog. »Et dådfuldt liv, ofret i kærlighed hans efterladte og i gavnrighed hans fødeland, endtes i en alder af henved 75 år«. 196 × 74 cm, højde 87 cm.

2) 1852. Jacob Holms enke, Anna Margrethe, f. Kirkerup 12. sept. 1782, † 15. dec. 1852. »Efterlevende stedbørns sande moder, husets smykke og familiekredsens glæde«. 204 × 80 cm, højde 92 cm.

Gravfane. Et stort splitflag, Dannebrog med indskrift i guld: »Hædersmanden Jacob Holm«, er ophængt i kapellets sydside (sml. fig. 91).

Støbejernsgitre (sml. fig. 91). O. 1845. Kapellets arkader mod nord, syd og

øst er indtil omkring pillernes vederlagshøjde lukket med gitre. På de to dørfølge i øst ens våben eller bomærker: cirkulært skjold med korslagte faner og treforke symmetrisk omkring en lodret akse, der foroven er formet som hermesstav, kronet af vinget hjelm, forneden som nedadvendt fakkell. I skivens midtpunkt og over spejlvendte fisk en rektangulær plade med indskrift, til (heraldisk) højre: »Jacob Holms«, til venstre »Familiebegravelse«.

Kapel 30. 1764 solgt til kommandør Simon Hooglant. Gitter. 1912 afstået til kirken. 1937 solgt til Sofie Hansen.

Første familiebegravelse, bisatte: 1. Anna Kirstine Hooglant f. Østerbye, † 27. febr. 1765, 36 år, Simon Hooglants 2. hustru. – 2. Carl Hooglant, begr. 11. maj 1765, 24 uger, søn af nr. 1. – 3. Justine v. Hemmert, begr. 8. dec. 1769, 3 uger. – 4. Jost Simon v. Hemmert, begr. 27. marts 1773, 4 uger. – 5. Simon Hooglant, viceadmiral, † 19. dec. 1789, 77 år. – 1912 nedsattes ovennævnte kister på kirkegården (sml. mindetavle over Simon Hooglant på kirkegården, opsat 1912). Sammen med disse nedsattes en voksenkiste fra samme kapel, rummende de jordiske rester af en ukendt⁴¹.

Anden familiebegravelse, bisat: 6. William Hansen, direktør for Brede Klædefabrik, født 18. dec. 1873, † 24. marts 1937.

I kapellet står 1974 to *kister*, hvoraf den ene er ubenyttet; den anden rummer bisat nr. 6. Herpå ligger en *sølvkrans*, der på sløjfen har indskriften: »Fra en Kreds af Arbejdere paa Brede Fabrikker«.

Smedejernsgitter (fig. 91). Efter 1765. Til kapellets første indretning hører et gitter, som lukker arkaden mod øst. Over de dobbelte dørfølge og indlagt i gitret et skjold og årstallet 1765; begge dele dækkes af et på østsiden ophængt skjold med et våben, som uden tvivl tilhører kapellets ejer, Simon Hooglant: på lysegrøn, oval metalplade et malet, tværdelt skjold. I øverste felt på blå baggrund syv forgyldte stjerner omkring en opadvendt kårde. I nederste felt to sorte zigzagstriber på forgyldt grund. Over våbnet forgyldt hjelm, under det: Aō 1765. Sml. i øvrigt p. 254f.

Kapel 31. 30. maj 1765 solgt til forvalter Chr. Vilh. Lund. Gitre. 1868 hjemfaldet til kirken. 1873 købt af komponisten, professor Chr. Barnekow.

Første familiebegravelse, bisatte: 1. Friedrich Ulrich Lund, begr. 3. sept. 1769, 3 år. – 2. Karen Lund, begr. 19. sept. 1769, 1 år. – 3. Christian Vilhelm Lund, forvalter, begr. 25. marts 1772, 71 år. – 4. Hans Andreas Lund, begr. 20. maj 1772, $\frac{5}{4}$ år. – 5. Christian Vilhelm Lund, begr. 17. nov. 1772, 3 uger. – 6. Birgitte Catharina Schade, begr. 21. feb. 1775, 62 år. – 7. Karen Hansen Lund, begr. 4. feb. 1782, 77 år, enke efter nr. 3. – 8. Christian Vilhelm Lund, begr. 18. okt. 1785, 20 år. – 9. Margrethe Eleonora Lund f. Schade, begr. 20. maj

L. L. 1974

Fig. 91. Christians kirke. Kapel 30, købt af Simon Hooglant 1764. Smedejernsgitter mod øst (p. 224). I forgrunden kapel 29 (p. 222). – *Christians Kirche. Kapelle 30, 1764 von Simon Hooglant gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Osten. Im Vordergrund Kapelle 29.*

1786, 44 år. – 10. Christian Friedrich Lund, begr. 12. april 1791, 53 år. – 11. Hans Lund, begr. 13. juni 1791, 48 år. – 12. Christian Kaas, kammerherre og kommandør, begr. 13. maj 1803, 72 år. – 13. Carl Conrad Lund, rådmand, begr. 3. jan. 1806, 60 år. – 14. Johanne Georgine Lund f. Liebenberg, begr. 14. feb. 1812, 73 år. – 15. Mette Cathrine Kaas f. Lund, kammerherreinde, begr. 29. juli 1815, 62 år, enke efter nr. 12. – 1868 hensattes nr. 1-8 under gulvet; nr. 9-15 flyttedes til kapel 35 b.

Anden familiebegravelse, bisatte: 16. Aage Barnekow, født 14. aug. 1866, † 12. febr. 1867. – 17. Mathilde Barnekow, født 20. maj 1863, † 25. april 1867. – 18. Thora Barnekow, født 17. april 1865, † 6. marts 1868. – Nr. 16-18, der oprindeligt stod i kapel 10, er alle børn af komponisten Chr. Barnekow. – 19. Agnete Hamburger f. Barnekow, født 24. april 1871, † 10. juni 1904. – 20. Laura Barnekow f. With, enke efter Chr. Barnekow, født 15. sept. 1832, † 26. sept. 1920. – 21. Brita Barnekow, malerinde, født 4. jan. 1868, † 25. aug. 1936. – 22. Viggo Barnekow, legationsråd, født 26. okt. 1872, † 16. jan. 1944. – 23. Anna Barnekow, født 28. febr. 1882, † 10. dec. 1969.

I kapellet står 1974 fem *kister*, hvoraf tre børnekister, alle egetræsmaledede og forsynet med oval kisteplade med indskrifter for de bisatte nr. 16-20. Hensat i en vægniche findes tre *urner* med indskrifter for nr. 21-23.

Smedejernsgitre (som fig. 91). Efter 1765. Til kapellets første indretning hører gitre, som lukker arkaderne mod syd, nord og øst; i det sidste dobbelte dørfloje, hvorover rester af indsats, der antagelig har haft årstal og initialer for ejeren. Sml. i øvrigt p. 254f.

Kapel 32. 18. juni 1784 solgt til Helene Rosowsky. 1857 købt af mægler Eduard Lorentzen. 1882 overdraget til kirken. 1919 solgt til gørtler A. W. Ambrosiussen.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Anna Marie Wilde f. Rosowsky, begr. 25. jan. 1784, 22 år. – 2. Helene Rosowsky, begr. 1. febr. 1804, 84 år, enke efter J. M. Rosowsky (sml. kapel 33 nr. 1), der 1784 sammen med Samuel Rosowsky (samme kapel nr. 2) flyttedes hertil. De fire kister, der fra 1857 henstod i kælderens, nedgravedes 1881 på kirkegården.

Anden familiegravelse, bisat: 3. Eduard Hvidt Lorentzen, † 19. juli 1857, 6 uger. Denne kiste flyttedes 1882 til kapel 35 b.

Tredie familiegravelse, bisatte: 4. Johanne Kristine Ambrosiussen, født 1863, begr. 28. marts 1930. – 5. Alexander Wolfgang Ambrosiussen, født 6. dec. 1864, begr. 20. nov. 1938, gift med nr. 4.

I kapellet står 1974 to egetræsmaledede *kister*, som ifølge indskrift rummer de bisatte nr. 4-5.

Kapel 33. Midtgang (sml. kapel 3). 1798 omtalt som madame Rosowskys kapel (sml. kapel 32). 1842 tilhørte det kirken.

Bisatte: 1. Johan Michael Rosowsky, fabrikant, begr. 22. maj 1766, 44 år. – 2. Samuel Rosowsky, begr. 11. juli 1775, 23 år. – Begge 1784 flyttet til kapel 32. – 3. Christopher Friedrich Jürgensen, begr. 24. jan. 1795 (sml. kapel 28, nr. 1-2).

Kapel 34. Tilhørte kirken til 1880, da det solgtes til kammersanger J. C. Hansen.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Jacob Christopher Soetmann, begr. 12. jan. 1795, 83 år. – 2. Christine Soetmann, begr. 27. nov. 1799, 77 år, enke efter nr. 1.

Første familiegravelse, bisatte: 3. Jørgen Christian Hansen, kgl. kammersanger, † 1880. – 4. Erhardine Adolphine Hansen f. Rantzau, † 1893, enke efter nr. 3. – 5. Julie Johanne Christiane Hansen, skuespillerinde, † 1895, datter af komponisten H. C. Lumbye og svigerdatter til nr. 3-4. – 6. Siegfriede Mathilde Bernutta Hansen, † 1899. – 7. Nona Hansen, † 1921. – 8. Hans Peter Holst-

L. L. 1974

Fig. 92. Christians kirke. Kapel 35a, kirkens ejendom 1760-1843. Smedejernsgitter mod vest (p. 227). – *Christians Kirche. Kapelle 35a, Eigentum der Kirche 1760-1843. Schmiedeeisengitter gegen Westen.*

Hansen, † 1924 (denne kiste står nu i det tilstødende kapel 27). – 9. Emilie Hansen, født 29. nov. 1855, † 17. nov. 1934, ugift.

I kapellet står 1974 fem egetræsmaledede *kister* (sml. fig. 92), hvoraf tre ens ifølge indskrift rummer de bisatte nr. 3-5, de to sidste antagelig nr. 6-7. En *urne* har indskrift for nr. 9.

Kapel 35a. Tilhørte sammen med 35 b kirken og var beregnet til begravelser for »adelige og særligt fornemme personer«. 1843 solgt til professor A. P. Callisen. Formodentlig hjemfaldet til kirken 1868. 1932 købt af antikvitetshandler Otto Berg.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Peter Henningsen, justitsråd, begr. 27. maj 1775, 38 år. – 2. Anker Andreas Suhm, konferensråd, begr. 30. juli 1788, 67 år. – 3. Johann Gottlob Gondolatzsche, justitsråd, begr. 25. nov. 1788, 58 år. –

4. Laurentius Johannes Cramer, kirkeældste, begr. 11. jan. 1796. – 5. Marie Elisabeth Høier, begr. 27. dec. 1799, 82 år. – 6. Dorothea Elisabeth Wolff, begr. 7. sept. 1803, 64 år. – 7. Knudine Cathrine Hielte, begr. 2. aug. 1811, 49 år. – 8. Ernestine Charlotte dal Borgo di Primo, begr. 26. feb. 1813, 6 dage. – 9. Ole Hielte, bogholder ved Asiatisk Kompagni, begr. 30. dec. 1817, 64 år. – Ovennævnte kister flyttedes 1842 til kapel 35 b.

Første familiegravelse, bisatte: 10. Julie C. M. Callisen, † 22. nov. 1842, 19 ½ år. – Samme år flyttedes hertil kiste nr. 6 fra kapel 5 og 6. Disse to kister overførtes 1866 til familiegravsted i Wandsbeck, Holsten.

Anden familiegravelse, bisatte: 11. Otto Niels Christian Berg, antikvitetshandler, født 1. marts 1864, begr. 13. sept. 1936. – 12. Valborg Esther Berg f. Liebmann, født 7. juni 1872, † 6. dec. 1936, gift med nr. 11. – 13. Sofie N. E. Berg, født 10. juli 1857, † 21. nov. 1937, ugift. – 14. Knud Poul Berg, kunsthandler, født 21. aug. 1894, † 18. dec. 1973.

I kapellet står 1974 fire lakerede *fyrretræskister*, som ifølge indskrifter rummer de bisatte nr. 11-14.

Smedejernsgitter (fig. 92). Udført 1759. Til kapellets første indretning hører gitret, som udfylder arkaden mod vest. Det er forsynet med dobbelte fløje, men skiller sig i øvrigt fuldstændig ud fra alle andre gitre ved sin anonymitet og sit ensartede, enkle mønster. Forklaringen er antagelig, at gitret er opsat af kirken, der længe benyttede kapellet til bisættelse af fornemme enkeltpersoner. Sml. i øvrigt p. 248f.

Kapel 35b. Kaldet »Verwisingsskammer«, fordi et stort antal kister efterhånden flyttedes hertil fra de øvrige kapeller, enten på grund af overfyldning eller fordi kapellerne skiftede ejer. Tilhørte kirken indtil 1913, da det solgtes til inspektør W. G. Nielsen.

Bisatte, mens kirken var ejer: 1. Gabriel Cronstern, legationsråd, † 4. april 1767, 27 år. – 2. Elisabeth Johanne Eleonora Bernstorff, baronesse, begr. 22. feb. 1768, 59 år. – 3. Christian Cornelius Rebhun, kirurg, † 20. feb. 1772. – 4. Carl Friederich Cronstern, kaptajn, † 16. maj 1773, 37 år. – Disse fire kister flyttedes 1789 til kapel 21b (under orglet), hvorfra de 1792 overførtes til kapel 12. – 5. Augusta Elisabeth Stemann f. Müller, konferensrådinde, begr. 13. jan. 1776, 36 år, gift med senere statsminister C. L. Stemann (senere overflyttet til kapel 12). – 6. Friedrich Christian Mecklenburg, kaptajn, † 8. marts 1789, 45 år. – 7. Ragna Giedde f. Angel († 16. okt. 1791 på Fyn), begr. 29. jan. 1792, 36 år. – 8. Anna Elisabeth Mecklenburg, begr. 23. juni 1794, 80 år. – 9. Ole Stephansen, viceadmiral († 13. juli 1791); kisten overført hertil fra Holmens kirke 1796. – 10. Christian Giedde, proviantforvalter, † 3. nov. 1796, 64 år. – 11. Peder Ascanius, justitsråd og »Berghauptmann« (kendt som zoolog),

† 4. juni 1803, 81 år. – 12. Jens Astrup, begr. 16. sept. 1807, ½ år. – Ovennævnte kister nedgravedes 1860 på kirkegården.

Første familiebegravelse, bisatte: 13. Anders Rasmussen, landmand, født 1849, † 6. maj 1926. – 14. William Nielsen, inspektør på gamle Carlsberg, født 12. juni 1855, † 4. maj 1930. – 15. Anna Rasmussen f. Nielsen, født 2. marts 1844, † 17. maj 1935.

I kapellet står 1974 to enkle *trækister* med indskrifter for de bisatte nr. 13 og 15 samt en stor *marmorsarkofag*, der rummer bisat nr. 14.

Gitterdør. 1933. Åbningen, som giver adgang til kapellet fra 35 a, er lukket med en enkelt fløj, opsat af kirken; den afløste de p. 192 omtalte trædøre.

Kapel 36. 6. marts 1761 sammen med kapel 45 overdraget ved kgl. resolution til etatsråd J. Fr. Wewers enke (sml. p. 194). Gitre. 1868 hjemfaldet til kirken. 1877 solgt til skibsbygmester E. P. Bonnesen og frk. A. J. Tøndering.

Første familiebegravelse, bisatte (her og i kapel 45): 1. Johann Friedrich Wewer, etatsråd, † 9. maj 1759; 18. aug. 1762 overført hertil fra S. Petri Kirkes kapel sammen med: 2. en datter. – 3. Susanna Jacoba Kaas f. Fabritius, kammerherreinde, † 5. nov. 1762, 22 år, gift med søofficeren Fr. Chr. Kaas. – 4. Johan Friedrich Kaas, begr. 18. april 1763, 1 ½ år. – 5. Knud Gyldenstjerne von Sehested, begr. 12. okt. 1763, ¼ år, søn af Poulaine f. Fabritius og senere generaløjtnant J. F. Gyldenstjerne von Sehested. – 6. Johanne Fabritius, begr. 28. marts 1765, 3 år. – 7. Jean Baptiste Descarières de Longueville, generalmajor, † 27. jan. 1766, 67 år, gift med nr. 9. – 8. Matthäus Robert Wewer, begr. 23. aug. 1774, 43 år. – 9. Anna Maria de Longueville f. Köster, † 18. marts 1775, 68 år. Anna Maria Köster var først gift med handelsmanden Michael Fabritius († 1746), derpå med dennes kompagnon Johann Friedrich Wewer (nr. 1) og efter hans død med generalmajor Descarières de Longueville (nr. 7). – 10. Marie Charlotte Sabine Josephine de Verac f. de Croy Havré, begr. 2. marts 1776, 29 år. Kisten førtes 1779 til Frankrig. – 11. Reinhard Iselin, baron og handelsmand, † 10. april 1781, 67 år. – 12. Anna Elisabeth Classen f. Fabritius, generalinde, † 17. marts 1786, 51 år; enke efter nr. 11, gift anden gang 1781, med generalmajor Johan Frederik Classen, Frederiksværks grundlægger⁴². –

13. Conrad Alexander Fabritius de Tengenagel, konferensråd og handelsmand, † 13. sept. 1805, 75 år, søn af Anna Maria Kösters første ægteskab (sml. nr. 9). – 14. Caspar W. Wewer, etatsråd, † 27. juli 1806, 76 år. – 15. Marie Margrethe Iselin til Iselingen, baronesse, begr. 14. okt. 1814, 57 år, datter af nr. 11 og 12. – 16. Debora Fabritius de Tengenagel f. Cloppenburg, konferensrådinde, † 2. nov. 1814, 76 år, enke efter nr. 13. – 17. Nicolaus Heinrich Massmann, præst ved Frederiks tyske Kirke, † 26. okt. 1816, 51 år. (Kisten nedsattes 1831 på kirkegården, jfr. kirkegårdsmonument nr. 9). – 18. Diedrich Carl Lorentz,

generalløjtnant, † 31. aug. 1832, 84 år (sml. kapel 38 nr. 3-5). – 1868 nedsattes kisterne nr. 1-8 under gulvet; nr. 10-16 og 18 flyttedes til krypt 35b.

Anden familiegravelse, bisatte: 19. Andrea Johanne Tøndering, født 8. maj 1813, † 7. april 1877. – 20. Ertmann Peter Bonnesen, skibsbygmester, født 5. juli 1809, † 1. aug. 1877. – 21. Claudine Marie Bonnesen, født 20. febr. 1811, † 10. jan. 1886, enke efter nr. 20. – 22. Anna Helene Tøndering, født 17. juli 1820, † 1. febr. 1899.

I kapellet står 1974 fire egetræsmaledede *kister* med indskrifter for de bisatte nr. 19-22.

Smedejernsgitre (fig. 93). Efter 1761. Dette kapel dannede oprindeligt sammen med kapel 45 en familiegravelse, ved hvis indretning der opsattes tre gitre; heraf udfylder de to stadig syd- og vestarkaden i kapel 36, mens det tredje, som havde plads i vestarkaden til kapel 45, efter 1868 er flyttet til nordarkaden i kapel 36. Over den dobbelte dør, der sidder i sidstnævnte kappel vestre gitter, er der et kronet, hjerteformet felt, som må formodes at have indeholdt et årstal samt ejerinitialer for Maria Wewer eller hendes anden mand, J. F. Wewer (for hvis indsats under kirkebyggeriet enken fik kapellet tildelt). Det må være deres alliancevåben (sml. dåbsfad p. 161), som findes i (heraldisk) højre dørføj: lodret delt skjold med hestesko i første felt, kors i andet. Hjelmtegn: panserklædt, hævet arm med sværd. Både her og på venstre fløj indgår skjold og hjelmlov i gitrets opbygning. Skjoldet har haft to lag bemaling: det ældste forgyldt bund med gråblå hestesko og rødt kors, det yngste med henholdsvis okker og blå felt, hestesko og kors stadig gråblå og rødt. - I venstre dørføj et ovalt, udelt, cinnoberrødt skjold med en fremstilling, der mere minder om tidens religiøse emblemer end om et heraldisk våben: to fra skyer udgående, blottede arme med hævet hammer over en brun ambolt med initialerne MF, antagelig for Maria Wewers første mand, Michael Fabritius (latinsk faber = smed). Hjelmtegn: hammer mellem vinger. – Begge våbner er nu sortmalede som resten af gitret. Sml. i øvrigt p. 294f.

Over døren findes nu årstallet 1877 og spejlmonogram med initialerne B T for Bonnesen og Tøndering.

Kapel 37. 8. maj 1779 solgt til stadsmægler Chr. Jiirgensen. Epitaf. 1881 hjemfaldet til kirken. 1924 solgt til generaldirektør Fr. Nordliens enke.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Hinricha Laurentia Jiirgensen, † 6. marts 1779, 16 år. – 2. Christian Jiirgensen, stadsmægler, begr. 5. juli 1791, 58 år. – 3. Anna Cathrine Jiirgensen, begr. 20. april 1802, 23 år. – 4. Anna Dorothea Jiirgensen f. Eggers, begr. 4. jan. 1803, 70 år. – Ovennævnte kister nedgraves 1881 på kirkegården.

Anden familiegravelse, bisatte: 5. Frederik Nordlien, generaldirektør, de-

L. L. 1974

Fig. 93. Christians kirke. Kapel 36, skænket til J. Fr. Wewers enke 1761. Smedejernsgitter mod vest (p. 229, 249f.). I forgrunden kapel 37 (p. 230). – *Christians Kirche. Kapelle 36, 1761 J. Fr. Wewers Witwe geschenkt. Schmiedeeisengitter gegen Westen. Im Vordergrund Kapelle 37.*

partementchef, født 24. okt. 1854, † 4. april 1924. – 6. Elisabeth Nordlien f. Klaumann, født 24. okt. 1869, † 26. dec. 1956.

I kapellet står 1974 en bejdset fyrretræskiste og en dermed sammenbygget urne (sml. fig. 97), hvorpå indskrifter for henholdsvis nr. 5 og 6.

Epitaf. O. 1779. Indskriften, som omtaler de bisatte nr. 1-2 og 4, indledes med oplysninger om, at denne arvebegravelse under nr. 37 tilhører stadsmægler Christian Iürgensen, født i Koppenhagen 16. novbr. 1733, † □, og hans kære ægtefælle Anna Dorothea Eggers, født i Wordingburg 8. decbr. 1733, † □.

»Als die erste Leiche wurde den ⟨ii⟩ Mærtz 1779 allhier niedergesetzt Hinricha Laurentia Iürgensen«, ældste datter af nævnte forældre, født 20. jan. 1763, † 6. marts 1779. Opbyggelig indskrift rettet til datteren, alt på tysk og med fordybede, nu hvidmalede versaler.

Epitafiet er formet som en klassicistisk skrifttavle, af sort marmor, kronet med gesims og urne i gråt marmor; den fulde højde er 112 cm, og selve skrifttavlen, der i hvert hjørne har en cirkelroset med rester af forgyldning, måler 81 × 58 cm. Opsat på nordsiden af 7. pille til højre for gravkappellets sydindgang.

Kapel 38. Midtgang (sml. kapel 3). Har altid tilhørt kirken.

Bisatte: 1. Jacob Christian Schmidt, begr. 20. jan. 1764, 47 år. – 2. Peter Heinrich Schütt, arkivar ved Asiatisk Kompagni og bogholder i handelshuset Fabritius og Wewer, begr. 10. nov. 1779, 63 år. – 3. Hedewig Margrethe Lorentz, begr. 28. maj 1783, 22 år. – 4. Thalia Wilhelmine Juliane Lorenz, begr. 12. dec. 1792, 27 år. Nr. 3 og 4 var begge gift med senere generalløjtnant D. C. Lorentz (sml. kapel 36 nr. 18), fader til følgende. – 5. Hans Friedrich Lorenz, begr. 2. jan. 1793, 10 år.

Kapel 39. 1798 solgt til grosserer J. L. Zinn (sml. kapel 40). Hjemfaldet til kirken før 1842. 1845 solgt til bagermester G. A. V. Heinricy. 1866 afhændet til grosserer Zinn. 1874 købt af aktuar S. F. Sørensons arvinger. 1939 solgt til overlæge K. Schroeder.

Første familiebegravelse: jfr. kapel 40.

Anden familiebegravelse, bisatte: 1. Marie Catharine Heinricy f. Sally, begr. 29. jan. 1845, 38 år. – Samme år optoges på kirkegården: 2. Tre barnelig, der i én kiste hensattes i krypten. – 3. Wilhelmine Dorothea Marie Christensen, † 15. april 1849, 5 ½ måned. – 4. Albert Wilhelm Christensen, begr. 1. aug. 1851, 7 uger. – Disse fire kister overførtes 1866 til kapel 9.

Tredie familiebegravelse: Indtil 1939 stod her S. F. Sørenson (kapel 17 nr. 4).

Fjerde familiebegravelse, bisatte: 5. Knud Schroeder, overlæge, dr. med., født 20. juli 1877, † 29. dec. 1955, gift med følgende – 6. Constance Frederikke Schroeder f. Salicath, født 11. marts 1885, † 1. marts 1964 i Israel. – 7. Sonja Micheline Salicetti Schroeder, vicekonsul, født 20. maj 1914, † 1. marts 1964 i Israel, ugift. Datter af nr. 5 og 6.

I kapellet står 1974 tre ens, sortmalede *kister* (sml. fig. 94) med indskrifter for de bisatte nr. 5-7.

Kapel 40. Sept. 1773 solgt til grosserer J. L. Zinn, der senere tillige købte kapel 39. Mindetavle og gitre.

Familiebegravelse, bisatte her og i kapel 39: 1. Charlotte Louise Zinn, begr. 19. dec. 1775, 1 uge. – 2. Johann Martin Preisler, kobberstikker og professor, begr. 28. nov. 1794, 79 år, gift med følgende – 3. Anna Sophie Preisler f. Schuckmann, begr. 23. sept. 1800, 80 år. – 4. Johann Ludwig Zinn, grosserer og kirkeældste, begr. 8. feb. 1802, 68 år. – 5. Eduard Preisler, begr. 5. okt. 1807, 3 år.

L. L. 1974

Fig. 94. Christians kirke. Kapel 40, købt af J. L. Zinn 1773. Smedejernsgitter mod øst, opsat ved ejerens død 1802 (p. 232). – *Christians Kirche. Kapelle 40, 1773 von J.L.Zinn gekauft. Schmiedeisengitter gegen Osten, 1802 am Tode des Besitzers aufgestellt.*

- 6. Carl Ludwig Zinn, grosserer, begr. 12. feb. 1808, 31 år, søn af nr. 4 og 9.
- 7. Joachim Daniel Preisler, skuespiller og forfatter, begr. 6. april 1809, 53 år, broder til nr. 9. – 8. Johanne Henriette Olsen f. Zinn, begr. 1. juli 1819, 34 år. – 9. Johanne Charlotte Sophie Zinn f. Preisler, datter af nr. 2 og 3 og enke efter nr. 4, begr. 9. sept. 1833, 80 år. – 10. Mikkeline Arnoldine Zinn f. Skibsted, begr. 20. okt. 1847, 64 år, enke efter nr. 6. – 11. Wilhelmine Frederikke Lund, begr. 5. aug. 1865, 82 år.

Kister. Siden 1912 har der kun stået tre kister i kapellet (sml. fig. 94), alle sortmalede og med nyere kisteplade hvorpå sortmalet skriveskrift.

1) 1794 eller 1800. Kisten rummer ifølge indskriften de jordiske rester af (bisatte nr. 2 og 3) Johann Martin Preisler, kobberstikker, født 1715, † 1794, og hustruen Anna Sophie Preisler f. Schuckmann, født 1720, † 1800. Kisten måler 192 × 67-64 cm, højde 95,5 cm.

2) 1802. Johan Ludwig Zinn, agent, født 1734, † 1802. Kisten måler 205 × 85-75 cm, højde 126-108 cm.

3) 1833. Johanne Charlotte Sophia Zinn f. Preisler, født 1753, † 1833. Kisten måler 201 × 84-76 cm, højde 100-94 cm.

Mindetavle 1912, af rødt marmor, opsat af slægten ved kapellets istandsættelse, da følgende kister nedsænkedes under gulvet. Af ægteparret Zinn's børn og svigerbørn: den første søn, Carl Ludwig, født 1777, med hustru, Mikkeline Arnoldine f. Skibsted, født 1783, den fjerde datter, Wilhelmine Frederikke Lund, født 1783 og den femte, Johanne Henriette Olsen, født 1785 (bisatte nr.

6, 10, 11 og 8). – Af ægteparret Preislers børn og børnebørn: den første søn, Joachim Daniel, født 1755, og en sønnesøn, Eduard Preisler, født 1804 (bisatte nr. 7 og 5).

Smedejernsgitter (fig. 94). 1802. Til kapellet hører et gitter med dobbeltdør i østre arkade. Over døren stærkt forvitret, løvkranset, oval plade holdt af svævende englebørn (rester af vinger). Omkring dette initialerne JLZ for Johann Ludwig Zinn og året 1802. Gitret har samme hovedinddeling som gravkapellets mange rokokogitre, men er i øvrigt klassicistisk.

Kapel 41 og 42. 1774 solgt til kommandørkaptajn H. G. Krog, amtmænd C. F. Hansen, kancelliråd W. Hansen og højesteretsadvokat P. Uldall. 1786 blev H. G. Krog enejer. Epitaf og gitre.

Familiebegravelse, bisatte: 1. Stephen Hansen, generalkrigskommissær, begr. 27. jan. 1770, 72 år. – 2. Dorothea Sophie Hansen f. Raun, begr. 9. sept. 1773, 63 år. – 3. Anne Sophie Krog f. Hansen, begr. 7. marts 1782, 43 år, datter af nr. 1 og 2, gift med nr. 6. – 4. Anna Cathrine Collin, begr. 20. sept. 1790, 32 år. – 5. Otto Christian Krog, løjtnant, begr. 28. dec. 1795, 22 år. – 6. Hans Georg Krog, admiral, begr. 26. marts 1796, 76 år. – 7. Juliane Friederikke Lowzow, begr. 5. sept. 1796, 9 år, datter af nr. 9 og 11. – 8. Kammerherre Lowzows udøbte barn, begr. 17. marts 1804. – 9. Dorothea Sophie Lowzow f. Krog, kammerherreinde, begr. 28. dec. 1804. 37 år, datter af nr. 3 og 6. – 10. Juliane Marie Lowzow f. Bech, amtmændinde († 8. aug. 1813, 25 år, i Norge), begr. i kapellet 12. april 1815. – 11. Adam Gottlob von Lowzow, geheimeråd, begr. 11. febr. 1816, 65 år, gift med nr. 9. – 12. Elisabeth Ide Mariane Lowzow f. Brockenhuus, stiftamtmandinde, † 31. maj 1827, 29 år. Nr. 10 og 12 var begge gift med stiftamtmand Frederik von Lowzow, søn af nr. 9 og 11. – 13. Adam Gottlob von Lowzow, jægermester, født 1825, † 1904, søn af nr. 12, gift med følgende: 14. Maria Louise von Lowzow, jægermesterinde, født 1832, begr. 1. febr. 1906.

Kister og dobbeltsarkofag. Kapel 41 er (som kapel 1) forsænket tre trin i forhold til de øvrige kapeller og helt afskærmet med mure; det er tilgængeligt fra

L. L. 1973

Fig. 95. Christians kirke. Kapel 42, købt af H. G. Krog m. fl. 1774. Smedejernsgitter mod øst (p. 234, 256f. med fig. 101). – *Christians Kirche. Kapelle 42, 1774 von H. G. Krog und anderen gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Osten.*

kapel 42 gennem en fladbuget åbning med to smedjernsgitterfløje, der ligesom gitret i sydmurens ovale lysåbning er udført 1759, mens de to store gitre, der lukker kapel 42 mod syd og øst, er nogle år yngre.

1974 står i kapel 41 to sortmalede trækister, som er anbragt oven på dobbelt-sarkofagen, der rummer Hans Georg Krog og hustru, Anna Sophie (bisatte nr. 3 og 6), og i kapel 42 står een sortmalet og to egetræsmalede kister. 1933 stod alle fem kister i sidstnævnte kapel.

1) Begyndelsen af 1800'rne (ligesom de to følgende), af halvcirkulært tværsnit, på stærkt indadvæjede ben, der nu ender i klodser; låg af form som krydsende sadeltage, på midten kronet af platte for kisteplade. På kistens østende en olielampe, på lågets øje i stråleglans, alt udført i træ (de andre sider utilgængelige). Kisten måler 210 × 88 cm, højden 86 cm.

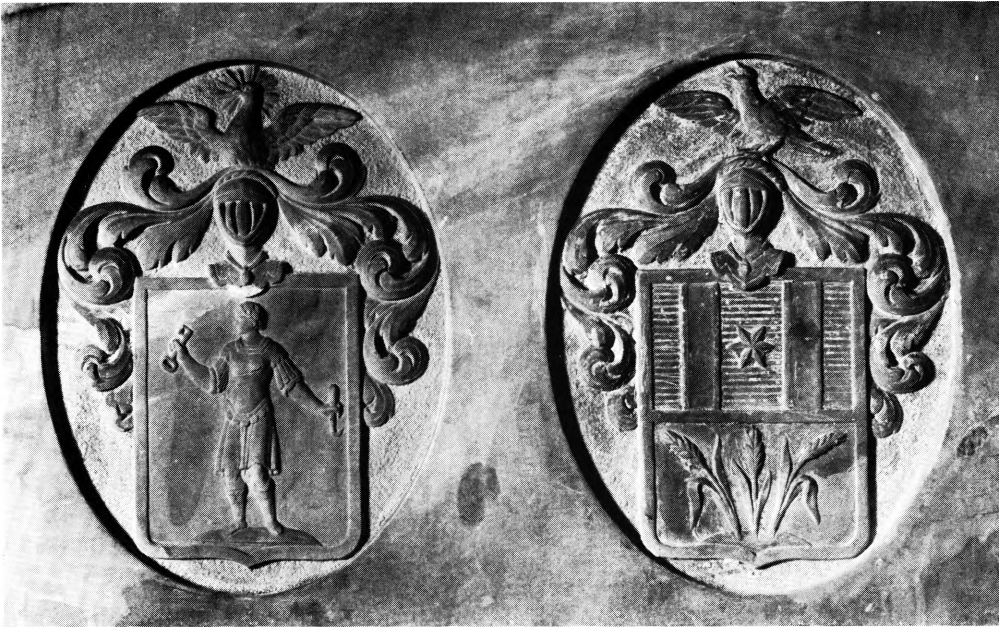
2) Omtrent som nr. 1, men hvilende på hulkantet sokkel og med akroterier på låget. På kistens østende olielampe, på langsiden en slange, der bider sig selv i halen, samt bladværk og på hjørneakroterierne stjerner, alt udført i tyndt metal. Kisten måler 200 × 72 cm, højden 86 cm.

3) (I kapel 42) af halvcirkulært tværsnit, på aftrappede og udsvejede bukke; meget højt opbygget låg (omtrent som kapel 40, nr. 2) med platte for kisteplade. Kisten måler 205 × 88-72 cm, højden 120-105 cm.

4-5) 1904-06. Kisterne rummer de bisatte nr. 13-14.

Dobbelt-sarkofagen, fra o. 1783, fremtræder som sammenstillede enkeltkister. De lodrette langvægge har et svagt fremspringende midtparti, der dækkes af tilsvarende fremspring i de plane, på kanterne affasede låg. Materialet er norsk marmor, som nu er i stærk nedbrydning. Sarkofagen måler ca. 220 cm i kvadrat og 106 cm i højden. På de østvendte gavle står de korte indskrifter: »Frue Anne Sophie Krog« og »Herr Commandeur Hans Georg Krog«, med fordybede versaler. – Sarkofagen er et arbejde af billedhuggeren Johannes Wiedewelt⁴³.

Epitaf. O. 1783. Opsat over Anne Sophie Krog (bisat nr. 3), født 1. juli 1738 »af Salig Herr Kriigs Commissaire Steffen Hansen« (bisat nr. 1), † 28. febr. 1782; gift 6. juni 1763 med Hans Georg Krog, kongl. majestæts kammerherre og kommandør i søetaten, født 7. okt. 1720, † □ (bisat nr. 6). Ægteskabet velsignet med tre døtre, »hvoraf een eeneste i Live værende værdig Datter, Frøken Dorothea Sophia Krog, født 20. Maj 1767 (bisat nr. 9), med sin kære Herr Fader begræder en saa dyrebare Moders Død og hvilke begge haabe her i Graven at nedlægge deres jordiske Levninger og at samles med hende i Ævigheden«. Herunder en opbyggelig indskrift fordelt i to firelinjede vers. Fordybet, sortmalet indskrift med versaler, hvorunder 22 cm høje, ovale våbner for Krog og Hansen (fig. 96). Den i øvrigt glatte, foroven halvcirkulære tavle, 144 × 108 cm, er som sarkofagen udført af norsk marmor, men fra et andet brud. Epi-

H.L.1975

Fig. 96. Christians kirke. Kapel 42. Epitaf over Anne Sophie Krog f. Hansen, † 1782, udført af Johannes Wiedeveit 1783. Detalje med våben for Krog og Hansen (p. 236). – *Christians Kirche. Kapelle 42. Epitaphium über Anne Sophie Krog geb. Hansen, † 1782, 1783 von Johannes Wiedeveit ausgeführt. Detail mit Wappen für Krog und Hansen.*

tafiet er formentlig leveret af Wiedewelt sammen med sarkofagen. Opsat på nordvæggen i kapel 42.

Smedejernsgitre (fig. 95, 101). 1759-o. 1774. Den lave, fladbuede døråbning, som fører ned til kapel 41, er lukket med en enkelt fløj, og den ovale lysåbning i muren mod kapel 40 har et tilsvarende, indmuret gitter. – I kapel 42 er arkaderne mod syd og øst udfyldt med gitre, sml. i øvrigt p. 256f.

Kapel 43. Midtgang (sml. kapel 3). Har altid tilhørt kirken.

Bisatte: 1. Friedrich Schow, regimentskvartermester, begr. 19. juni 1767, 40 år. – 2. Christian Friedrich Sophus Carl Howe, begr. 6. aug. 1767, 5 ½ år, søn af kantor ved Frederiks tyske Kirke, Samuel Friedrich Howe. – 3. Cathrine Elisabeth Schütt, begr. 2. dec. 1768, 4 uger. – 4. Marie Elisabeth von Bielefeldt, begr. 16. feb. 1774, 84 år, moder til nr. 5. – 5. Sigismund Jacob von Bielefeldt, oberst, begr. 23. juli 1776, 64 år. – 6. Marie Sophie von Bielefeldt, oberstinde, begr. 10. feb. 1778, 60 år, enke efter nr. 5.

Kapel 44. 2. dec. 1762 solgt til grosserer F. H. Kreutzfeldt. Gitre. 1868 hjemfaldet til kirken. Samme år købt af etatsråd L. P. Holmblad sammen med kapel 45. 1893 afhændet til kirken. 1902 solgt til grosserer P. N. Heering.

Første familiegravelse, bisatte: 1. Peter Heinrich Kreutzfeldt, begr. 9. nov. 1762, 6 år. – 2. N. Kreutzfeldt, begr. 15. feb. 1763, 6 år. – 3. Fru N. Øllegaard Kreutzfeldt, begr. 9. marts 1763, 26 år. – 4. Johanne Magdalene Kreutzfeldt, begr. 31. juli 1769, 3 år. – 5. Christian Heinrich Kreutzfeldt, begr. 7. okt. 1769, 6 måneder. – 6. Frantz Heinrich Kreutzfeldt, grosserer, begr. 22. nov. 1770, 43 år. – 7. Gotthardt Christian Holm, begr. 12. aug. 1780, 3 år. – 8. Marcus Gotthardt Holm, begr. 13. dec. 1784, $\frac{3}{4}$ år. – 9. Johanne Eduardine Ane Colbjørnsen, begr. 28. marts 1787, 9 måneder. – 10. Axeline Bang, begr. 24. feb. 1802, 16 måneder. – 11. Marcus Gotthardt Holm, grosserer og kirkeældste, begr. 23. april 1803, 63 år. – 12. Eduard L. Howitz, begr. 3. okt. 1803, 1 $\frac{1}{3}$ år. – 13. Vilhelm Emil Howitz, begr. 22. feb. 1804, 8 måneder. – Resterne af ovennævnte lig samledes 1868 i een kiste, der hensattes i kapel 35 b.

Anden familiegravelse, bisat: 14. Peter Frederik Suhm Heering, født 1. april 1872, † 24. dec. 1896.

I kapellet står 1974 een *egekiste*, der ifølge indskrift rummer bisat nr. 14.

Smedejernsgitre (fig. 97, 103). Efter 1762. Til kapellets første indretning hører gitrene, som udfylder arkaderne mod vest og syd, det sidste med dobbelte dørløje. Foroven i begge gitre har der uden tvivl siddet årstal og initialer for den første ejer. † Begge steder er der efter 1902 indsat spejlmonogram med initialet H for familien Heering. Sml. i øvrigt p. 249f.

Kapel 45. 6. marts 1761 sammen med kapel 36 overdraget til etatsråd J. Fr. Wewers enke ved kgl. resolution. 1868 hjemfaldet til kirken. Samme år sammen med kapel 44 solgt til etatsråd L. P. Holmblad. 1893 afhændet til kirken. 1902 købt af grosserer P. N. Heering.

Første familiegravelse: sml. kapel 36.

Anden familiegravelse, bisatte: 1. Harriet Christine Heering f. Bramsen, født 17. april 1846, † 20. april 1913. – 2. Peter Nicolai Heering, født 16. dec. 1838, † 1. febr. 1924, gift med nr. 1.

I kapellet står 1974 to lakerede *trækister* med indskrifter for nr. 1 og 2.

Dumreichers kapel (også kaldet *kapellet under tårnet*). 17. okt. 1760 ved kgl. resolution skænket kommandørkaptajn J. H. Dumreicher (sml. p. 194).

Familegravelse, bisatte: 1. Johan Heinrich von Dumreicher, kommandørkaptajn, begr. 18. april 1761, 57 år. – 2. Sophie Amalie von Grevenkop f. de Boyssel, oberstinde, begr. 6. maj 1762, 48 år. – 3. Hans Gottlob von Grevenkop, oberst, begr. 8. dec. 1764, 63 år. – 4. Elisabeth Carolina Basballe f. Dumreicher, begr. 26. okt. 1778, 30 år. – 5. Johan Jacob Dumreicher, kasserer, begr. 17. sept. 1785, 57 år. – 6. Helena Christiana Dumreicher f. Lugge, kommandørinde, begr. 30. dec. 1786, 60 år. – 7. Anna Sybilla von Horup f. Dum-

L. L. 1974

Fig. 97. Christians kirke. Kapel 44, købt af F. H. Kreutzfeldt 1762. Smedejernsgitter mod syd (p. 237, 249 f. med fig. 103 a b). – *Christians Kirche. Kapelle 44, 1762 von F. H. Kreutzfeldt gekauft. Schmiedeeisengitter gegen Süden.*

reicher, begr. 17. feb. 1789, 83 år. – 8. Christian Basballe, stadskonduktør, begr. 15. jan. 1790, 69 år. – 9. Johanne Vilhelmine Cathrine Dumreicher, født 15. marts 1867, † 2. aug. 1958. – 10. Carl Otto Dumreicher, bibliotekar, cand. theol., født 26. okt. 1879, † 10. marts 1965, gift med nr. 9.

Sarkofager. Kapellet under tårnet er kun tilgængeligt fra tårnrummet, hvor nedgangen dækkes af en stor sten. Kapellet åbnes kun i forbindelse med bisættelser, senest bibliotekar Carl Dumreichers 1965. I forbindelse med hustruens bisættelse 1958 udarbejdede Dumreicher, der var tipoldebarn af kommandørens broder, en kommenteret afskrift af gravskrifterne på de to sarkofager, som rummer J. H. Dumreicher og hustru, samt af de fra gravkapellet stammende kisteplader, der nu hænger i det store kapels midtgang⁴⁴. Om sarkofagernes materiale og form er intet oplyst.

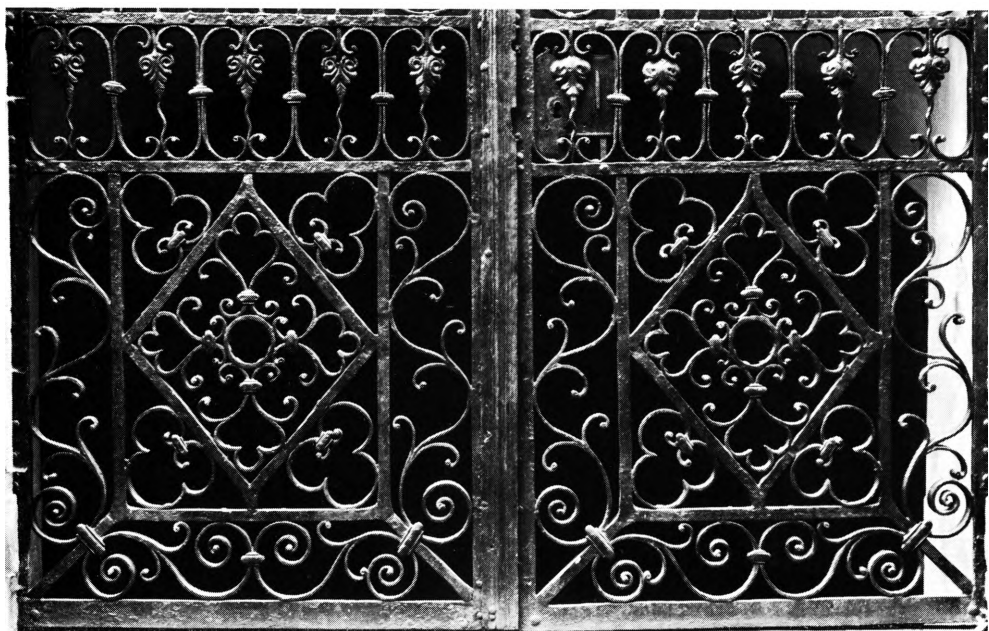
1) O. 1761 (bisat nr. 1). »Her giemmes den dødelige deel af Her/ Commandeur von Dumreicher, som var/ Directeur og Bygmester over denne Kirkebygning/ døde Aaret 1761. Denne steen kiste er/ bekostet og opsat af hans efterlevende frøken/ Anna Maria Philippine von Dumreicher«.

2) O. 1761 eller 1786 (bisat nr. 6). »Her under giemmes/ det Forgiengelige af/ den i Livet Høyædle og Velbaarne/ nu i Døden salige Frue,/ Frue Helena Christiana Lugge/Enke af/ afgangne Hr. Comandeur Capitain von Dumreicher./ Hun var/ en troe Ægtefælle,/ en kierlig Moder,/ en medlidende Menneskeven/ og Gud hengiven./ Hun gik ind i Verden den 15 Martii 1727/ og forlod samme den 23 December 1786.« Indskriften slutter med et firelinjet, religiøst vers.

Kisteplader. 1) 1778 (bisat nr. 4). Elisabeth Carolina Basballe født 17. april 1748, † 16. okt. 1778. Datter af »afgangne Herr Commanduer(!) Johan Heinrich von Dumreicher og endnu efterlevende Moder Helena Christiana Lugge«. Gift 17. sept. 1777 med »Capitain og Stads Conducteur Christian Basballe«. Citat efter 2. Timoth. 4. kap. 7-8 v. Graveret kursivskrift indrammet af to linjer. Rektangulær tinplade, 35 × 23,5 cm. Ophængt i midtgangen, på 3. pille til højre for sydindgangen (sml. kistepladen fra kapel 9).

2) 1785 (bisat nr. 5). Johan Jacob Dumreicher, født i Kempten 6. okt. 1728, † i København 11. sept. 1785 (brodersøn til kommandør D.). »Fordum Kongelig Casserer ved Extra Skatten for Kiöbenhavn«. Gravskriften indledes og afsluttes med opbyggelige vers. Oval, hvælvet tinplade med smal perlekant, 37 × 25 cm. Ophængt i midtgangen, på 1. pille til højre for sydindgangen.

3) 1789 (bisat nr. 7). Anna Sýbilla v. Horup, f. v. Dumreicher⁴⁵, født 5. sept. 1705, † 6. feb. 1789, i en alder af 83 år, 5 måneder og 1 dag; enke efter højædle og velbyrdige »Hr. Ingenieur Capitaine Berthel Horup«. Gravskriften afsluttes med rosende vers. Som nr. 2. Ophængt i midtgangen, på 1. pille til venstre for sydindgangen.

H. H. I. 1974

Fig. 98. Christians kirke. Gravkapellets nordre indgang, nedre del af gitterdøre (p. 190, 248). — *Christians Kirche. Der nördliche Eingang der Grabkapelle, unterer Teil der Gittertüren.*

KAPELLERNES BISATTE *

Den dominerende udenlandske indflydelse på dansk erhvervsliv og enevældens administration kulminerede under Frederik V. Opførelsen af kirken på Christianshavn er et direkte resultat heraf, og dens krypt blev gravplads for talrige af de personer, fortrinsvis tyskere og tysktalende, der enten var indkaldt til at løse bestemte opgaver eller som havde følt sig tiltrukket af København på grund af dens i handelsmæssig henseende begunstigede stilling. Initiativet til byggeriet udgik fra de tysktalende christianshavnske købmænd, der var indflydelsesrige personer med gode forbindelser til hoffet og den enevældige administration, hvorfra mange sluttede sig til menigheden efter 1759. Blandt de bisatte under kirkens gulv findes tillige adskillige militærpersoner, der vidner om den tid, da København var den største garnisonsby i det norsk-danske-holstenske rige. Endelig kan man iagttage, at den for datiden så eksklusive krypt har tiltrukket flere af den første akademitids kunstnere, men kun få af den lærde stand⁴⁶.

Kirkens arkitekt Nicolai Eigtved døde før byggeriet kom i gang og blev begravet i S. Petri kirke (Kbh. by bd. 1, 408). Hans tre meddirektører for byggesagen, J. H. Dumreicher, J. F. Wewer og P. Casse, af hvilke især den første fik afgørende indflydelse på Eigtveds projekt (p. 141), fik af kongen tildelt en fri arvebegravelse efter eget valg for deres indsats (p. 194). Sammen med J.J. von Bergen, kirkeforstander 1759-65 (kapel 4), er de repræsentanter for de mange tysktalende tilflyttere, der omkring 1700'ernes midte fik stor indflydelse på *handel, søfart og industri*. Inden for disse erhverv

* Redigeret af Niels Jørgen Guldborg Poulsen.

afslører begravelsesprotokollen en meget lang navnerække, bl.a. Fabritius, Fabritius de Tengnagel, Fenger, Iselin, Römer og Zinn, den engelskfødte Appleby og den skotske familie Rrown, alle direkte eller indirekte engageret i den storhandel, der i 1700'ernes sidste halvdel med handelskompagnerne og senere de private handelshuses blomstring gjorde København til en by af europæisk format. Mange andre af de i kapellerne bisatte havde i kortere eller længere perioder tilknytning til handelshuset Fabritius & Wewer. Grundlæggere var Michael Fabritius (†1746, begravet i Holmens kirke, Kbh. by, bd. 2, 202), hvis far var indvandret fra Rrandenburg, og J. F. Wewer (1699-1759), der kom hertil fra hertugdømmet Cleve. Handelshuset drev en stor veksels- og kommissionsforretning og bevarede en betydelig stilling århundredet ud. Firmaet drev endvidere en omfattende handel, og Wewer blev medlem eller direktør i flere af de store handelskompagner. Foruden Asiatisk Kompagni, hvor han en tid var hovedparticipant, havde han interesser i det kongelige Vestindisk-guineiske Kompagni, hvis havnebassin, værft, sukkerraffinaderi og kompagnihus opfyldte havnefronten fra hjørnet af den nuværende Knippelsbrogade til den da nyanlagte van Ostens plads, kirkens nabo mod nordvest (sml. fig. 3). Da kongen ved kompagniets ophør 1754 realiserede ejendommene på Christianshavn, købte Wewer havnen og fortøjningspladsen med kranen samt pakhuset langs van Ostens plads (sml. fig. 14). Også i den grønlandske handel var Wewer impliceret, og 1755 blev han direktør for det kongelige Afrikanske Kompagni. Hans enke, Anna Maria f. Köster (1705-75), der først havde været gift med kompagnonen M. Fabritius og dermed givet navn til »Madame Fabritius' Plads« (sml. fig. 3), fik 1761 overladt kapellerne 36 og 45 på grund af Wewers og egne fortjenester mod kirken (p. 162); her blev også hendes tredje mand, generalmajor Raptiste Descairières de Longueville (1699-1766), og hendes søn af første ægteskab, Conrad Fabritius de Tengnagel (1731-1805) bisat. Han, der kom til at lede handelshuset Fabritius & Wewer i den florissante periode, havde en betydningsfuld stilling blandt tidens finansfolk og begunstigedes af regeringen; adlet 1778⁴⁷. De samme kapeller blev også hvilested for den schweiziskfødte storkøbmand Reinhard Iselin (1715-81) og hustruen Anna Elisabeth (1735-86). Iselin, der ved sin ankomst til byen fik ansættelse hos Fabritius & Wewer, etablerede ni år senere sit eget firma og tiltvang sig plads blandt de københavnske matadorer, som statsministeren J. H. E. Rernstorff (kirkens patron 1763-72) benyttede ved optagelse af statslån. Iselin havde også interesser i det Afrikanske Kompagni og var 1759-69 en af de fem direktører i Asiatisk Kompagni; adlet 1776⁴⁸. Hustruen, der var datter af M. Fabritius og Anna Maria Köster, giftede sig senere med generalmajor Johann Frederik Classen, grundlægger af Frederiksværk og Det Classenske Fideikommis⁴².

Endnu to af kryptens navne fra den florissante periode havde fået deres start hos Fabritius & Wewer: Peter Fenger og Johann Ludvig Zinn. 1752 etablerede den lübskfødte P. Fenger (1719-74) sig som grosserer på Christianshavn, og 1770 oprettede han et stort sæbesyderi i Strandgade 6. Fenger, der 1762 var blevet optaget blandt grosserernes ældste, blev to år før sin død medlem af de 32 mands forsamling. Hans kone, Else (1737-1811), var datter af købmanden Rasmus Rock. De er bisat i kapel 20 sammen med den store slægt, der tæller flere kendte fæger. – J. L. Zinn (1734-1802) kom på Wewers initiativ til København fra Maynbernheim i Bayern, etablerede sig otte år senere (1765) som grosserer og taltes inden længe blandt stadens handelsmagnater. Fra 1790 til sin død var han formand for Københavns grosserersocietet, – en periode, hvor de private handelshuse dominerede byens handel. Han bisattes i kapel 40.

L. L. 1973

Fig. 99. Christians kirke. Kapel 20, detalje af gitter fig. 86 (p. 214, 249 f.). – *Christians Kirche. Kapelle 20, Einzelheit vom Gitter Fig. 86.*

Koloniembedsmanden og sukkerraffinadøren Ludvig Ferdinand Römer (1714-76), født i Elfsfleht ved Weserfloden, bisattes i kapel 26. 1739-54 var han ansat i det Vestindisk-guineiske Kompagni og ved hjemkomsten fik han privilegium som sukkerraffinadør; han skabte en anselig virksomhed i Nyhavn, men bevarede sin interesse for handlen på Guldkysten og kom med forslag til nye initiativer, ligesom han støttede missionen. 1756 udgav han »Tilforladelig Efterretning om Negotien paa Kysten Guinea (tysk udgave 1758) og 1760 »Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea«, der 1769 kom i tysk udgave efter tilskyndelse og med en længere fortale af Erik Pontoppidan⁴⁹.

I kapel 16 bisattes Appleby og Brown med deres familier⁵⁰. Peter Appleby (1709-74), der var født i Hampshire, trådte 1737 i dansk tjeneste for at omlægge Holmens reberbane efter engelsk mønster; allerede to år senere fik han tilladelse til privat fremstilling af tovværk; dels ved kob, dels ved kongelige gavebreve erhvervede han på Christianshavn store arealer, som han for størstedelen selv opfyldte. Efterhånden ejede han alle strandgrunde fra van Ostens plads til Langebro. På Applebys eller Engelskmandens plads (sml. fig. 8) blev grunden lagt til B&W. Udover reberbane og skibsværft, anlagt i kirkens indvielsesår 1759, drev Appleby sukkerraffinaderi samt sejldugs- og lærredsfabrik i Odense, hvortil kom interesser i oversøisk handel og skibsfart. Svigersønnen John Brown (1723-1808), født i Dolkeith i Skotland, kom som 23-årig til Danmark og fik grossererborgerskab i København 1755. Her dannede han sammen med broderen firmaet John & David Brown og hørte gennem en årrække til de storkøbmænd, der vedligeholdt den vestindiske handel, hvortil kommer at han var hovedparticipant i og to gange direktør for Asiatisk Kompagni. John Brown, som 1781 købte skibsværftet på van Ostens eller Tyske plads (sml. fig. 3) til sønnen William (1758-88), førte stort hus i sin ejendom på hjørnet af Frederiksholms Kanal og Ny Kongensgade. Efter den

amerikanske frihedskrig kom han i vanskeligheder og måtte 1788 realisere sine skibe og ejendomme.

Foruden Wewer, Iselin og Brown var mange andre af de i krypten bisatte knyttet til det største og rigeste af handelskompagnerne, Asiatisk Kompagni, der havde sit hovedsæde i Strandgade. En særlig rolle spillede Conrad Fabritius de Tengnagel. Han var to gange direktør i kompagniet efter 1772, da dets fyrretyveårige monopol på indienshandlen ophørte, og det blev tilladt privatpersoner at udruste ekspeditioner til Østen, et forhold Fabritius de Tengnagel forstod at drage fordel af. Meddirektør var Simon Hooglant († 1789, kapel 30), mens bogholder i huset Fabritius & Wewer, Heinrich Schiitt († 1779, kapel 38), var arkivar og revisor i kompagniet, ligesom tidligere omtalte J. L. Zinn. Ole Hielte († 1817, kapel 35 a) var bogholder sammested, og Christen Vilhelm Lund (1701-72, kapel 31) var materialskriver ved dokken nord for kompagniets hovedsæde. Kapel 10 købtes af Jesper Pedersen With (1714-99), skibskaptajn i kompagniets tjeneste 1745-77 og senere ekvipagemester; her bisattes tillige sønnen Mouritz With (1747-1810), der som faderen sejlede på Østen. – Kinafarer var også Hans Georg Krog (1720-96), der var født i Bergen. Da han 1753 af direktionen for Asiatisk Kompagni udnævntes til guvernør i Tranquebar, havde han for Hollandsk-ostindisk Kompagni været på Ceylon, i Batavia, på Malacca og i Kina. Som guvernør måtte den myndige og ihærdige Krog føre en uophørlig kamp mod koloniembedsmændenes eftergivenhed⁵¹. Til hans indsats i Indien hører udrustningen af den ekspedition, der i september 1755 forlod Tranquebar for at tage øgruppen Nicobarerne – senere benævnt Frederikssøerne – i dansk besiddelse. Hans og hustruens sarkofager står endnu i kapel 41; hun var datter af generalkrigskommissær Stephen Hansen († 1770), der sammen med sin hustru bisattes i kapel 41-42.

Det 18. århundredes sidste årtier var trods korte, tilbagevendende kriser den københavnske storhandels gyldne periode; men med det nye århundrede fulgte andre tider. Et første varsel kom skærtorsdag 1801 med slaget på Rheden. Handelen fortsatte dog uanfægtet til bombardementet i september 1807, hvor heller ikke Frederiks tyske kirke gik ram forbi (sml. p. 142). Herefter fulgte krigen med England 1807-14, der betød handelseventyrets ruin. Kolonierne blev besat, talrige skibe blev taget af englænderne, og hele den oversøiske handel måtte til sidst høre op. En tom havn, tomme pakhuse og en tom statskasse var krigens resultat. Den danske skibsfart formåede ikke at genvinde sin tabte stilling på handelsruterne. Forbindelsen med de vestindiske øer, med Færøerne, Island og Grønland opretholdtes stadig, men Asiatisk Kompagni førte en hensygnende tilværelse til det 1843-45 likviderede. 1841 solgtes kompagniets plads til Jacob Holm (1770-1845, kapel 29). Som urtekræmmer i Torvegade havde han 1805 oprettet en oliemølle, 1808 fulgte en limfabrik, 1809 en sejludgsfabrik, 1810 et sæbesyderi og 1811 en reberbane. I en tid med fallitter og økonomisk depression lykkedes alt for ham. 1824 blev han ejer af pladsen med Vestindisk Kompagnis havn og opkøbte efterhånden alle christianshavnske pladser, så han ved sin død var Københavns største skibsreder (sml. fig. 1, 7). Applebys reberbane indrettede han til boliger for over hundrede af sine arbejdere; disse »Holm'ske Huse« ved Langebrogade er først nedrevet 1957. Selv boede han i Strandgade 4, hvor han 1829-40 husede N. F. S. Grundtvig, og det var i hans lokaler, der indrettedes en kirkesal, som Grundtvig aldrig fik taget i brug (sml. p. 92).

Blandt kapellernes bisatte træffes navne som von Plessen, Lerche, Stemann, Moltke og Bernstorff. Det er slægter og enkeltpersoner med tilknytning til *hoffet* og de le-

L.L.1973

Fig. 100. Christians kirke. Kapel 26, los navneplade fra sidegitter (p. 221, 253f.). – *Christians Kirche. Kapelle 26, Namensschild vom Seitengitter.*

dende kredse inden for den *enevældige administration*, navne, som er nært forbundet med politiske begivenheder under Frederik V. og Christian VII. – Sommeren 1760 solgtes kapellerne 5-6 til Louise von Plessen (1725-99), datter af mecklenborgeren, lensgreve C. A. von Berckentin, der fra 1740 var medlem af Konseillet og leder af finansvæsenet. Gennem sit ægteskab med amtmand Christian Siegfried v. P. var hun svigerdatter til statsmanden og storgodsejeren Christian Ludvig v. P. Han, der selv var fra Mecklenborg, var ivrig for at drage andre nordtyske adelsmænd, her i blandt J. H. E. Bernstorff, til landet. Allerede før sit ægteskab var Louise v. P. knyttet til hoffet som hofdame for Christian VI.s dronning, Sophie Magdalene, og 1766 blev hun overhofmesterinde hos Christian VII.s dronning, Caroline Mathilde; men efter kronprinsens fødsel blev hun fjernet fra hoffet på grund af kongens had til hende. Senere udvistes hun endog af landet og døde i Celle 1799.

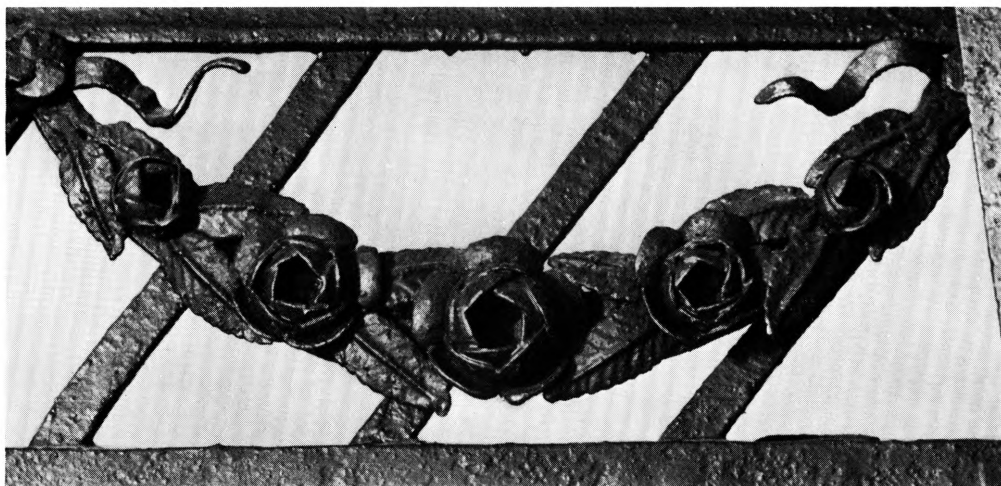
I kapel 35b bisattes Elisabeth Johanne Bernstorff (1709-68), søster til statsmanden, hanoveraneren J. H. E. Bernstorff, der som nævnt var kirkens patron 1763-72. - Overkrigssekretær Christian Lerche (1692-1757) er et andet navn med tilknytning til exellencernes styre; han bisattes 1762 i kapel 15b, som da efter mange forhandlinger erhvervedes af hans enke, rigsgrevinde Amalie Magdalene Christiane Caroline af Leinigen-Westerburg (1713-1800). Det barnløse ægtepar oprettede stamhuset Lerchenborg²⁵, hvor de 1743-45 havde opført et lystslot af kongeligt format, muligvis under medvirken af Nicolai Eigtved, som forøvrigt i de følgende år var med til at indrette herresædet Ledreborg for den første, der beklædte patronatet ved Frederiks tyske kirke, lederen af Danske Kancelli, J. L. Holstein. I kapel 35b bisattes tillige Augusta Elisabeth Stemann (1739-76), gift med C. L. Stemann, der 1751 var kommet fra Mel-

dorf til Tyske Kancelli og som 1782 blev finansminister og et par år senere statsminister for en uge; i kapel 12 bisattes en søn af dette ægteskab samt en datter af Ste-manns ægteskab med den preussiskfødte Isabella Eleonora von Schmettau, der var hofdame hos enkedronning Juliane Marie. – I kapel 21b står tre sarkofager, hvori hviler samme dronnings overhofmester, en nevø af overhofmarskal Adam Gottlob M., Anthon Heinrich Moltke (1734-92) med sin hustru og deres eneste barn, Sophie, der blev enke som 17-årig og døde samme år som faderen. – Til mecklenborgernes kreds hørte også geheimekonferensråd Adam Gottlob von Lowzow (1759-1816, kapel 42), der var marskal hos arveprins Frederik og administrator af Jægerspris. Sluttelig må i denne sammenhæng nævnes den fremragende, hanoveranske læge Johan Just von Berger (1723-91, kapel 27). Han indkaldtes 1751 på Bernstorffs initiativ og blev det følgende år hofmedicus og 1774 kgl. livlæge; von Berger, der havde del i oprettelsen af såvel Botanisk have som Frederiks hospital og Kirurgisk akademi, gav ved sin død anledning til stor splid i lægeverdenen³⁹.

Blandt de *kunstnere* fra 1700'ernes midte og sidste halvdel, der bisattes i krypten, må først og fremmest nævnes den mand, som havde hovedansvaret for kirkens udsmykning, billedhuggeren Simon Carl Stanley (1703-61, kapel 9). – I Stanleys værksted arbejdede den senere »Hofbilled- og Stenhugger« Jens Karlebye, der 1782 erhvervede kapel 14. Her bisattes hans første hustru Maria Margretha (1739-82), der var en søster til arkitekten C. F. Harsdorff. – I kapel 8 begravedes den sachsiskfødte Johann Salomon Wahl (1689-1765). Han var 1727 kommet til Danmark, hvor han fik bestalling som hofmaler; men også adel og storbourgeoisi lod sig male af ham, heriblandt Anna Maria Fabritius med sin første mand 1742 (kapel 36). Som kongelig kunstkammerforvalter lykkedes det Wahl at bringe orden i det kongelige galleri, hvorover han udarbejdede en katalog, der nu er af stor museumshistorisk interesse. Blandt den tyske kunstners elever var danskeren Vigilius Erichsen (1722-82, kapel 24). Erichsen, der uden held havde forsøgt sig ved kunstakademiet i København, rejste 1757 til St. Petersborg, hvor han vandt indpas ved hoffet. Efter Catharina II.s tronbestigelse udførte han en række portrætter af kejserinden og opnåede anerkendelse som den bedste kunstner på portrættets område i Rusland. 1772 vendte han tilbage til København, hvor han som hofmaler med atelier i Prinsens Palæ (nu Nationalmuseet) nød stor anseelse⁵².

Såvel Nicolai Eigtved som S. C. Stanley var medlemmer af det ældre kunstakademi. 1754 underskrev kongen den fundats, som Eigtved havde udarbejdet til akademiets reorganisering. Eigtved opnåede kort før sin død at blive direktør, Stanley var professor i billedhuggerkunst, medens undervisningen i kobberstikkunsten varetoges af en anden af kryptens bisatte, Johann Martin Preisler (1715-94, kapel 40). Han var født i Nürnberg og indkaldtes 1744 ved J. H. E. Bernstorffs melfemkomst til København, hvor han udnævntes til hofkobberstikker. Preisler var sammen med C. G. Pilo, N. H. Jardin og J.-F.-J. Saly hovedkræfterne bag det af Frederik V. begunstigede kunstakademi. – Blandt kunstnerne skal endnu et navn nævnes, blomstermalerinden Magdalene Margrethe Bärens (1737-1808, kapel 7), datter af kgl. overberider J. H. Schaffer, der er bisat samme sted. På foranledning af Vigilius Erichsen genoptog hun maleriet efter sit giftermål og blev 1780 medlem af akademiet.

Kirkens første præst, den slesvigsk fødte Josias Lorck (1723-85, kapel 21), hører hjemme blandt de få *lærde*, der stedtes til hvile i krypten. P. 77f. er han nævnt for sin indsats i forbindelse med kirkebygningssagen, men han bør også omtales som fi-

L. L. 1973

Fig. 101. Christians kirke. Kapel 42, detalje af gitter fig. 95 (p. 237, 256 f.). – *Christians Kirche. Kapelle 42, Einzelheit vom Gitter Fig. 95.*

lantrop, skribent og bogsamler. 1755 fik han oprettet et opfostringshus for fattige piger²⁰, der 1760 fik egen bygning i Prinsessegade. Lorck ydede et betydeligt bidrag til forståelsen af sin samtids kirkehistorie med »Beyträge zu der neusten Kirchengeschichte in den Kgl. Dänischen Reichen und Ländern« I-11 (1756-62). Hans bibelsamling på over 5000 bind opkøbtes 1784 af hertugen af Württemberg og findes nu i Stuttgart. Et omfattende katalog »Bibliotheca biblia Würtemb. ducis olim Lorckiana« I-V (1787) udarbejdedes af svigersønnen og efterfølger i embedet J. G. C. Adler, hvis son også bisattes i kapel 21⁵³. – I kapel 35 bisattes den norskfødte zoolog og mineralog Peder Ascanius (1723-1803), der havde fulgt Linnés forelæsninger i Uppsala og 1759 ansattes ved det nyoprettede økonomisk-naturhistoriske amfiteater på Charlottenborg. 1768-70 berejste han Norges kyst for at indsamle materiale til sit store arbejde om »Icones rerum naturalium«, som han aldrig fik afsluttet. En tid var han ansat i »Oberbergamtet« på Kongsberg og blev 1776 berghauptmand i det Nordenfjældske. – En tredobbelt stensarkofag i kapel 25 rummer historikeren, kammerherre Peter Frederik Suhm (1728-98) med hustru og eneste barn. Skønt Suhms afstamning åbnede ham adgang til embeds- og hofvejen, valgte han bogen, og gennem sit ægteskab med den rige Karen Angel fra Trondhjem sikrede han sig varig økonomisk uafhængighed. Da han 1765 vendte tilbage til hovedstaden, indrettede han sig i en anselig gård i Pustervig med plads til det voksende bibliotek, der ved hans død talte omkring 100.000 bind, som indgik i Det kgl. Bibliotek. 1782 udkom første del af hans hovedværk »Historie af Danmark«, der skulle fremstille fædrelandets historie til 1448. Suhm nåede kun til 1400, men alligevel fylder værket 14 svære kvartbind (1782-1828) og var til slutningen af 1800'rne historikernes hovedkilde⁵⁴.

GRAVKAPELLETS SMEDEJERNSGITRE*

En usædvanlig righoldig samling af smedejernsgitre er knyttet til krypten. Op mod et halvt hundrede gitre er enten brugt som lukke for døre og vinduer eller som skille mellem kapelfagene. Langt den overvejende del er fremstillet inden for de første par årtier af kirkens historie, dvs. o. 1760-80⁵⁵. Stilistisk falder disse tidlige gitre i tre grupper: barokken præger vindues- og dørgitre, der er lavet 1758-59, mens 27 gravgitre i rokoko stort set er fra 1760'ernes første halvdel og fire klassicistiske fra 1770'ernes anden halvdel. De resterende gitre fordeler sig med et par fra o. 1790-1800, præget af overgangen mellem klassicisme og empire, og nogle fra tiden omkring 1800'ernes midte.

Under gennemgangen af de enkelte kapeller er anført antallet af tilhørende gitre samt de deri indføjede initialer, våbner og årstal. Omtalt er derimod ikke visse indslåede *jernstempler*, der er iagttaget på flere af de ældste gitre. Stempellerne er af forskellig form og indhold, men på grund af overmaling og rustdannelser lader de sig ikke tyde umiddelbart. Den kendsgerning, at de ofte er mere eller mindre ødelagte også i forbindelse med smedens arbejde, forhindrer antagelig, at de analogt med sølvmedestempler er at betragte som mestermærker. Snarest må der, som sandsynliggjort i forbindelse med tagværkets jernlasker (p. 128 med tilhørende note 94), være tale om fabriksmærker eller en art »varebetegnelse« for de forskellige bånd- og stangjernstyper. Hidtil er der fundet stempler på de ovale vinduesgitre i kapel 1 og 41 samt på gravgitrene i følgende kapeller: 1, 2, 5, 11, 15b, 16, 26, 30, 31, 35a, 41 og 42.

Udvendige gitre. De to dobbelte gitterdøre (fig. 98), der lukker for nedgangene i nord og syd, er ens og udført 1759 af Lars Rasmussen Bagsværd, der foruden næsten alt andet smedearbejde ved kirken også er ansvarlig for kryptens vinduesgitre (fig. 34)⁵⁶. Dørene er udført i enkel barokstil og består af rammer og sprosser af usædvanlig kraftigt firkantjern⁵⁷, der er sammenføjet ved svejsning og nitning⁵⁸. Ornamentikken, der udfylder de enkelte felter, er udført af spinklere fladjern, som er bøjet i eet plan, bl.a. i dørenes øvre felter, hvor vinduesgitrenes karakteristiske mønster genfindes. Overalt sammenholdes delene af store kramper. Bladene i højde med låsen er de eneste *façonsmedede* detaljer.

Indvendige gitre. I de få tilfælde, hvor kirken har opsat gitrene, er de udført af den til byggeriet knyttede smed. Således leverede Bagsværd 1759, af kirkens eget jern, to »Ovalfenster in die Gewölber«, dvs. gitterværk til lysåbningerne i kapel 1 og 41. Samme levering (bil. 425) omfattede to »Gewölbe Thüren«, betalt med 34 rdl. 3 mk., sandsynligvis gitrene til kapel 41 og 35 a (fig. 92)⁵⁹. Disse i alt fire gitre har alle et netmønster af fladjern med et firblad

* Redigeret af Erik Lyckegaard.

L.L. 1974

Fig. 102. Christians kirke. Kapel 20, detalje af gitter fig. 86 (p. 214, 249f.). – *Christians Kirche. Kapelle 20, Einzelheit vom Gitter Fig. 86.*

nittet på hvert kryds og i samme håndværksmæssige udførelse. Året efter fik smed Andreas Fertling udbetalt 22 rdl. (bil. 432)for to små begravelsedøre »unter dem norder treben Haus«⁶⁰, formentlig de to f-gitterdøre, der engang sad foran åbningen til kapel 35 b, der sammen med 35 a tilhørte kirken.

Alle de øvrige gitre er som nævnt opsat på de private kapelejerers bekostning, og derfor er man uden kendskab til håndværkerne. Blandt rokokogitrene er det muligt på grundlag af teknik og detailformer at udskille grupper, der kan formodes at repræsentere forskellige værksteder. En terminus post quem for gitrenes opsætning findes i købsbrevene for kapellerne.

Rokokogitre. Gruppe 1)⁶¹ omfatter såvel front- som sidegitrene til kapellerne 10, 20 (fig. 86, 99), 36 (fig. 93) og 44 (fig. 97); disse kapeller er solgt i årene 1760-62, og gitrene kan næppe være meget yngre. De karakteriseres, i modsæt-

L.L.1974

Fig. 103a. Christians kirke. Kapel 44, detalje af gitter mod vest, bagside (p. 238 249f.). – *Christians Kirche. Kapelle 44, Einzelheit des Gitters gegen Westen, Rückseite.*

ning til gruppe 2, af en vis åben spinkelhed, og frontgittrenes opbygning er stort set ens: fladbuget dobbeltdør, sidefelter og fladrundbuget topstykke; en lavtsiddende sprosse i højde med lågernes nederste hængsel udskiller et »postamentfelt«. Rammeværket består af kraftigt firkantjern; pånittede fladjern danner dørfalsene, og midtposten har karakter af pilaster med graveret, enkel ornamentik. Inden for rammeværket er hvert felt udfyldt af et skelet, der består af firkantjern bøjet i C- og S-former med volutsvungne ender; herpå er rocailléværk, blomster og blade fastgjort. Tre metoder⁵⁸ er anvendt ved jernets

L. L. 1974

Fig. 103b. Christians kirke. Kapel 44, detalje af gitter mod vest, forside (p. 238, 249f.). – *Christians Kirche. Kapelle 44, Einzelheit des Gitters gegen Westen, Vorderseite.*

sammenføjning: hvor enkeltdele er heftet til rammeværket, og hvor to buer tangerer hinanden, er der benyttet nitning i gitrets plan (sml. fig. 103); krydsende jernbånd er skrammet over hinanden og nittet (sml. fig. 102), mens svejsning forekommer, hvor to ender er føjet sammen til een volut (sml. fig. 97, 103). Overalt er arbejdet udført med betydelig håndværksmæssig dygtighed, som bevirker, at konstruktionen ikke forstyrrer det ornamentale linespil, og således at camouflagen ikke er påkrævet.

Den ret sparsomt anvendte ornamentik, der helt mangler den fligede og for-

L. L. 1974

Fig. 104 a. Christians kirke. Kapel 16, detalje af gitter, forside (p. 211, 253 f.). – *Christians Kirche. Kapelle 16, Einzelheit vom Gitter, Vorderseite.*

vredne karakter, som ellers er typisk for rokokoens bladformer, er udført på to måder. Den ene repræsenterer de store rocailler, som er drevet⁵⁸ i jernplade og forsynet med graveret stregornamentik (fig. 99, 103); disse dekorationsled, fæstet til stangjernet med nitter, er karakteristiske for gruppens gitre. Den anden teknik træffes i de langstrakte, dybtfligede akantusblade; de er fremstillet af façonsmedet fladjern og svejset på stangjernet, således at bladene vokser organisk ud fra gitrets skelet (sml. fig. 97). Bladribberne dannes af graverede streger, der oftest i parallelle linjer følger fligenes form. Alle gruppens gitre har smedede bladbægre og -buketter, hvoraf en enkelt flig kan være trukket ud i en rund stilk med krølle (fig. 97, 103). – Gitret til kapel 10, der i opbygning er meget lig dørgitret til kapel 44 (fig. 97), har gruppens mest dominerende låsetøj, et helt uidentificerbart, drevet ornament; både dette gitter og det til kapel 20 (fig. 86) er udført i noget spinklere jern end de øvrige. Frontgitret til kapel 36 (fig. 93) udviser en særpræget blanding af stilarter: topfeltet

L. L. 1974

Fig. 104b. Christians kirke. Kapel 16, detalje af gitter, bagside (p. 211, 253f.). – *Christians Kirke. Kapelle 16, Einzelheit vom Gitter, Rückseite.*

har rocailleværk, sidefelterne et symmetrisk mønster i régencestil, og dørenes lodrette stænger ender i kvaster af barok karakter; håndværket knytter gitret til gruppen⁶¹.

Gruppe 2, hvis ornamentik er langt tættere og fyldigere end den foregående gruppes, omfatter front- og sidegitre til kapellerne 2 (fig. 80) og 26 (fig. 90), frontgitrene til kapellerne 11 (fig. 82) og 16 (fig. 104-05) samt formentlig tillige det mindre gitter til kapel 15b (fig. 83, 107). Kapellerne er solgt i årene 1760-66, og gitrene synes opsat kort efter erhvervelsen⁶². Hovedinddelingen af frontgitrene er den samme som i gruppe 1, men dog således at postamentfeitet er noget højere, side- og topfelter noget smallere. Det er karakteristisk, at gitrene aldrig er nøje tilpasset gjordbuens form, en mangel, der er afhjulpet ved anbringelse af en profileret skærm, drevet i jernblik. – Midtposten er formet som en pilaster med højt postament og korintisk kapitæl. Rammejernet er som i gruppe 1 firkantjern, men noget spinklere og undertiden (specielt i kapel 2)

forstærket med pånittet fladjern. Felternes skelet består af ret fladt, hulkant-profileret firkantjern, som foruden C- og S-former tillige viser knækket forløb og løkker; jernets ujævne profilering viser, at jernet ikke er façonvalset, men sænkesmedet⁵⁸ (sml. fig. 105, 107).

Det virvar af fligede akantus, bladbægre, rocailler og overflødhedshorn, der breder sig over gitrenes felter, er udført i jernplade (fig. 104, 106). De to førstnævnte former er drevet i kraftig jernplade, de to sidste i tyndere jernblik. Façonsmedede⁵⁸ detaljer er sjældne, og sammenføjningerne af de enkelte dele er ikke perfekte som i gruppe 1. Der findes ingen ender sammensvejet til volut, eller jernbånd, som krydser hinanden i samme plan (sml. fig. 102); overalt er sammenføjningerne udført ved nitning, for tangerende formers vedkommende under brug af små jernplader på bagsiden (fig. 104b). Foruden denne karakteristiske sammenføjningsteknik har disse gitre et fællespræg i visse ornamentale former. Topfelterne domineres af blad- og blomsterranker med udspring i overflødhedshorn, der er symmetrisk anbragt ude i hjørnerne. Blade og blomster er så godt som ens, således f.eks. de veludførte liljer, hvis enkelte blade er skåret eller klippet ud af jernblik. Også de korintiske kapitæler på dørenes midtposter er næsten ens (fig. 105); hvert blad er drevet arbejde og nittet på rammeværkets kraftige fladjern. I modsætning til gruppe 1, hvor gitrets skelet danner en organisk helhed sammen med bladformerne, har skelettet i gruppe 2 kun det formål at bære en façade af drevet ornamentik.

Sandsynligvis er gitrene fremstillet i det samme værksted, men det er hævet over enhver tvivl, at flere hænder har været i arbejde. Det ses bl.a. ved sammenligning af gitrene til kapel 11 og 16, som trods fællesskab i forlæg og teknik er så forskellige, at de må være lavet af to smede. På gitret til kapel 16 (sml. fig. 104) er de rent ornamentale detaljer anvendt noget mere sparsomt og i mindre format end ved kapel 11 (fig. 82), og håndværket forekommer noget mere præcist, såvel når det gælder bøjning af stangjern som drivning i jernplade.

Til gruppen hører antagelig også dørgitret, som lukker den fladbuede åbning til det 1762 solgte kapel 15 b (fig. 83), omend det betragtet som helhed fremtræder med en større elegance i komposition og driveteknik end den øvrige. Gitret består kun af to dørfølge; men alligevel er der i rammeværket indføjet lodrette jernbånd, der skaber illusion om faste sidefelter af samme art som ved de større gitre. Fælles med de øvrige gitre er endvidere det hulkantprofilerede stangjern, formerne i blad- og blomsterranker (fig. 107), dørpostens pilasterudformning og sammenføjningsmetoden med pånittede jernplader på bagsiden.

Uden for gruppe 1 og 2 står rokokogitrene i kapellerne 5-6 (fig. 81), 30 (fig. 91) og 31, alle solgt 1760-65. Sammen med disse må nævnes sidegitret til kapel 16, der er forskellig fra frontgitret (se gruppe 2) og nøje svarende til sidegitret til kapel 6. Frontgitrene til kapel 30 og 31 slutter sig i henseende til ho-

Fig. 105. Christians kirke. Kapel 16, detalje af gitter (p. 211, 253 f.). – *Christians Kirche. Kapelle 16, Einzelheit vom Gitter.*

vedinddeling og teknik til gruppe 1, men de mangler fundstændig »påheftet« ornamentik; en undtagelse er låsetøjet og den veludførte bladform øverst på midtposten. I gitrene til kapel 5-6 er topfeltet udeladt, så dørene og de smalle sidefelter løber af mod hvælvenes gjordbuer. Det jernbånd, som afgrænser postamentfeltet, er tværs over dørføjene ført op i en bue, som genspejler gjordbuens form. Rammeværkets jern markerer sig kraftigt på baggrund af det i øvrigt spinkle gitterværk. Dørføjenes lodrette stænger, der ender med nogle karakteristiske, runde dupper, er af kvadratisk tværsnit, mens felternes øvrige skelet er formet af fladjern. Samlinger af C-bøjler og andre led er sket dels ved sammensvejsning af ender, dels ved nitning i gitrets plan. De smalle og dybtfligede blade er façonsmedede og svejset på, mens rocailler, låse og nogle overflødigshorn nederst er drevet i jernplade og nittet⁵⁸ på skelettet (fig. 108).

Denne kombination af veludført smede- og drivearbejde samt den elegante komposition gør, at man ikke kan henføre disse gitre til nogen af grupperne.

Trods de påpegede forskelligheder har de hidtil omtalte gitre næsten uden undtagelse en vis barok tyngde samt en balance og symmetri i opbygningen, der kun har lidet tilfælles med den asymmetri, som kendetegner den franske rokoko, der dominerede samtidens ornamentik. Derimod findes der betydelighed med den tyske smedjærnskunst, fortrinsvis som den fra o. 1730 til henimod udgangen af århundredet udfoldedes i Bayern, Østrig og Bøhmen, – uden at der dog på nogen måde kan påvises direkte paralleller⁶³. Det er ikke utænkeligt, at nogle af de mange stukne forlæg til smedjærnsarbejder, som blev udsendt i Augsburg, kan have tjent de københavnske smede som inspirationskilde, hvad angår kompositionsprincipper og udformning af detaljer⁶⁴.

Klassicismens gitre er fordelt med to ens i kapel 42 (fig. 95), et frontgitter til kapel 25 (fig. 88) og en lille dobbeltlåde, som er indkorporeret i det epitaf, der omslutter den fladbuede indgang til kapel 1. Købsbrevene og andre forhold kapellerne vedrørende tyder på, at gitrene må være udført o. 1774-82. I betragtning af smedjærnskunstens vanlige konservatisme er det forbløffende, at disse gitre, der må være fremstillet få år efter de yngste rokokogitre, har mistet enhver mindelse om denne stil.

Gitrene er klare i deres opdeling, og det skelet, som udfylder de enkelte felter, er bygget op over geometriske motiver, mens blomster og ranker i meget behersket udførelse fortrinsvis er koncentreret i topfeltet. De tre gitre til kapellerne 42 og 25 er formet som portaler med dobbelte, retkantede dørfløje mellem faste sidefelter og derover arkitrav og topfelt. Et netmønster af krydsende jernbånd sammennittet med firebladede blomster udfylder sidestykkerne til gitrene i kapel 42 samt postamentfeltet på kapel 25's døre, mens alle dørføjenes øvre dele er udfyldt med lodrette stænger mellem friser med løbende hund og/eller cirkler. Ved kapel 25 er sidefelterne formet som joniske pilastre, og den tilhørende frise har foruden »ANNO 1778« en række korsblomster mellem slyngede bånd, mens den tilsvarende frise på 42 har rosenguirlander, op-hængt på baggrund af diagonalstillede jernbånd (fig. 101). Topstykkerne har umiddelbart over midtposten en dominerende roset, der danner centrum i det fuldstændig symmetrisk opbyggede rankeværk. Pilastrene, der danner de faste sidestykker i gitret til kapel 25, er ikke anbragt i en fast ramme, hvortil dørføjenes hængsler har kunnet fastgøres; problemet med en drejeanordning har derfor måttet løses ved hjælp af tappe, og det er antagelig forklaringen på den lidt mangelfulde sammenføjning af pilastre og topfelt. Det i øvrigt så veludførte gitter lider endvidere lidt under, at den nordre pilaster er drejet 180 grader, så kapitælets æggestav vender mod kapellets indre.

En stil, kendetegnet af en sådan enkelhed, nøjagtighed og ensartethed i de-

L. L. 1974

Fig. 106. Christians kirke. Kapel 2, detalje af gitter fig. 80 (p. 197, 253f.). – *Christians Kirche. Kapelle 2, Einzelheit vom Gitter Fig. 80.*

taljen, forudsætter en anden kunnen og en langt større præcision hos smeden end den, der iagttages på rokokogitrene. Stangjernets regelmæssige overflade vidner om efterbehandling af de enkelte dele ved tilfilning, og ensartethed i størrelsen på de talrige, drevne smårosetter taler for, at råmaterialet er stukket ud med samme stanse. Nøjagtighed præger også de større rosetter og bladranker, som ligeledes er drevet op i jernblik. Samme materialer er benyttet til kapel 42's rosenguirlander, der er samlet af blade med fint graveret ribbemønster og sammenføjet med skjulte nitter (fig. 101). Alt i alt er de dekorative detaljer udført med en præcision, som modsvarer standjernets bearbejdning.

Façonsmedede detaljer forekommer ikke i disse gitre, men derimod i det stærkt beslægtede gitter i den lave, fladbuede åbning til kapel 41. Det består af to små dørfølge, som er indpasset under åbningens fladbue. Inden for solide

jernrammer af firkantjern er gitret bygget op af spinkle, lodrette stænger, hvori et postamentfelt er udskilt ved en frise af cirkler med ens bladrosetter, anbragt mellem to jernbånd. Over hver cirkel, og modsvaret af kvaster foroven i gitret, strækker en kolbeformet blomst sin langt optrukne, »krøllede støvdrager« op mod øvre felts midte, hvor de lodrette stænger brydes af en stor bladroset, der minder om dem i de andre gitres topstykker. De kolbeformede blomster er *façonsmedede*⁵⁸, og egentligt smedearbejde indgår tillige i midt-postens kompositkapitæl, der er fremstillet dels ved kløvning, bøjning og vridning af rammens kraftige fladjern, dels ved pånitning af drevne blade; bortset fra disse detaljer svarer den håndværksmæssige udførelse til de tre andre gitres. Dette gitter indgår i P. Casses epitaf, som først synes fuldført ved hans død 1782, og gitret må under alle omstændigheder være yngre end de to rokokogitre, der lukker omkring kapel 2, der sammen med kapel 1 skænkedes til Casse 1760. De øvrige klassicistiske gitre må være opsat nogenlunde samtidig med købet af de pågældende kapeller, og det er sandsynligt, at årstallet 1778 på gitret til kapel 25 også gælder gitrets fremstilling. Kapel 42 blev købt 1774, og til dets to gitre findes der en nøje parallel i S. Petri kirke, opsat foran Winant Thymes kapel 1776⁶⁵; disse tre gitre må være udført efter samme forlæg og teknikken er så ens, at der kunne være tale om samme smed, men heller ikke mesteren for Thymes gitter er kendt.

Mens rokokogitrene til en vis grad lader sig indpasse i udenlandsk stilmiljø, synes noget lignende vanskeligt for de klassicistiske gitres vedkommende. I hele deres enkle opbygning af geometriske former og i den store tilbageholdenhed overfor brugen af egentlige dekorationsled synes de at indtage en særstilling⁶⁶. Den umiddelbare forudsætning findes i den danske klassicisme, hvor et endnu tidligere eksempel på stilens overførelse til smedjærns-kunsten findes i den rent geometriske gitterdør til Moltkes gravkapel ved Karise kirke, indrettet o. 1766 af arkitekt C. F. Harsdorff⁶⁷.

KIRKEGÅRDSMONUMENTER *

Samtlige rekonstruktioner, opløsninger og supplerende oplysninger bygger på de af kantorerne førte kirkebøger: Døde 1759-1886 og den af graverne førte begravelsesprotokol 1806-1885, hvortil kommer den liste over gravskrifter, som Poul Bredo Grandjean publicerede 1904⁶⁸. Denne liste medtager alle nu kendte gravsten på nær to, Weinreichs og Bødings, samt indskrifter på otte gravsten, der nu er forsvundet; også disse er suppleret efter kirkebogen. - Gravstenene ved kirkens sydgavl blev istandsat 1942-43.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1773. Peter Diderich Weinreich, blytækkermester og borger i Koppenhagen, født 18. april 1732 i Hamburg, † 3. jan. 1773.

* Bedigeret af Niels Jørgen Guldberg Poulsen.

L. L. 1974

Fig. 107. Christians kirke. Kapel 15b, detalje af gitter fig. 83 (p. 209, 253f.). – *Christians Kirche. Kapelle 15b, Einzelheit vom Gitter Fig. 83.*

Tysk indskrift med kursiv. Rød kalksten med hulkant, 51 × 48 cm; indmuret i søndre kirkegårdsmur, i tredje niche fra øst.

2) O. 1795. Sat over tre søskende: Poul David L[ange], født 18. marts [1785], † 27. okt. [1790], Ulricka Iulia La[nge], født 22. dec. 17[86], † 25. okt. 1795, og Laurine Birgitte Lange, født 10. dec. 1791, † 2. okt. 1795. Indskrift med versaler. Rød marmorplade, 51 × 51 cm, hvoraf øverste højre hjørne er slået af; indmuret i søndre kirkegårdsmur, i første niche fra øst.

3) O. 1803. Sat over to søstre: Lovise Emilie Bevers, født 30. okt. 1801, † 21. maj 1803, og Sophie Henr(iette) Chr(istiane) Bevers, født 5. april 1800, † 25. jan. 1808. Tysk indskrift med versaler. Grå gotlandsk kalksten med lodret riflet kant, 94 × 63 cm; indmuret i søndre kirkegårdsmur mellem anden og

trede niche fra øst. Til begge er udført mindevers, hvoraf indledningen til det sidste lyder: »Du muntres hoffnungsvolles Kind auch Du must uns sobald verlassen«.

4) O. 1804. Diederich Ludwig Meyer, sukkerraffinadør, født 5. april 1757 i Kirchspiele Bücken i grevskabet Hoya, † 29. okt. 1804 i Copenhagen. Forældre: Diederich Meyer og Christina Dorothea Spricks. Gift i 9 ½ år med Louise Schwartzacker og velsignet med tre sønner og en datter. Rejst af kone, børn og broder. Tysk indskrift med kursiv. Liggende, rød sandsten med karnisprofil og riflede sider 190 × 108 cm, i hjørnerne hvide marmorrosetter samt foroven et marmorrelief med »håndtryk« og forneden en halvcirkulær, fornyet marmorplade; ved kirkens sydende, som nr. 1 fra vest.

5) O. 1806. Barthold Peter Pahl, sukkermester i Copenhagen, født 1726, † 16. nov. 1806. Rejst af vennen Müffelmänn (sml. DK Kbh. By p. 394). Tysk indskrift med kursiv. Liggende, rød sandsten med karnisprofileret og lodret rillet kant samt i hjørnerne hvide marmorrosetter, 192 × 81 cm; ved kirkens sydende, som nr. 2 fra øst.

6) O. 1814. Rejst over søn og fader. [Christopher Adrian Ohm, født 12. febr. 1784, † 20. marts 1801] og Christoph Adria[n] [Oh]m (pakhuforvalter) født 30. marts 1[7]39, † 7. febr. [1814]. Forvitret indskrift på tysk med versaler, indhugget i ovalt ophøjet felt. Liggende rød sandsten med karnisprofileret kant, 191 × 92 cm; i hjørnerne hvide marmorrosetter og over ovalen forvitret relief med sørgende kvinde ved stele; ved kirkens sydende, som nr. 1 fra øst.

7) O. 1827. Mariane Gebfauer] f. Høgh, født 10. dec. (årstallet ulæseligt), † 27. marts 1827 (49 år)⁶⁹. Over navnet: N_o 53, der henviser til gravstedets nummer på kirkegården. Forvitret indskrift med versaler. Rød sandsten med hulkant, 67 × 47 cm; indmuret i søndre kirkegårdsmur, mellem første og anden niche fra øst.

8) O. 1829. Johan Christopher Traugott Behncke, »Amtsbeckermeister«, † [14.] sept. 18[26], 54 år gammel, og børnene Maria Magdalena, gift Thonboe, † 16. juli 1829, 23 år gammel, og Johanne Christiane, † 24. aug. 1811, 2 år gammel, samt (hustru) Dorthea Maria Behncke f. Ludwigsen, † 11. aug. 1843, 70 år gammel, og (svigersøn) Christian von Thonboe, kaptajn i det kgl. artilleri, født 8. juli 1798, † 1. marts 1849. Stenen er rejst af Dorthea Maria Behncke over de tre først afdøde⁷⁰. Indskrift på tysk (undtagen for Christian von Thonboe's vedkommende), med versaler. Bremersandsten, i form af en græsk stele kronet af urne; højde over cementsokkel 212 cm. I den sydvestlige del af kirkegården⁷¹.

Stenen står over et hvælvet *gravkammer*. 18. sept. 1826 lejede madame Behncke begravelsen, 10 × 4¾ alen, for hundrede år. Det nord-sydorienterede kammer er opdelt i tre afsnit⁷². Johan C. T. Behnckes kiste stod 24. marts 1828

L. L. 1974

Fig. 108. Christians kirke. Kapel 6, detalje af gitter fig. 81 (p. 200, 255 f.). – *Christians Kirche. Kapelle 6, Einzelheit vom Gitter Fig. 81.*

i det midterste afsnit; samme dato nedsattes i det sydlige glarmester Behncke, † 19. marts 1828, 73 år gammel. Maria M. Thonboe nedsattes i det nordligste, hvor også moderen stedtes til hvile. Også kaptajn Christian von Thonboe nedsattes »in dem Behnckiske Begräbnisse«. Under justeringsarbejder i foråret 1972 sås i kammeret en barnekiste, der formodes at være Johanne Christiane Behnckes.

9) O. 1831(?). N(icolaus) H(einrich) Massmann, præst ved Frederiks tyske Kirke, født 1766, † (26. okt.) 1816. Stiftede 1800 De Massmannske Søndags-skoler. Stenen er antagelig rejst, da hans kiste, der henstod i kapel 36, nedgravedes 8. juni 1831 på kirkegården i forbindelse med svigerfaderen, Michael v. Essens begravelse sammesteds⁷³. Indskrift med kursiv. Opretstående, rød sandsten, 93 × 48 cm, med indfældet hvid marmorplade og på toppen spor

efter kors; soklen er hugget som tre skifter mursten. I kirkegårdens sydøstlige del.

10) O. 1838. I. C. Ernst Voelker, købmand, født 4. juni 1783, † 25. okt. 1838. Rejst af hustruen. Tysk indskrift med versaler. Marmorplade, 56 × 36 cm; indmuret i søndre kirkegårdsmur, mellem syvende og ottende niche fra øst.

11) O. 1840(?). Claus Hinrichsen Tøndering, skibskaptajn, født 18. nov. 1769, † 7. nov. 1821⁷⁴, og hustru, Marie Tøndering f. Johansen, født 23. febr. 1783, † 29. dec. 1840. Rejst af børnene. Indskrift med reliefversaler. Nygotisk støbejernskors, 190 × 90 cm, på sokkel af samme materiale. Ved korstræets fod to delfiner, der snor halerne sammen om en trefork; kirkens sydvestlige hjørne, op mod vestre kirkegårdsmur.

12) O. 1842. Heinrich Bevers (tal- og klasselotterikollektør), født 7. okt. 1761, † 3. maj 1842, og hustru, Christine Wilhelmine Bevers f. Beck, født 17. okt. 1767, † 30. sept. 1845. Indskrift på tysk med versaler. Grå kalksten, 47 × 35 cm; indmuret i søndre kirkegårdsmur, i syvende niche fra øst.

13) O. 1843. Louise Prehn f. Gloerfelt (gift med kancelliråd F. C. Prehn), født 6. juli 1814, † 24. dec. 1843. Indskrift med versaler. Rød kalksten, 86 × 56 cm, med indfældet hvid marmorplade; indmuret i søndre kirkegårdsmur, mellem tredie og fjerde niche fra øst.

14) O. 1850. Johan Bernhard Petersen, † 18. juli 1806 (25 år gammel). Cathrine Maria Petersen (f. With, gift med limfabrikant Petersen), † 28. jan. 1820 (82 år gammel). Johan Philip Thomas (kagebager) † 18. juli 1826 (81 år gammel), (og hustru) Ane Margrethe Thomas, født 12. maj 1773, † 14. maj 1850. Indskrift med versaler. Grå kalksten, 59 × 55 cm, på sokkel, med vinløv og spor efter kors; indfældet indskriftsplade. Henstillet i søndre kirkegårdsmur, i ottende niche fra øst.

15) O. 1851. Augusta Dorothea Matthiesen f. Genge (gift med brødreunitetsagent J. F. Matthiesen), født 4. sept. 1799, † 1. marts 1851, og datteren, Hermina Elisabeth Matthiesen, født 16. juni 1826, † 4. sept. 1851. Tysk indskrift med versaler. Grå marmorplade, 77 × 47 cm; indmuret i søndre kirkegårdsmur, mellem femte og sjette niche fra øst.

16) O. 1853. Cleophas Svenningsen (kantor, inspektør ved Borgerdydskolen)⁷⁵, født 25. sept. 1801, † 19. jan. 1853. Sat af venner og disciple. Indskrift med versaler. Liggende, grå kalksten, 188 × 93 cm; den glatte sten har i hjørnerne og forneden spinkle geometriske figurer. Ved kirkens sydende, som nr. 3 fra øst.

17) O. 1853. [Siegf]r[i]ed Mich[a]el Røding (grosserer), født 1. dec. (årstallet ulæseligt), † [16.] feb. 185[3] (70 år gammel). Stærkt forvitret indskrift med versaler. Grå sandsten, 68 × 42 cm, øverste, højre hjørne afslået; indmuret i søndre kirkegårdsmur, mellem fjerde og femte niche fra øst.

†*Kirkegårdsmonumenter*. 1) O. 1830. P(oul) E(rnst) Janssen kammerråd (og renteskriver), født 1. juni 1782, † 25. april 1830⁷⁶. Dansk indskrift.

2) O. 1832. Joh(an) Friedr(ich) Petersen, tømrermester, født 16. juli 1779, † 13. jan. 1832. Tysk indskrift. Rejst af hustruen.

3) O. 1838. Rejst over moder og søn: Caroline Gustave Andrea Thomsen f. von Astrup, (gift med sognepræst ved Frederiks tyske Kirke, Peter Thomsen), født 23. april 1808, † 28. marts 1838, og Theodor Thomsen, født 10. juli 1836, † 19. dec. 1838⁷⁷. Tysk indskrift.

4) O. 1839. Abel Cathrine Lange f. Hammer, (gift med kammerråd Lange, amtsforvalter i Ålborg), født 12. maj 1793, † 27. maj 1839. Dansk indskrift.

5) O. 1844. Ferdinand Wilhelm Christensen, født 12. jan. 184[0], † 21. dec. 1 [844]. Tysk indskrift.

6) O. 1844. F(ritz) B(erhard) Westphal, (artist og kostumier ved Det kgl. Theater), født 5. okt. 1803, † 24. dec. 1844. Dansk indskrift.

7) O. 1850. Joh(an) Heinr(ich) Hedemann, (grosserer), født 2. nov. 1772, † 15. april 1850. Tysk indskrift.

8) O. 1852. Catharina Sager (gift med kopist Sager), († 20. juni) 1852 (30 år gammel). Tysk indskrift.

Ved søndre kirkegårdsmur findes fire *mindetavler* fra 1912, sat over 1) Vigilius Erichsen, † 1782, 2) Simon Hooglant, † 1789, 3) Johan Just von Berger, † 1791 og 4) Benjamin Rozowsky (overkrigskommissær, † 1824). De første tre, der alle er ens (rektangulær sandstensplade med ophøjet ovalfelt) sattes 1912, da kisterne flyttedes fra henholdsvis kapel 24, 30 og 4 og nedgravedes på kirkegården. Anbragt i søndre kirkegårdsmur, 4.-6. niche fra øst. Den fjerde (en cirkulær marmorplade) sidder i pillen mellem 8. og 9. niche fra øst.

To andre sten på kirkegården, opsat blandt gravminderne, har intet med begravelser at gøre. Mod Wildersgade er indmuret en rektangulær *bygningstavle* med korslagte nøgler over en hammer samt følgende indskrifter: 1786 – MI G – G L A – N o70. Initialerne står for kleinsmed Michael Glaser og hustru, som 1786 byggede et hus i Wildersgade⁷⁸.

Den anden sten, der står frit i det sydøstre hjørne, er en *falsk runesten*, som tidligere var anbragt på en lille jordhøj, omgivet af randsten. Den er hugget kort efter 1800'ernes midte af sønnen til kirkens kantor N. P. Hillebrandt (sml. p. 158). Sønnen, der var meget interesseret i fortidsminder, forfattede selv indskriften på basis af gamle indskrifter. De to runerækker læses: »Rolf og Svend sin son satte sten. Åver malede (dvs. ristede)«. Ristersignaturen er hentet fra de to fynske runesten (fra o. 800), Helnæs- og Flemløsestenene⁷⁹.

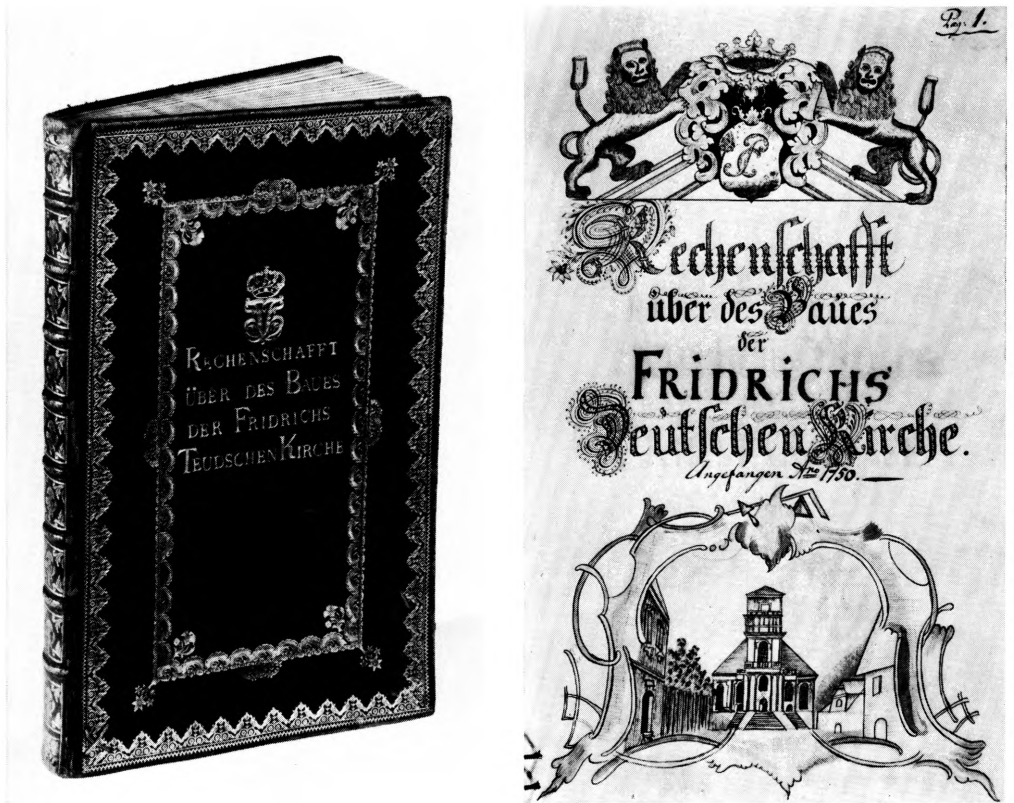

Fig. 109. Christians kirke. Regnskabsbog, anskaffet 1751, og dens titelblad, tegnet 1764 (p. 86, 264).
 – Christians Kirke. Rechnungsbuch, angeschafften 1751, und Titelblatt, gezeichnet 1764.

L. L. 1974

KILDER OG HENVISNINGER

ARKIVALIEOVER SIGT. Oplysningerne om forberedelserne til og selve opførelsen af Frederiks tyske Kirke stammer først og fremmest fra to arkivfonds i kirkens inspektionsarkiv, kopibogen og byggeregnskaberne med bilag.

Kopibogen (4. 1749-62. Kopibog i Anledning af Kirkens Opbyggelse m.m., her citeret som kopibog) er anlagt i begyndelsen af 1762 og skrevet af kirkens skriver Wiegandt, som den 26. februar d.å. får salær derfor. I bogen findes den ind- og udgåede korrespondance samt forskellige kontrakter med håndværkere, stort set ordnet kronologisk for perioden 1749-62. Endvidere findes indført forskellige skrivelser hidrørende fra perioden 1785-96.

Hovedregnskabsbogen (19. 1750-71. Rechenschaft über des Baues der Fridrichs Teutschen Kirche) er anlagt 1764 som en oversigt over de hidtidige indtægter og udgifter pr. 31. december 1764, ligeledes skrevet med Wiegandts hånd og underskrevet af den ansvarlige regnskabsfører, Peter Casse. Der er her henvisning til de 465 bilag (20. 1750-64. Beylagen zur Baurechnungen), som kan opdeles i to grupper, dels regninger af for-

skellig slags, der efter attestation af de tilsynsførende anvistes af Johan Heinrich Dumreicher til udbetaling hos Casse, dels oversigter over de daglige udgifter, som forvaltedes særskilt ved månedlige eller kvartalsvise afregninger. Disse blev indtil den 30. juni 1755 også forestået af Casse, hvorefter Dumreichers brodersøn, Jacob, overtog hvervet. I perioden frem til det foreløbige regnskabs fremlæggelse i 1760, hvor direktionen søgte kongen om flere penge bl.a. til tårnets opførelse, forte Jacob Dumreicher sin egen bog (24. 1755-60. Tägliche Ausgaben so zu der Neuerbauenden Teutsche Fr. Kirche). Til disse findes der underbilag og ugelister over håndlangerarbejde i pakkerne mærket 22-23. Diverse Regningsbilag til Regnskabet over Kirkens Opbygning I-II. Hele denne gruppe er citeret under henvisning til det relevante bilags nummer i hovedregnskabsbogen. – I denne er endvidere indført regnskaberne for årene 1765-67, 1768, 1769 og 1770, hvortil bilagene findes i pakke 21. 1765-70. Beylagen zur Baurechnungen. Også denne gruppe er citeret som »bil. nr.« under henvisning til det relevante bilags nummer i regnskabsbogen.

Regnskaberne fra tiden som tysk kirke, der ikke vedrører kirkens egentlige opførelse, findes i 31. 1759-65. Rechnungen über die Einnahme und Ausgabe bey der Friedrichs deutschen Kirche, 32-42. 1766-1845. Vorsteherrechnungen (med 43-47. 1759-1819. Bilag til kirkeregnskaberne) og 29. 1826-86. Tagebuch über die laufenden Einnahmen und Ausgaben. Denne gruppe er citeret som »rgsk.«.

RA. Rentekammeret. Reviderede regnskaber: Kirkeregnskaber. Frederiks tyske kirke. 1829-33, 1834-38, 1839-47.

LA. Kirkeinspektionsarkiver. Frederiks tyske Kirke: 2. 1786-1814, 1839-71. Friederichs teutsche Kirchen Protocoll. – 3. u.år. Best af akter vedrørende kirkeprotokol. – 4. 1749-62. Kopibog over udgaaende og indkomne Breve i Anledning af Kirkens Opbyggelse og Menighedens Oprettelse, Bestallinger, Instrukser m.m. 1785-96. Køpibog over Kirkeforstanderens (M. G. Holm) Korrespondance [citeret som kopibog]. – 5. 1825-41 (59). Journal und Besolutions Protokoll des Kirchen Collegiums der deutschen Friedrich Kirche auf Christianshafen. – 6. 1856-65. Journal des Kirchencollegii. – 7. 1759-1859. Kirkens Privilegier, Akter om dens Opførelse og om Menighedens Sammenlægning med den tyske Garnisons og St. Petri Menighed m.m. – 8-11. 1759-1820. Korrespondancesager. – 13-14. 1821-31, 1832-46. Korrespondancesager. – 15. 1832-87. Korrespondancesager. – 16-17. 1847-65. Korrespondancesager. – 18. Div. Aar. Kirchenältester-Wahlzetteln I-II. – 19. 1750-71. Bechenschaft über des Baues der Friederichs deutschen Kirche. – 20-21. 1750-70. Beylagen zu der Friederichs deutschen Kirchen Bau-Bechnungen. – 22-23. 1750-71. Diverse Regningsbilag til Regnskabet over Kirkens Opbygning I-II. [19-23 er citeret under eet som »bil. nr.«]. – 24. 1755-60. Rechnung über die tägliche Ausgaben so zu der Neuerbauenden Teutsche Friedrichs Kirche auf Christianshafen sind ausgezahlt worden. – 25. 1785-1801. Protocoll über die Einnahme und Ausgabe der Friederichs deutsche Kirche auf Christianshafen. – 26. 1759-85. Protocoll über die Stühle in der Deutschen Friederichs Kirche. – 27. 1785-1801. Protocoll über die Pulpituren und Stühlen. – 28. 1832-40. Buch über die Kirchen – Stühle nebst Verzeichniss derer, die ganze oder halbe Stühle gemiethet haben. – 29. 1826-86. Tagebuch über die laufenden Einnahmen und Ausgaben samt andere Yorfallenheiten, die Deutsche Garnisons und Friedrichs Kirche auf Christianshafen betreffend. – 31. 1759-65. Rechnungen über Einnahme und Ausgabe bei der Friedrichs deutschen Kirche. 32-41. 1766-1802. Kirchen-Rechnung der Friedrichs deutschen Kirche. 42 a-e. 1803-45. Kirchen-Rechnung der Deutschen Friedrichs Kirche auf Christianshafen. 43-47. 1759-1812, 1817-19. Bilag til Kirkeregnskabet. [29, 31-47 citeret under eet som rgsk.] – 30. 1881-86. Kassebog for Frederiks tyske Kirke på Christianshavn. – U. nr. 1806-1885. Verzeichniss über die Leichen die niedergelägt sind in die Capelle und auf dem Kirchhoffe (med fortegnelse over begravelser 1760-1805; tilføjelser 1886-1914). – U. nr. (1760-1814) Capellet i Frederiks tyske Kirke 1887. – *Sognekalds arkiver. Frederiks tyske Kirke:* 1759-1813. Ligprotokol. – 1813-78. Ligprotokol. – 1879-86. Ligprotokol.

Ved embedet: 1903f. Regnskabsbøger. – Indgående breve 1901-10. – Kirkens hovedreparation 1943-46. – Tårnets reparation 1960-65.

Om *inventarielister* se p. 114.

TEGNINGER. Den største samling findes på *Kunstakademiets bibliotek*, Samlingen af Arkitekturtegninger, og omfatter elevopmålinger fra 1939-44 og 1960 (planer, snit, facader, trapper og alle væsentlige inventarstykker). *Det kongelige Bibliotek*, Kort- og Billedsamlingen, samt i *Dresden*, Landesamt für Denkmalpflege (kirkeplaner 1754). *Københavns Stadsarkiv*, Billedsamlingen (plan af saltværksgrunden 1752). *Landsarkivet for Sjælland* (originaltegninger til porthuse). *Nationalmuseet*, Det særlige Bygningskonservationsarkiv (forskellige tegninger vedr. arbejder 1899f.). *Rigsarkivet* (N. Eigtveds generalplan og kirkeprojekt II samt J. H. Dumreichers spirprojekt).

INDBEBETNINGEB. I *Nationalmuseet* findes indberetninger af P. Linde 1933, Bandi Diget Hansen, Niels Jørgen Guldberg Poulsen og Lykke Basmussen 1973-74 (om gravminder). Af Mogens Larsen 1973-74 (farveundersøgelser). Af Lykke Basmussen 1975 (jernstemplere). Undersøgelser af bygning og inventar i øvrigt, foretaget 1973-74 af Elna Møller med henblik på nærværende publikation, findes ikke i beretningsform.

LITTERATUREN om København og byens kirker i almindelighed er omtalt i bind.

1, p. 220, under Vor Frue kirke, mens litteratur med særlig omtale af Christians kirke (Frederiks tyske kirke) er meddelt i forkortelseslisten.

FORKORTELSER, jfr. den almindelige forkortelsesliste i »Danmarks Kirker«, senest i Århus amt, p. 42-44.

Bil. nr. Bilagsnummer i byggeregnskabet, 19. 1750-71. Bechenschaft über des Baues der Fridrichs Teutschen Kirche, med tilhørende bilag, jfr. arkivalieoversigten.

Bobé. Louis Bobé: Gravkapellerne i Kristianskirkens Krypt 1912, med senere tilføjelser.

Jonge. Nicolai Jonges Københavns Beskrivelse, den hidtil utrykte part. København 1945.

Kopibog. 4. 1749-62, 1785-96. Kopibog, jfr. arkivalieoversigten p. 264.

Fotografer. Niels Elswing (NE), Hans Henrik Larsen (HHL) og Lennart Larsen (LL).

Lebech. Mogens Lebech, Gamle Skibe – Gamle Huse, – en bog fra Christianshavn. Burmeister & Wain. København 1959.

LA Sjæll. Landsarkivet for Sjælland m.m., København.

Lorck. Josias Lorck, Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte. Kopenhagen og Leipzig 1758.

NM2 og NM3. Nationalmuseets 2. og 3. afdeling.

RA. Rigsarkivet.

Rgsk. De almindelige regnskaber, 31. 1759-65. Bechnungen über die Einnahme und Ausgabe, 32-42. 1766-1845 (kun benyttet til 1825). Vorsteher-Bechnungen (med 43-47. 1759-1819. Bilag) og 29. 1826-1886. Tagebuch über die laufenden Einnahmen und Ausgaben, jfr. arkivalieoversigten.

Stampe. Laurids Stampe, Christians Kirke gennem 200 År. København 1959.

Voss. Knud Voss, Arkitekten Nicolai Eigtved 1701-54. København 1971.

INDLEDNING OG BYGNING

¹ DK. Kbh. by, bd. 1, 231f. Kirken, hvis navn latiniseredes St. Petri, havde forinden tjent som kanon- og klokkestøberi.

² DK. Kbh. by, bd. 3, 155f.

³ DK. Kbh. by, bd. 2, 403f.

⁴ DK. Kbh. by, bd. 3, 1f.

⁵ DK. Kbh. by, bd. 2, 465.

⁶ Tegningerne findes i NM, hvortil de i

1875 blev afleveret fra den Kgl. Kobberstiksamlng.

⁷ DK. Kbh. by, bd. 2, 472f.

⁸ Mogens Lebech, Gamle Skibe, Gamle Huse – en bog fra Christianshavn. Burmeister & Wain, 1959, 28, 57f.

⁹ DK. Kbh. by, bd. 3, 24.

¹⁰ DK. Kbh. by, bd. 2, 466.

¹¹ Bolle Luxdorphs dagbøger, 1915-30, I, 144.

¹² Samtlige underskriveres navne findes hos Stampe, 17.

¹³ Kopibogen (jfr. bemærkninger til arkivalieoversigten) har, hvor intet andet er nævnt, tjent som kilde for indledningen.

¹⁴ Josias Lorck, bd. 1, 114f.

¹⁵ O. v. Munthe af Morgenstjerne, Nicolai Eigtved, 1924, 89 f.

¹⁶ Sidst anført hos Voss (i bogen om Eigtved p. 391), der med Christian Elling (Arkitekten 1928, 254) regner projektet udført efter forbillede af J. Gibbs. Elling tillægger dog Anthon dette tårnprojekt, et standpunkt, der er refereret i kommentarerne til Thurahs danske Vitruvius III, ed. Hakon Lund, 1967, 342.

¹⁷ Målene er angivet på en skitse i kopibogen, p. 58-59.

¹⁸ BA. D. 21. Koncepter og indlæg til Sjæll. Tegn. 1753. Sag nr. 246.

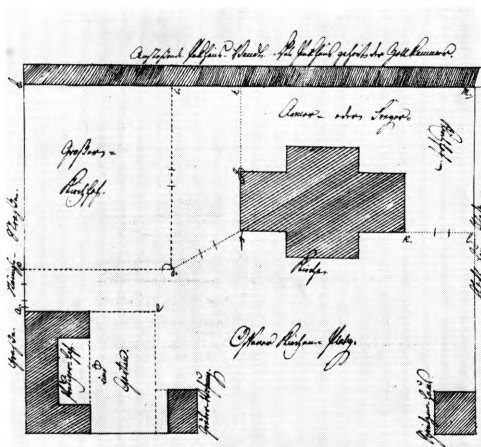
¹⁹ Brevet gengivet hos Stampe, 21.

²⁰ Lorck og avisen, der var forløber for Berlingske Tidende, bringer teksterne i den rette opsætning. – De er endvidere gengivet hos V. Hermansen og Haakon Spliid, Københavns gamle Kirker, 1932, 240f., hvor der ligesom hos Stampe, 22, findes danske oversættelser af de næsten ens tekster. Den tyske tekst findes endvidere hos Jonge, II, 434f.

²¹ Stadsmusikur Berg fik 10 rdl. for med sine folk at gøre opvartning ved grundstensnedlæggelsen, mens kantor Michael Juul med skolen fik godt 6 rdl. En anden udgift var til fire halve ankre »beste gammel Franskvin« (bil. 54, 58).

²² Lorck gengiver sin tale til den enevældige monark, der foruden meget andet hyldedes for at have givet kirken sit navn. Samme sted meddeles oplysningen om de indbundne eksemplarer af teksten.

²³ Til indvielsestalen findes et udkast fra

L. L. 1973

Fig. 110. Christians kirke. Skitse af kirkens grund 1821 (p. 121). – *Christians Kirche. Riss des Kirchgrundstückes 1821.*

biskoppens hånd og et trykt hefte om musikken, der opførtes af den kgl. kapelmester; se herom beretning hos Stampe, 31f.

²⁴ Gengivet efter H. Holck, Kiøbenhavns Sognekirkers Beskrivelse, 1775, 110 f. 390 eksemplarer af indskriften blev indbundet af I. Heinsdorff (1769, bil. 21).

²⁵ Foruden musikorpset på syv personer var der en soldatervagt på 16 mand og to underofficerer, seks politimænd og en adjudant samt fra artillerikorpset otte mand og en underofficer, der sørgede for teltene. Sangen besørgede kantor Hove med sine skoleelever, mens stadsmusikant C. Kirchoff ledede musikken (1769, bil. 23, 31).

²⁶ Trykningen af Vollmeisters »Danksaugungs-Rede und Gesundheits-Wünsche« (et eksemplar findes i Kgl. Bibliotek) besørgedes af N. Møller. Vinen betalles med 13 rdl. 1 mk. 8 sk. (1769, bil. 30, 24).

²⁷ Privilegiernes fulde ordlyd er meddelt hos Stampe, 27f.

²⁸ En fuldstændig fortegnelse over kirkens skiftende patroner, ældste, forstandere, præster m.fl. findes hos Stampe, 239f., og kopibogen rummer alle oplysninger om, hvorledes de forskellige personer skulle udvælges til stillingerne.

²⁹ F. Meldahl og P. Johansen, Det kongelige Akademi 1700 1904.

³⁰ I kopibogen findes en længere korrespondance om de knap 2400 rdl., som den landflygtige Grims ikke kunne betale, og om hans eventuelle ansættelse som »Esquaderskriver« på orlogsskibet Stormarn, der kun var mulig, såfremt direktionen ville undlade at få ham arresteret. Direktionen måtte afskrive tabet bortset fra kautionen på 250 rdl.; den var stillet af Corfitz Braem, der ved byretten dømtes til at betale pengene; ved kgl. resolution af 7. marts 1760 fik han lov at afdrage dem over en længere årrække.

³¹ Arkivalierne vedr. lotterier og kollekter er ikke gennemgået. Stampe, 19f., har en specifikation over beløbene fra de enkelte lotterier og stifter.

³² Kancellikollegiet behandlede 16. april 1760 den store ansøgning fra Dumreicher og Casse og indstillede til kongen, at der kun bevilgedes penge til kirkens færdiggørelse, ikke til tårnet og betjeningens huse. Alligevel bevilgede kongen dagen efter 50.000 rdl. (halvdelen fra partikulærkassen og halvdelen fra statskassen); men brevet herom udstedtes dog først godt et år senere, efter en fornyet anmodning fra Dumreicher og Casse og ved J. L. Holsteins mellemkomst. (BA. DaKanc. D. 109 »Suppliquer« 1760 1. halvår. Sag nr. 695. - Sml. i øvrigt RA. Partikulærkammeret. Assignationsprotokol 1761, 124f. og Begnskaber 1761f., under rubrikken »Allergnädigste Geschenken«). - Ved sagens akter (RA. DaKanc. D. 21. Koncepter og indlæg til Sjæll. Tegn. 1761, nr. 269-70) ligger et projekt til tårnets fuldendelse (fig. 38), signeret af Dumreicher og indsendt sammen med den første ansøgning; årstallet »1761« på tårnets øvre del må ses som udtryk for Dumreichers forhåbninger til byggeriets afslutning (sml. note 99).

³³ Således skænkede f. eks. den længst levende af de fire direktører, P. Casse, der var kirkeældste indtil sin død 1782, 1. og 2. prioritet på knap 8000 rdl. i sit bryghus (rgsk.).

³⁴ LA. 10. 1759-1820. Korrespondancesager.

³⁵ Samtidig bestemtes, at kirken for fremtiden skulle have en militær patron, Københavns kommandant (Stampe, 61).

³⁶ BA. DaKanc. 1. Dep. Brevsager. 1831, nr. 2783.

³⁷ LA. 13. 1821-31. Korrespondancesager.

³⁸ Se note 36 og 37.

³⁹ LA. 7. 1759-1859. Kirkens privilegier etc.

⁴⁰ LA. 15. 1832-87. Korrespondancesager.

⁴¹ Sagen omkring nedlæggelsen af menigheden er omtalt indgående af Stampe, 70f.

⁴² LA. 9. 1759-1820. Korrespondancesager.

⁴³ Svend Jacobsen: Grundtvig i Frederiks Tyske Kirke, i Christians Kirke gennem 200 år, 81-110. - Af den ubenyttede prædikestol på grosserer Holms loft lavedes senere en armstol til Grundtvig (jfr. Vartov kirke p. 51. med note 142).

⁴⁴ LA. 14. 1832-46. Korrespondancesager.

⁴⁵ Svend Balslev: Christians Kirke og Sogn i den danske Tid, i Christians Kirke gennem 200 år, 111 f.

⁴⁶ Mens kirken havde været lukket, var navnet »Frederiks Kirke« blevet overtaget af Frederiks danske Kirke, der var grundlagt 1749, men først fuldendt af C. F. Tietgen 1894, og nu bedst kendt som Markkirken.

⁴⁷ Agent Andreas Bjørn var den eneste danskfødte blandt de mange indflydelsesrige personer, der drev virksomheder fra »fortovene« i Strandgade, og sammen med dem havde han store interesser i de oversøiske kompagnier; se Lebech, 80, og John Erichsen, Frederiksstad, 1972, 29.

⁴⁸ Saltkilden sprang frem under arbejdet med tørdokken, der forblev i brug til et godt stykke ind i 1900'erne (Lebech, 70f.). Blandt de ældre afbildninger af dokken kan nævnes et tapet på Bregentved, afbildet hos Lebech p.83, og en akvarel fra 1750 i Søofficersforeningen, gengivet i Politikens Danmarkshistorie, bd.9, 192.

⁴⁹ O. 1900 var der alligevel folk, som mente, at det ville være en god løsning at lade gaden løbe igennem på begge sider af kirken.

⁵⁰ Ud fra bebyggelsen på saltværket og omliggende grunde må kortet være fra 1752. Med sin signatur har Eigtved bekræftet kopiens rigtighed, og den er formentlig rekvireret i forbindelse med kirkens projektering.

⁵¹ Oplysningerne findes i kopibogen. Om pakhuset: 6. juni 1753 og 28. marts-10.

april 1754. Om kompagniets grund: 20. april-1. juli 1754.

⁵² Strandgade nr. 4 (og 6) ejedes på Christian IV.s tid af David Balfour, som var indkaldt til at bygge orlogsskibe ved Grønnegårds havn (Lebech, 52f.). Senere kom ejendommen bl.a. i Jacob Holms eje (sml. note 63). Om nr. 6, se note 61.

⁵³ I Arkitektens ugehæfte 1945, 6f. viser Helmuth Christiansen i seks tegninger kirken fremadskridende indkapsling i virksomheden.

⁵⁴ Det særlige Kirkesyns arkiv 1960f. Årsagen til tunnelbyggeriet var først og fremmest, at kirken følte sig generet af den voldsomme, periodiske trafik forbi kirkegårdsporten.

⁵⁵ LA. 11. 1759-1820. Korrespondancesager; heri findes den omtalte tegning.

⁵⁶ RA. Rev. rgsk. Frederiks tyske Kirke. 1829-33, 1834-38, 1839-47.

⁵⁷ Kopibogen anfører under 31. marts 1760 tre forskellige priser på kirkegårdsjord, hvilket antagelig skyldes, at der var to priser på den store kirkegårds gravpladser, alt efter afstanden fra kirken.

⁵⁸ LA. 1786-1814. Kirchen Protokoll. Sml. kopibog 16. juli 1794. Jorden må have ligget uden for befæstningen, eftersom kirken håbede på toldfrihed for ligene gennem porten.

⁵⁹ Illustreret Tidende 1901, nr. 35. Et noget yngre fotografi (Stampe, 176) viser bevoksningsen.

⁶⁰ Husene var udlånt til kirkebygningsdirektionen af lejeren, Franz Rausch, der 1759 krævede dem tilbage (kopibog).

⁶¹ Planen findes i RA. DaKanc. D. 21. Koncepter og indlæg til Sjæll. Tegn. 1761. Sag nr. 269-70 (sml. note 32). – Strandgade nr. 6 (sml. note 52) ejedes 1747-62 af Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde på Lolland. Den benævnes ofte Tordenskjolds gård, fordi søhelten i sine sidste måneder boede et par værelser her. 1770 indrettede Peter Fenger (se kapel 20) sit sæbesyderi i gården (Lebech, 67f. og 105f.), der nu ejes af firmaet Peter Heering (se kapel 44-45).

⁶² LA. 10. 1759-1820. Korrespondancesager.

⁶³ Jacob Holm (se kapel 29), en af kirkens

Fig. 111. Christians kirke. Arbejdszeddel nr. 1, dateret 25. september 1754 (p. 130). – *Christians Kirke. Arbeitszettel Nr. 1, 25. September 1754.*

velgørere, som i en periode ejede næsten alle de omkringliggende virksomheder. Det var i en af Jacob Holms ejendomme, Grundtvig fik indrettet den kirkesal, der aldrig kom i brug (sml. note 43).

⁶⁴ Se note 62. I pakken findes tegningerne til graverbolig, sprøjtehus og stakit mod Strandgade.

⁶⁵ En avis-kampagne, startet i Aftenbladet 19. juni 1915, ængstede de i øvrigt velvilligt indstillede kirkelige myndigheder og Det særlige Kirkesyn; se dettes arkiv i NM. og note 49, Svend Balslev, 124f. 1916 købte menighedsplejen i stedet Overgaden oven Vandet nr. 6, det hus, der er opført af billedhugger S. C. Stanley, som leverede de væsentlige dele af kirkens skulpturelle udsmykning. I ejendommen indrettedes foruden menighedslokaler en bolig til sognepræsten. Se C. G. Schultz, Stanleys Gaard. 1955.

⁶⁶ Om byggeriet, se bil. 459 60 og 1765, bil.

4. – I prisen var inkluderet 1200 rdl. til ovne, tapeter o.a. Disse penge, som pastor Lorck selv skulle administrere, blev årsag til en mistanke fra de ansvarliges side mod præsten for uorden i regnskabet. Den tilsyneladende uretfærdige beskyldning synes først at være bragt ud af verden ved opgøret med Lorcks enke (jfr. note 34).

⁶⁷ LA. 5. 1825-41. Journal- og Resolutionsprotokol.

⁶⁸ Om projekter og monumenter, der må have spillet en stor rolle både for N. Eigveds planlægning af kirken og for den endelige udformning, for hvilken kirkebygningsdirektionen med J. H. Dumreicher i spidsen fik ansvaret, se Voss p. 19-96 (afsnittet om Eigveds uddannelse og rejser); jfr. tillige Hørsholm \dagger slotskapel (DK. Frbg. bd. 2, 993 med tilhørende noter). – Om protestantisk kirkebyggeri, se i øvrigt K. E. O. Fritsch, *Der Kirchenbau des Protestantismus*. Berlin, 1893. – Per Gustaf Hamberg, *Tempelbygge för protestanter*. Stockholm, 1955.

⁶⁹ Harald Langberg, *Kongens Teater*. Kommediehuset på Kongens Nytorv. 1748-1774. København, 1974. 48f. – Den rene »teaterplan« træffes foruden i Hørsholm slotskapel (se foregående note) også i Kongsberg kirke, der efter Christian VI.s ordre projekteredes af oberhauptmann J. A. Stukenbrock 1739 (se Kongsberg kirke. Oslo 1962, i serien *Norske Minnesmerker*).

⁷⁰ Anthon's tegning findes i Bregentved godsarkiv.

⁷¹ De ribbe- og gratløse hvælv er i hovedformen beslægtet med hvælvne i Christiansborgs stalde, se Voss, 392f. og Christiansborg Slot, 1975, 250f., fig. 271, 274.

⁷² LA. 1766-1845. Vorsteher-Bechn. Dørene leveredes af snedker Valentin Krüger.

⁷³ Motivet, hvis franske betegnelse er »entrelacs«, anses for at være introduceret på Christiansborg af billedhuggeren Le Clerc i hans udkast til slottets balustrade 1739. Se Hakon Lund i Christiansborg Slot, 1975, 232.

⁷⁴ J. H. Dumreicher, født 2. dec. 1703 i Kempen i Bayern, blev søofficer og uddannet i bygningskunst, hvorefter han af det kejserlige, østrigske hof sendtes ud for at studere havnebygningsvæsen i flere lande og derpå til Triest, hvor han skulle have deltaget i bygning af havnen Porto Ré. Da arbejdet blev opgivet, bosatte han sig i Altona, hvorfra han hentedes til København 1734 for at bygge tørdokken på Christianshavn. 1735 udnævnt til havnebygmester i hovedstaden og senere ansvarlig for planlægning af Helsingør havn.

⁷⁵ Bil. 31. Nederst på lønsedlen bekræfter

Dumreicher og Casse, at Wanckmüller var den eneste, »der als Pollir« (formand på byggeplads) havde opsigst med håndværkerne og deres arbejde.

⁷⁶ Dumreicher ordnede kost og logi for Wanckmüller, og da han formentlig også havde ansvaret for ansættelsen, er det en fristende tanke, at kirkeinspektøren kan være hentet i Dumreichers fødeby, Kempen (se note 74), hvor der (iflg. Thieme-Becker) ved den tid levede en familie med det tilsyneladende ret sjældne navn.

⁷⁷ Bil. 287. Det er tænkeligt, at Wimmers pludselige forsvinden fra pladsen skal ses i sammenhæng med direktionens afskedigelse af smedefirmaet Staarup-Bruun.

⁷⁸ Københavns magistrat udbad sig 28. maj 1757 grundrids og façadetegning af kirken, så overkonduktor Gedde kunne indtegne den på sit generalkort (jfr. note 62). Såvidt tegningens beskedne målestok tillader en afgørelse, må Gedde have benyttet samme forlæg, som anvendtes af Thurah til Danske Vitruvius (fig. 14).

⁷⁹ I kontrakten med smedene af 20. maj 1757 (kopibog) står f. eks. »hvis direktionen bestemmer sig til at lukke de to vinduer ved trapperne ...«; lignende vendinger træffes i kontrakten, der fastsætter kirkeinspektørernes arbejdsområde.

⁸⁰ Kontrakten, der er fra 20. okt. 1755, har meget differentierede priser på alle arbejder, som omfattedes af akkorden (kopibog).

⁸¹ C. F. Stanley fik som den anden akademiets store guldmedalje for billedhuggere (jfr. note 29, tillæg CXLV), og senere afløste han J. F. Saly som professor i billedkunst (smst. 101 og 533).

⁸² 1768, bil. 2, 14. – Johann Michael Fischer fik 1771 bevilling til uden mesterstykke og uden bekostning at blive indtaget i Københavns murer- og stenhuggerlav, fordi han i 11 år havde forestået arbejdet ved Frederiks kirkes bygning som mester-svend. Sjæll. Tegn. 22. marts 1771, nr. 170.

⁸³ Ved spirets rejsning holdt sønnen Johann Vollmeister den lange versificerede tale (sml. p. 86).

⁸⁴ Uenigheden mellem direktion og smedemestre fremgår af kopibogens indførelser i okt. måned 1757, og det endelige opgør

spores samme sted i begyndelsen af 1758. Kopibogen viser i øvrigt, at direktionen september 1757 benyttede den omdiskuterede svend og hans fader i Stockholm som rådgivere ved indkøb af jern.

⁸⁵ Afregninger på vinduesrammerne har bilagsnumre mellem 306 og 338.

⁸⁸ 1769, bil. 29, 57 og 1770, bil. 11, 45.

⁸⁷ 1769, bil. 26, 40, 43 og 53.

⁸⁸ Bil. 51 rummer kvitteringen for 1. ladning, bil. 249 for den sidste. En udateret skrivelse fra (marts?) 1756 oplyser, at Casse foruden en hel del andre penge sendte skipperen adskillige svenske 5-ører »weil er vermeinte gute Freunde in Gottland damit machen zu können« (kopibog).

⁸⁹ Se note 15, Munthe af Morgenstjerne, 81.

⁹⁰ Vedrørende kalkleverancer, se bl.a. bil. 4-5 og 9-10.

⁹¹ Bil. 340, 87 og 313.

⁹² Bil. 253, 399 samt 257 og 284.

⁹³ Sendingen ankom december 1755 (bil. 124), og i juli samme år var træmodellen, hvorefter jernet skulle laves, sendt til Stockholm (bil. 69).

⁹⁴ Størstedelen af tagværkets jernstempler er utydelige på grund af mønjelag, men lader sig alligevel bestemme med sikkerhed ved hjælp af stemplet på en ubemalet laske, der sidder ved frontespicen i nordre tagflade. Båndjern anvendt i urværket og i forbindelse med de indvendige glasvinduer mellem tårnrummet og de flankerende trapperum har et andet stempel, der muligvis har en parallel på fragsedlen. Både her og på kapellets gitre, hvor der ses mange forskellige stempler på det konstruktive skelet, hindrer overmaling og rustdannelser en nærmere bestemmelse. – I Sverige har et studium af 16-1700'ernes officielle stempelbøger ført til en række identifikationer og dateringer; Bo Molander, På jakt efter stångjærnsstemplar, i Dædalus. Stockholm 1968.

⁹⁵ Bil. 8. Ombæringen af kollektbogen på Christianshavn og i København besørget af I. S. Ortman (bil. 13), en af medunderskriverne på brevet til kongen; fra 1751 var han ansat som opsynsmand på byggepladsen, fra efteråret 1754 som materialskriver.

⁹⁶ I hver afregning er der gjort omhygge-

Fot. 1943

Fig. 112. Christians kirke Tegning, fra 1769-70, på en af spirets kobberplader. – *Christians Kirche. Zeichnung, 1769-70, auf einer der kupfernen Platten der Turmspitze.*

ligt rede for hvilke stykker, der blev hugget af svendene. Foruden J. F. Dulsmann arbejdede Franz Bühler, Christian Börner (Biørn), Drexel, Wilhelm Dulsmann, Adam Hægner, Wolf Caspar, Kiesling, Kluge, Johannes Krannert, Johan Georg Meintze, Gottlieb Sachse, Christian Voigt og Heinrich Wolff på akkorden. Iblandt optræder også navnene på de to senere kirkebygningsinspektører, Jacob Wimmer og Michael Fischer.

⁹⁷ Afsnittet om malerarbejde og materialer skyldes konservator Mogens Larsen.

⁹⁸ Den billige lim viser ved analyse et brunligt overtræk, hvorimod prædikestolens bindemiddel afslører sig som en klar (og stærk) lim.

Hauerslev's atelier

Fig. 113. Christians kirke. Præsteværelse med trappe til prædikestol, set mod øst (p. 163f.) – *Christians Kirche. Sakristei mit der Treppe zur Kanzel, gegen Osten.*

⁹⁹ Dumreicher, der ligesom direktørerne Wewer og Casse havde fået tildelt en fri begravelsesplads for indsatsen under byggeriet, valgte 1759 kapellet under tårnet. Rimeligvis havde han allerede ved udvidelsen af gravkapellet sine planer for tårnbyggeriet parat (sml. note 32); under alle omstændigheder har kapellet en så fornem beliggenhed, at det efter gammel skik ville passe sig som gravplads for den, der var kirkens eller tårnets bygmester.

¹⁰⁰ Voss, 391, slutter sig til den forlængst fremsatte påstand, at det 1719 opførte tårn på kirken, St. Mary-le-Strand i London må have været Eigtveds inspirationskilde. Det er opført af James Gibbs og afbildet i det 1728 udsendte værk »A Book of Architecture«, som skønnes at have været i Stanleys eje og til rådighed for Eigtvéd (jfr. i øvrigt note 16).

¹⁰¹ Vil man udpege et enkelt monument, der kunne tænkes at have haft betydning både for Eigtvéd og Dumreicher, synes Garnisonskirken i Potsdam ved Berlin nærliggende. Den opførtes 1731-35 efter tegning af Philip von Erlach. Planudformningen og navnlig eksteriøret har en ret slående lighed med Frederiks tyske Kirke. Se Alfred Wiesenhütter, *Protestantischer Kirchenbau des deutschen Ostens*. Leipzig 1936, 98f.

¹⁰² Losningen blev en meget kostbar sag. Til kranen måtte der efter materialforvalter Dajons ordre lejes en mand fra slottet, som forstod at dirigere den; alligevel beskadigedes den så meget, at bygningskommissionen forlangte erstatning udbetalt til den danske Frederiks kirke (1768, bil. 8). Endvidere måtte der lejes arbejdskraft, som var dyr, da »just i denne Tied Soldatesqen havde excercerd« (1766, bil. 27). Også på anden vis var der problemer; den første materialskriver rejste med de kgl. komedianter til Holsten, og den næste døde efter et par dages ansættelse.

¹⁰³ 1770, bil. 23. Hofbygmesterens tilbud lod på, at han ville betale kobbervaserne mod til gengæld at få stenvaserne (som kirken havde afregnet til Stanley) samt 160 rdl., – alligevel figurerer der på kirkens regnskab en udgift på godt 96 rdl. til Adrian for kobbervaserne!

¹⁰⁴ En jernbeslået tavle med tegning af tårnet blev efter Anthon's ordre udført til brug ved fløjens opsætning (1769, bil. 42); formålet er uklart.

¹⁰⁵ Fr. Schiøtt, *Bygningsmodeller og Bygningstegninger på Kjøbenhavns Baadhus*, Arkitekten 1905-06, 378. Modellen, som indtil o. 1905 stod på kirkens loft, findes i Københavns Bymuseum.

¹⁰⁶ Ved sin afrejse fik Matthæus Wanckmüller 24. okt. 1755 efter samtlige direktørers ordre udbetalt ti dukater som dusør for tagmodellen, som han havde lavet og beregnet (bil. 106).

¹⁰⁷ Vedr. Reusses arbejde, se bil. 19, 27, 35, 44, 46, 48, 54 og 58.

¹⁰⁸ Tegningen i Kgl. Bibliotek er tværfORMAT og måler ubeskåret 64 × 49 cm; indskrifter på bagsiden viser, at den har været benyttet som omslag for kobberstik

m.m. – Planen i Dresden (her gengivet efter fotografi i NM 2) er ligeledes tværfORMAT, men beskåret til 46,9 × 42,2 cm. I følge oplysninger (til Harald Langberg) fra Sächs. Landesamt für Denkmalpflege (Archiv. M. 69 III, Bl. 2.), hvor den nu findes, tyder de forskellige stempler på, at tegningen før første Verdenskrig fra Bauamt Zittau er overført til Königlich Sächsische Denkmalarhiv.

¹⁰⁹ Grundplanen, der er mrkt. nr. 3, har muligvis hørt til et sæt, der ligesom Eigtveds projekt II har bestået af i alt tre tegninger, hvoraf de to andre var façaden mod Strandgade og et langsnit (mrkt. henholdsvis nr. 2 og 4). På planen er alle pladser på gulvet markeret som kvindestole, en omstændighed, der viser, at kopien er fremstillet til et land, hvor der råden anden tradition end i Danmark. Gulvet angives som kvindernes plads, bl. a. af Joseph Furttentach, Kirchen-Gebäw. In was Form und Gestalt, nach gerecht: erfordernder Mensur, der Länge, Braite und Höhe, ein Mittel grosses wolgeproportionirtes und beständiges Kirchengebäwlin. Augsburg, 1649. Endvidere J. R. Fäsch, Anderer Versuch anderer Theil Seiner Architect: Wercke. Nürnberg, 1723.

¹¹⁰ En del af direktionens ændringer har uden tvivl økonomisk baggrund. Den tidligt ytrede interesse for at erhverve plads i gravkapellet må være direkte årsag til den sene og besværlige indretning af de fire krypter under frontpartiet og sakristiet. Lukningen af parterreetagen såvel som indlægning af en ekstra etage i pulpituropbygningen kan anskues fra samme synsvinkel. I modsætning hertil må ændringen af vinduerne være gennemført som et meget bevidst arkitektonisk indgreb i Eigtveds projekt.

¹¹¹ LA. 43-47. 1759-1819. Bilag til kirkerøgsk. og 2. 1786-1814. Kirchen Protokoll samt kopibog.

¹¹² Det særlige Kirkesyns arkiv i NM og regnskabsbog 1903f. (ved embedet). Ministeriet konsulterede i alle sager det særlige Kirkesyn, men først 1935 blev kirken formelt underlagt Synet.

¹¹³ Tag og murværk fik kun mindre skader (sml. fig. 38), men det gik meget hårdt

Hauerslev's atelier

Fig. 114. Christians kirke. Pulpiturer. Gang bag logerne (p. 116). – *Christians Kirche. Pulpiturer. Gang hinter den Logen.*

ud over vinduerne, der ligesom det indre hærgedes af rystelserne og skiftende lufttryk fra sprængninger på nabogrunden. Orglet med dets façade blev ret hårdt molesteret sammen med præsteværelset og sakristiet, pulpiturenes ruder knustes, hvor de ikke var beskyttet af brystpaneler, og al puds blev suget af bindingsværkssvæge og pulpiturlofter (sml. fig. 35-36). Ved oprydning fandtes så mange anvendelige dele af orgelfaçaden og andre inventarstykker, at der ved istandsættelsen kun føjedes få nye stykker ind i snedkerarbejdet. Det lykkedes også at begrænse malerarbejdet til pletvise reparationer i forbindelse med afrensning. En redegørelse for istandsættelsen findes i det særlige Kirkesyns arkiv i NM sammen med en lang række fotografier, optaget kort efter ulykken. Sml. endvidere IMO: Genaabningen af Christianskirken, i B & W, 12. Aarg. Nr. 11.

INVENTAR

¹ Fremstillingen af både søjleskafter og kapitæler betales af kirken (jfr. note 2). De seks kapitæler af hvidt, italiensk marmor omtales både i A. G. Moltkes brev til direktionen om kongens gave og i L. de Thurahs besked til materialforvalter Dajon om udleveringen, hvorimod Dumreichers og Casses kvittering viser, at kirken fik udleveret italiensk marmor og norsk Lillienkjold marmor (Kopibog 18-24. dec. 1758). Nogle soldater betales for at hente materialet på Amalienborg (bil. 355).

² Svendene Biørn og Hægner huggede det ene søjlepar med kapitæler, Bühler og Kiesling det andet. Den femte svend, der arbejdede på alteropbygningen, hed Wolf. Alle skabeloner til stenhuggerarbejdet udførtes af snedkersvendene (bil. 355, 358).

³ Vedr. Stanleys arbejde, bil. 389, vedr. Lunds, bil. 375, 402.

⁴ I Vor Frelzers kirke, hvortil den tyske menighed hørte indtil 1759, har Nicolai Tessins alter, der fuldenndtes 1732, dydefigurer mellem flankerende søjler. Det samme gælder den † altertavle, J. F. Ehbisch i 1730'erne udførte til Københavns Vor Frue kirke, mens samme kunstners tavle til Trinitatis 1731 har to figurer anbragt til siderne for de to søjlepar (DK. Kbh. bd. 2, 504f., bd. 1, 137f., bd. 2, 299f.).

⁵ De to solide mure, der i krypten flankerer kapel 20 og tjener som basis for alteropbygningen, var ikke planlagt, da kirketegningen (fig. 39) udarbejdedes 1754.

⁶ Se p. 270, note 74.

⁷ Eigtveds alteropbygning, se Vitruvius I, 41f., tavle XVII og XX, samt Hakon Lund, *Det første Christiansborg, i Christiansborg Slot*. 1975, bd. 1, 294. – Nogle år før Eigtved vandt konkurrencen om Christiansborg slotskapel, havde Thurah realiseret en sammenbygning af alter-prædikestol-orgel i det lille fornemme †Hørsholm slotskapel (DK. Frdb. bd. 2, 993). – Om danske eksempler på prædikestolsaltre, se under Vartov kirke p. 65, note 110.

– Prædikestolsaltret (med eller uden orgel) hører nøje sammen med det protestantiske kirkebyggeri, således som det udviklede sig på tysktalende grund, hvor både

Eigtved og Dumreicher havde fået deres uddannelse, jfr. Hartmut Mai, *Der evangelische Kanzelaltar*. Halle, 1969.

⁸ Erik Lassen, *Dansk Sølv*, 1964, 212f. – Sven Eriksen, *En dansk gulddåse og dens mester*, i *Det danske Kunstindustrimuseum, Virksomhed 1964-69*, IV, 129f.

⁹ Kanden i Julianehåb har mestermærket IIS, sandsynligvis for Johan Jacob Schrader (Bøje 439), der 1746 fik borgerskab som juvelerer og kgl. emaljemaal. Bortset fra en mangedelt fod og korpus' lidt mere barokagtige svulmen, er denne kande i højde, form og dekoration en parallel til Christianskirkens vinkande.

¹⁰ Muligvis vil stemplerne kunne tydes ved hjælp af røntgenoptagelser; oplyst af Gudmund Boesen, Bosenborg.

¹¹ DK. Kbh. bd. 3, 236, †berettelsessæt nr. 4.

¹² Stagerne er beslægtede med et par, som står i den 1846 indviede Nyord kirke (DK. Præstø 1028).

¹³ Oplyst af Erik Lassen og Marianne Ertbjerg, *Kunstindustrimuseet*.

¹⁴ Stagerne kendes under dette navn i kgl. bronzestøber L. Rasmussens produktion. De har polygonal, aftrappet fod som forbilledet i Rom (sml. Vartov kirke p. 46 med note 125).

¹⁵ Oplyst af provst L. Stampe, *Christians kirke*.

¹⁶ Kirkens daværende præst, Emil Bruun, har på smudstittelbladet beskrevet bogens ejerhistorie, fra Lorck forærede den til en ung ven, borgerkaptajn og assistent i Nationalbanken, Stolp, og indtil den skændtes kirken af Stolps slægtning Caroline Knudsen. – Om Lorcks bibelsamling, p. 247.

¹⁷ Biblen er kommet i kirkens eje i 1900'erne.

¹⁸ Farveundersøgelse ved Mogens Larsen.

¹⁹ DK. Kbh. amt, bd. 2, 822 med fig. 6.

²⁰ LA. 15. 1832-87. Korrespondancesager.

²¹ Begnskabsbøger 1903f. (ved embedet).

²² BA. Btk. Bev. rgsk. 1829-33, 1834-38, 1839-47.

²³ Hullerne er beregnet til indstikning af en pind for hver altergæst, og præsten skulle have tavlen, så han kunne opregne antallet (jfr. Danmark-Norges Kirkeritual 1685, 149f.). Foruden tre-fire skriftebrædder i Sønderjylland (se DK. sagregister),

kan nævnes en tavle i Helsingør S. Olai (DK. Frdb. bd. 1, 150) og et par i Randers-Århus amter (Albøge, Homå og Tunø kirker).

²⁴ Materialebestemmelse ved Vitus Nielsen.

²⁵ Hvis kandens monogram tilhører en slægtning af præstefamilien, synes den mest nærliggende mulighed et medlem af familien Böhme, der adopterede Sophie Amalie Lorcks mor, som var født Nissen.

²⁶ Bohlmanns svende måtte arbejde natten før indvielsen 2. dec. for at få stol og skranke færdig, mens mesteren selv tog sig af kongestolen (bil. 402).

²⁷ Maler Berg satte 30 numre på stolestaderne og 18 på pulpiturenes døre, mens hans mester, Salinus, malede numrene på de sidste 40 døre (bil. 402).

²⁸ LA. 44. 1759-1819. Bilag til kirkeragsk.

²⁹ LA. 26-28. 1785-1801 og 1832-40. Protocoll etc.

³⁰ LA. 24. 1755-60. Bechnung etc. Stolemager Lars Christensen leverede til kirkeindvielsen 1759 (for 11 rdl.) seks stole og en lænestol til »Kirchen Patrons Populatur« (dvs. loge 28). – LA. 32-41. 1766-1802. Kirchen-Bechnung etc. 1785 afregnedes der til en håndværker ved navn Egholm for fire stole, muligvis til det nyindrettede arkiv (p. 178).

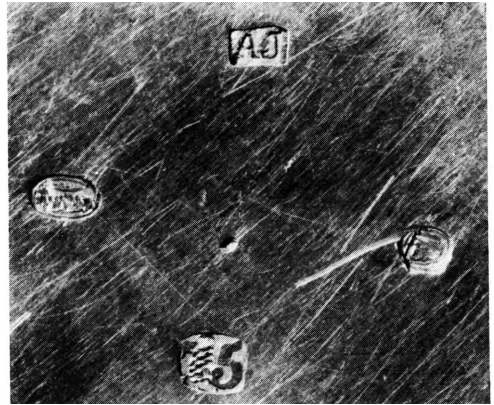
³¹ Da inventariet affattedes, havde adskillige loger skiftet lejere indtil flere gange; man kan derfor intet slutte om, hvem der oprindeligt ejede disse stole.

³² Dateringerne er meddelt af Inge Mejer Antonsen, NM3.

³³ 1832 var kun 22 af de 58 loger udlejet, og heraf blev 18 opsagt inden 1840 (jfr. note 29).

³⁴ Vedrørende snedkerarbejdet, der også omfattede 19 stk. vinduespanel på gangene bag logerne, se bil. 357, 364, 366, 374, 380 og 381. Om vinduesglas, se bil. 422.

³⁵ Blandt de mange civile og militære standspersoner, knyttet til hoffet og enevældens administration, sad en kreds af folk, som under en eller anden form havde spillet en betydelig rolle i forbindelse med kirkens opførelse. Hofbygningsinspektør J. Fortling sad i loge nr. 2 (senere overtaget af arkitekten C. F. Harsdorff), muremester I. C. Conradi i nr. 5, den egentlige

L. L. 1974

Fig. 115. Christians kirke. Sygesæt nr. 2. Ødelagte solvstempler (p. 154). – *Christians Kirche. Krankengerät Nr. 2. Zerstörte silberne Stempel.*

leder af byggeriet, havnebygmester J. H. Dumreicher i nr. 10 (under patronens stol) og arkitekten N. Eigtveds enke, oberstinde von Eigtved, i nr. 15, alle i underste etage. Kirkeældste P. Casse, der ligesom Dumreicher havde været medlem af kirkebygningdirektionen, samt billedhugger S. C. Stanley sad i mellemetagen nr. 20 og 30.

³⁶ LA. 32-41. 1766-1802. Kirchen-Bechnung etc. og 43-47. Bilag til kirkeragsk. Tømrermester Johan Christ. Pfeiffer fik 1778 10 rdl. for forfærdigelse af arkivet, hvortil kleinsmed Esben Soeber leverede nøgler og beslag; 1786 betaltes Schottmans enke for gipsning og tre gange hvidtning af rummet.

³⁷ Sml. Hans Henrik Engquist, *Af Dørens Historie i Danmark*, i *Snedkerhåndværkets Bog*. 1945, 210, med henvisning til Jacques-François Blondels værk fra 1738, der regnes blandt den franske rokokos berømteste mønsterbøger.

³⁸ Vedr. Bagsværds arbejder, se bil. 354, 365, 398, 416 og 421. Smedearbejdet i hængslerne viser slægtskab med beslaget på nogle af portene til Asiatisk Kompagnis pakhuis i Strandgade (sml. Voss, fig. 257).

³⁹ Vedr. disposition før og efter ombygningen 1946, se *Organist- og Kantorembederne* 4. og 5. udg., 1944 og 1953.

⁴⁰ LA. 8. 1759-1820. Korrespondancesager. Udbetalingen til H. J. Muller (bil. 443) tyder på, at orglets dele ankom til kirken

H. H. L. 1975

Fig. 116-117. Christians kirke. Løse stole, firma-
merker (p. 171). – *Christians Kirche. Stühle,
Marken der Hersteller.*

i efteråret 1759. I en erklæring om orglet 1780 anføres det da også, at orglet blev opstillet for »mere end tyve år« siden.

⁴¹ LA. 8. 1759-1820. Korrespondancesager. I en beskrivelse af orglet 1780 nævnes et manualkoppel.

⁴² LA. 14. 1832-46. Korrespondancesager. A. W. Rentes beskrivelse af orglet 1835.

⁴³ Jfr. note 42. Dispositionen efter 1836 fremgår også af Organist- og Kantorembeder 2. udg. 1906.

⁴⁴ Musikinstrumenterne er bestemt af Dorte Falcon Møller og Ole Olesen.

⁴⁵ Kongestolen i Kongsberg kirke bærer, Frederik V.s initial og er flankeret af to Dyder, der på tilsvarende måde symboliserer kongens valgsprog, dog har Constantia ingen laurbærkrans. De to figurer er skåret 1764-65 af danskeren Hendrich Bech, efter et besøg i København, og der kan næppe være tvivl om, at de danske og norske er skåret efter samme forlæg. Norske Minnesmerker: Kongsberg Kirke, Oslo 1962, 146f. og Sigrd Christie, Den lutherske Ikonografi i Norge inntil 1800, Oslo 1973, 226.

⁴⁶ Kopibog og bil. 443.

⁴⁷ Indføjelser af uret kan som antydnet p. 150 ses i relation til det forsinkede tårnbyggeri. De store dydefigurer, der symboliserer

kongens valgsprog, kan opfattes som erstatning for de planlagte og langt kostbarere marmorskulpturer mellem altrets søjler, men de lader sig i øvrigt forklare alene ud fra tidens almindelige forestillingsverden, der opfattede tre-klangen (prædikestolsaltret med orgel) som en fanfare til den himmelske fyrste og hans jordiske stedfortræder (jfr. note 7, Kanzelaltar p. 107f., 138f.).

⁴⁸ Den eneste, som overhovedet er nævnt i relation til Hartvig Müllers arbejder, er billedhugger Stanley, som stod for kirkens øvrige dekorative udstyr sammen med Fortling. Stanley afgav 1756 tilbud på nogle store træfigurer til altertavlen i Stavern, der ligesom nogle figurer til Larvik-tavlen (nu i Nordiska Museet i Stockholm) leveredes af Hartvig Müller i forbindelse med nye orgler. Uanset om billedhuggeren lavede disse figurer til Garnisonskirken i Stavern (Viggo Steen Møller, Frederiksværn, et dansk-norsk flaaedeværft, 1973), viser oplysningen, at et samarbejde mellem de to er en mulighed, man evt. må tage i betragtning vedrørende orglet til Frederiks tyske kirke.

⁴⁹ Sml. Niels Friis, Orgelbygning i Danmark, 1949 og 1971, der indgående omtaler Hartvig J. Müllers forskellige arbejder.

⁵⁰ LA. 24. 1755-60. Rechnung etc.

⁵¹ Lignende, men yngre salmenummertavler findes i Helsingør S. Marie kirke og Holsteinsborg slotskapel (DK. Frdb. bd. 1, 428 og Sorø bd. 2, 894).

⁵² LA. 43. 1759-79. Bilag til kirkeresk.

⁵³ LA. 32-41. 1766-1802. Kirchenrechn.

⁵⁴ Teksten, forfattet af pastor P. Helweg-Larsen og højskoleforstander Holger Begtrup, er gengivet i Christians kirke gennem 200 år, p. 110.

⁵⁵ Den syvarmede stage er 110 cm høj, grønmalet, med rød staffering og indskriftene: »Chr. 1916« og »Ingen er saa tryk for Fare som Guds lille Børneskare«. Stagen hører sammen med en bogpult og en talerstol, højde henholdsvis 115 og 95 cm. Sættet er antagelig lavet til Anna Wulfs folkebarnehave, den første barnehave på Christianshavn, grundlagt 1915 (sml. Christians kirke gennem 200 år, p. 146).

⁵⁶ Henning Henningsen, Kirkeskibe og

Kirkeskibsfester, 1950, Søhistoriske Skrifter III, 160.

⁵⁷ Kvitteringen af 12. januar er uden bil. nr. indlagt mellem de øvrige.

⁵⁸ Se note 52. Henrik August Mathiesen, en søn af den bekendte, 1761 afdøde københavnske urmager Peter Mathiesen (sml. orgeluret), havde ikke formået at overholde sin kontrakt på 400 rdl. for levering af tårnuret til fastsat tid. Det kom dog til forlig med de kirkeældste, og Mathiesens kautionist, Sivertsen, fik bygget uret færdigt ved Michael Peter Bech.

⁵⁹ LA. 10. 1759-1820. Korrespondancesager. Uret passedes i flere år af Modeweg, der 1788 anmodede om at få »opvartningen« ved kirkens ure igen, da årsagen til, at arbejdet blev taget fra ham, nu var fjernet: »Da min den Tiid værende Lære-Dreng har Begaæet saadanne Excesser, hvorfor han nu forvente sin Dom«. — Se note 52, 1788 udbetales Modeweg 40 rdl. for reparation af tårnuret; en reparation finder igen sted 1804. LA. 29. 1826-86. Tagebuch etc. samt note 22, i begyndelsen af det 19. årh. foretoges ved Møller flere reparationer; fra urmager Schultz foreligger 1844, 1845 og 1846 overslag og korrespondance vedr. urets reparation.

⁶⁰ Overslag fra 1881 (104). Bertram Larsen'ske Papirer, NM2.

⁶¹ Sml. klokken i Vartov, p. 59 med fig. 48.

⁶² Kopibog og 1770, bil. 59.

⁶³ 1770, bil. 57 og 59. Klokken har vejet noget mere, eftersom et par stykker af den senere fandtes på kirkegården; de indbragtes til jernkammeret.

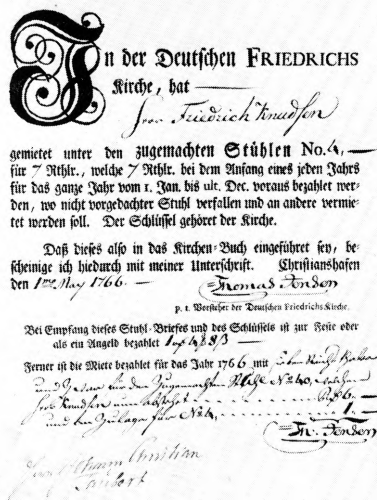
GRAVKAPEL OG KIBKEGÅRD

¹ LA. 13-14. 1821-46. Korrespondancesager.

² LA. 9. 1759-1820. Korrespondancesager.

³ DK. Kbh. By. 1. bd. p. 283 med fig. 32.

⁴ Louis Bobé: Gravkapperne i Kristianskirkens Krypt 1912, med senere tilføjelser. Originalmanuskript i kirkens arkiv; maskinskrevet afskrift, 1934, i NM2, bilagt en serie tegninger, der er udført af konservator P. Linde 1933. — Af Bobés fortegnelse fremgår, at der 1912 fandtes kældere under følgende kapeller i de to yderste

L. L. 1973

Fig. 118. Christians kirke. Stolebrev, 1766 (p. 177). — *Christians Kirche, Stuhlbrev*, 1766.

rækker: nr. 10, 15a, 20-21, 26, 31 og 36.

⁵ Kopibog 28. dec. 1757 samt 2. og 29. april 1758.

⁶ Kopibog 26. jan. og 18. sept. 1760.

⁷ LA. 5. 1825-41. Journal- und Besolutions Prot.

⁸ Forholdene synes allerede tidligt at have givet vanskeligheder for kirken, så folk afhændede allerede købte kapeller. Det må have været tilfældet med kobbersmed S. L. Herrig, der 1782 havde fået skøde på en plads i kapel 35 a. 1798 tilskrev han kirkestyret, at hensigten med købet har været, »at Levningerne af mig kunde staae i Fred saa længe, der var noget tilbage, men ey ville, at mit Liig skulde sættes i den Fugtighed, som er i Kielderen«. Han ville nu sikre sig, at liget kunne stå urørt, så længe ligkisten holdt; trods et beroligende svar synes han ikke at være begravet i kapellet. (LA. 2. Kirchen Prot.).

⁹ LA. 15. 1832-87. Korrespondancesager.

¹⁰ RA. 1839-47. Rtk. Rev. rgsk. Kirkegsk.

¹¹ Dorene udførtes november 1842 af snedkermester S. L. Sørensen (RA. 1839-47. Rev. rgsk.); de solide kramper, som bar dørflojene, sidder endnu på plads.

¹² Se herom Bobé (jfr. note 4) og korrespondance i NM2.

¹³ LA. »Verzeichniss der Begräbnisse ...« er indeholdt i kirkebogen. Døde 1759-1813. En afskrift af denne findes i »Verzeichniss über die Leichen 1806-85«, der tillige med »Capellet i Frederiks Tyske Kirke 1887« findes i kirkeinspektorsarkivet. L. Bobé har benyttet førstnævnte kilde og suppleret med visse oplysninger fra sidstnævnte.

¹⁴ »Verzeichniss der Besitzer ..., soweit dies nach verhandenen Papieren zu vermitteln gewesen ist«, sammenfattet 1842 af pastor A. G. Thun. Fortegnelsen findes som indlæg i »Verzeichniss über die Leichen 1808-85« (jfr. note 13).

¹⁵ Farveundersøgelsen på gitrene er foretaget af Mogens Larsen; indb. i NM2.

¹⁶ Alderen var først angivet til 77 år, men sidste syvtal udfyldtes og et sekstal indhuggedes i stedet.

¹⁷ Indberetning i NM2.

¹⁸ LA. 5. 1825-41(59). Journal und Besolutions Prot.

¹⁹ Lebech 105f.

²⁰ Det var Louise von Plessen, der 1755 bad pastor Lorch udforme en plan til et opfostringshus på Christianshavn for piger (et for drenge var stiftet 1753). Her blev

12 unge piger i 1770'erne oplært i kunsten at illuminere illustrationer til bøger. Under ledelse af den fra Tyskland indkaldte Johanne Amalia Seitzberg koloreredes således tavlerne til det store botaniske værk Flora Danica (Stampe, 42-44).

²¹ Afdøde var barnebarn af kommandør Dumreichers broder, oplyst af bibliotekar Carl Dumreicher (jfr. note 44).

²² Kantor Johan W. Fr. Hager bemærker i protokollen ud for denne bisættelse: »zu gleich wurde die erste Trauermusik über sie von mir aufgeführt«. – Ved bisættelserne var der sangopvatning ved kantor og koreleverne fra den tyske skole, betalt efter faste takster (sml. Stampe, 179).

²³ På kistepladen står »1822 – 8. Maj – 1922«, hvilket antagelig vil sige, at den er opsat ved hustruens død.

²⁴ Begravelsesprotokollen har som dødsdato 29. april.

²⁵ Christian Lerche, general og overkrigssekretær, blev 22. dec. 1744 gift med Amalie M. C. C. Lerche. Ægteskabet var barnløst, og derfor oprettede ægteparret 1755

af en del af deres rige jordbesiddelser stamhuset Lerchenborg, som hustruen besad indtil 1766, da hun overdrog det til den designerede arving, Georg Flemming Lerche, som var gift med Hedvig Cathrine, f. Krogh. Deres 5. barn (det første, der ikke døde som spæd), Frederik, f. 30. aug. 1769, † 28. nov. 1777, må være bisat her som nr.

2 ; sml. Stamtavler over Danske Adelsslægter XIII³, 63 og 74).

²⁶ Brevveksling mellem Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet og Nationalmuseet 1907-09. I NM2.

²⁷ Om Applebys mangesidede virksomhed se H. Hjort-Nielsen: Peter Applebye, Fader og Søn, i Vor Fortid III, 97-107. 1919.

– Sammen med sønnen omtales svigersønnen John Brown (bisatte 11 og 12), der udvidede virksomheden indtil 1788, da både handelsflåde og ejendom måtte realiseres.

– På Bosenborg findes en punchebolle af sølv med afbildning af Applebys reberbane.

²⁸ C. F. Stanley arvede faderens hus, der lå op til Applebys ejendom (sml. C. G. Schultz: Stanleys Gaard, 1955). Trods mange bestillinger var Stanleys økonomi så dårlig, at han måtte sælge huset til Applebyfamilien 1783 og to år senere bede kirken tilbagekøbe forældrenes gravkapel (nr. 9).

²⁹ Se Victor p. Christensen: Herosfigurer af C. F. Stanley, i Kunstmuseets Årsskrift 1916, 120-132. – Danmarks Billedhuggerkunst. 1950, 271f. – Erik Kjersgaard, De sorte ekvipager, i Nationalmuseets arbejdsmark. 1966, 71-84.

³⁰ Under Napoleon I.s ophold på S. Helena var S. F. S. en periode tjenestegørende »Commissaire des Guerres« og derfor tildelt »la Medaille de Ste Hélène«. Meddelt af kappellets nuværende ejer.

³¹ Se noterne 2 og 9.

³² Hos Bobé (sml. note 4) er oplysningen, der stammer fra Bregentveds arkiv, tilføjet med hans egen hånd 1943. – Uden kildeangivelse findes den i Danske adelige Stamtavler X, 211. – Om N. Dajon, se Danmarks Billedhuggerkunst. 1950, 252f. – Om A. H. Moltke henvises i øvrigt til L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Beventlowske Familiekreis VIII, tillæg p. 96f.

³³ En redegørelse for istandsættelsen findes i NM2.

³⁴ Nationaltidende 30. januar 1904.

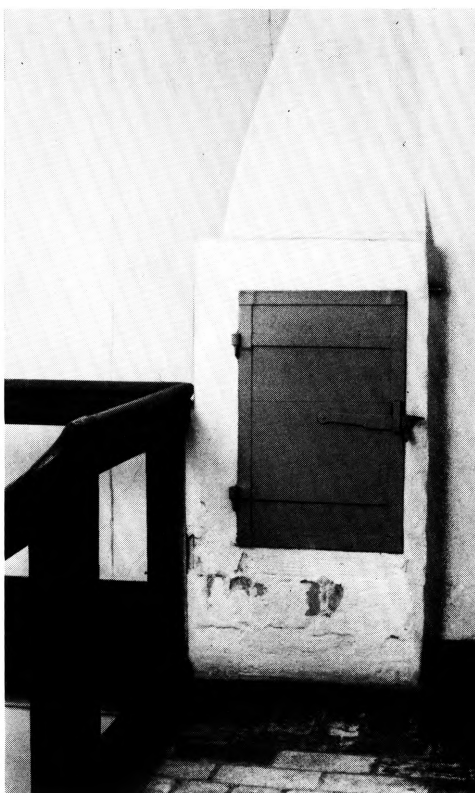
³⁵ Det var ikke dengang usædvanligt, at familien lod billedhuggere eller andre tage dødsmasker med henblik på fremstilling af buste eller portrætrelieffer. Bertel Thorvaldsen arbejdede meget efter masker, sml. Johannes V. Jensen: Dødsmaskerne i Thorvaldsens Museum, i Form og Sjæl. 1931, 89-101. – Else Kai Sass: Thorvaldsens Portrætbuster I-III. 1963-65. Bl.a. I, 36 og 530; II, 19, 100f., 212, 232 og 269.

³⁶ Om sønnens og moderens død, se Bolle Luxdorps dagbøger II, 137f., 416. – Johannes Ewald skrev »Sørge-Cantate ved Hr. Ulrik Frederik Suhms Begravelse den 22de Jan. 1778« (Skrifter 1850, I, 99). – Suhms hustru, der var den sidste af den trondhjemske familie Angell, opsatte 1779 sammen med sin mand, i Trondhjems domkirke, et mindesmærke over slægten Angell, hvis begravelseskapel senere tilmu-redes efter bestemmelse i Suhms testamente, sml. Domkirken i Trondhjem. Oslo 1973, III, 221f.

³⁷ Ifølge Bobés kryptbog var et af epitafiets portrætrelieffer (faderens) på udstilling 1794, hvilket ikke udelukker, at monumentet som helhed kan have været færdigt nogle år forinden. – Weilbach angiver slutåret til 1789. – Bobé foreslog 1912 at flytte hele monumentet op i kirken; ideen forkastedes af det særlige Kirkesyn, som i stedet fremsatte tanken om at placere epitafiet på dets nuværende plads i kirkens forhal.

³⁸ Se Jonge, 438-440. – Victor P. Christensen: Engle og Genier i dansk Skulptur, i Kunstmuseets Aarsskrift 1915, 133. – Danmarks Billedhuggerkunst. 1950, 270f.

³⁹ Blandt de bevarede kranier fandtes J. J. v. Bergers gennemsavede hjerneskal, der med kultusministeriets tilladelse indlemmedes blandt Københavns universitets anatomiske præparater. Berger led af en øresygdom og tvang kirurger A. Kolpin til at operere sig efter en ny metode. Berger døde af sårfeber, men Kolpin beskyldtes for at have fremkaldt døden ved tekniske fejl. Dødsfaldet fremkaldte angreb og forsvar, og i denne forbindelse blev obduk-

L. L. 1975

Fig. 119. Christians kirke. Kamin på orgelgulvet (p. 182). – *Christians Kirche. Kamin auf dem Orgelboden.*

tionen foretaget. Kirurgisk Akademis Historie. 1923.

⁴⁰ Oplysninger, ved Poul H. Mørck, om kisternes udstyr findes i NM2.

⁴¹ Det har ikke været muligt at identificere den afdøde (sml. tre af de bisatte i kapel 5-6). Kisten, der blev fotograferet sammen med de to andre voksenkister før nedgravningen på kirkegården 1912 (NM2, neg.nr. 8817-18), kan være indsat i kapellet ved en af de foregående saneringer af krypten.

⁴² J. F. Classen døde 24. marts 1792 og blev bisat i Vinderød kirke, der tre år senere ombyggedes til mindekirke for generalen og forsynedes med et monumentalt gravminde, udført af Johannes Wiedewelt, sml. DK. Frbg., 1587 og 1601.

⁴³ Sarkofagen er nævnt under arbejder fra 1783 hos Fr. J. Meier: Efterretninger om

billedhuggeren Johannes Wiedewelt. 1877, 275. – H. G. Krog var født i Bergen som søn af justitsråd og president Krog, sml. Officerer i den Dansk-Norske Søetat II, 53.

⁴⁴ Sarkofagindskriftene er gengivet efter en kopi (med håndskrevne notater om familieforhold), som Carl Dumreicher 1959 skænkede NM2. Herpå findes også supplerende oplysninger om de familiemedlemmer, der nævnes på kistepladerne.

⁴⁵ En søster til kommandør Dumreicher, døbt Anna Gubissa, men i familien (sml. note 44) altid kaldt Sybilla.

⁴⁶ De følgende sider må opfattes som en sammenstilling af biografiske oplysninger i Fredriks tyske kirkes regi. Oplysningerne er foruden i almindeligt tilgængelige håndbøger hentet hos Stampe p. 191ff., men først og fremmest hos Mogens Lebech: Gamle skibe – gamle huse, 1959, og kun i begrænset omfang i arkivalierne.

⁴⁷ 1776 erhvervede han Enrum, der gennem hans ombygning blev et af Sjællands smukkeste landsteder.

⁴⁸ Iselin købte efterhånden flere sjællandske ejendomme, bl.a. Iselin og Bosenfeld.

⁴⁹ Bomer meddeler, at han havde meget af sin viden fra granskning i gamle protokoller på Christiansborg på Guldkysten. Det er dog blevet indvendt, at mere nok stammede fra negrenes fortælling. Som hjemmelsmand opgives en gammel neger ved navn Putti, der nød stor anseelse hos de indfødte og gik for at være velbevandret i alt fetischvæsen. Se Georg Nørregaard: Guldkysten i Vore gamle tropekolonier bd. 8, 2. udg. 1968, 172f. Om Erik Pontoppidan's indledning se Sv. E. Green-Pedersen: Teologi og negerslaveri i Festskrift til Povl Bagge, 1972, 71-87.

⁵⁰ De to familier synes at have hørt til menigheden omkring den Befulde kirke, sml. DK. Kbh. by, bd. 3, 15.

⁵¹ Som guvernør havde han kun ringe held.

1758 tilbagekaldtes han af direktionen, og i København kendtes han skyldig i at have videresolgt vin uden at erlægge den pligtige told. Han kom dog påny i flådens tjeneste 1768 og udnævntes 1781 til kommandør. Kamme Struwe, Dansk ostindien 1732-76, i Vore gamle tropekolonier bd. 6, 2. udg., 1967, 197f.

⁵² Vigilius Erichsen, der ved sin kunst blev en holden mand, erhvervede kort før sin død Bungstedgård.

⁵³ Adler var østerlandsk filolog og for en periode professor i syriske sprog ved Københavns universitet samtidig med, at han beklædte embedet som præst ved Frederiks tyske kirke. Til hans arbejder hører en latinsk udgave af den arabiske historiker Abulfedas' årbøger, der bekostedes af P. F. Suhm (kapel 25).

⁵⁴ Ellen Jørgensen, Historieforskning og Historieskrivning indtil Aar 1800, 1931, p. 220.

⁵⁵ Til sammenligning tjener, at de store kapelanlæg ved S. Petri kirke kun tæller op mod en snes gitre, hvoraf tre-fire er klassicistiske, mens resten stort set er fra perioden 1680-1720 (DK. Kbh. by, bd. 1, 336 f.).

⁵⁶ Vinduesgitre, bil. 287 ; døre, bil. 350, 358.

⁵⁷ Ved »firkantjern« forstås stangjern af rektangulært eller kvadratisk tværsnit; sidstnævnte forekommer kun yderst sjældent i kryptens gitre.

⁵⁸ Ved *svejsning* forstås en proces, hvor to stykker jern bankes sammen i glødende tilstand. Ved *drivning* hamres en jernplade i den ønskede form; arbejdet udføres oftest i kold plade, men hvis materialets tykkelse gør det nødvendigt, bearbejdes pladen i glødende tilstand. Det er ofte svært at afgøre, hvilken driveteknik, der har været anvendt, ligesom drivearbejde i glødende materiale let forveksles med (*façon*)*smedning*, hvorved forstås en plastisk bearbejdning af glødende jern. Ved *sænkesmedning* anbringes glødende jern i en negativform, delt i over- og undersænke, der bankes sammen, indtil emnet har fået sækens form. – Teknik generelt: Brynolf Hellner

& Sune Booth, Konstsmide – historie och teknik. Stockholm, 1960, 251-327. – Bichard Balschunat, Der Schmiedeanteil und der Schloßeranteil an der Gestaltung der Schmiedeeisenkunst. Königsberg. 1940. – Adolf Brüning, Die Schmiedekunst. Leipzig. U. å., 3-16 (bygger fortrinsvis på Duhamel du Monceau, Art du serrurier. Paris 1767).

⁵⁹ Ovalgitrenes stempler findes også på døren til kapel 41, men ikke på 35 a, hvor en

del af båndjernet er af noget spinklere kvalitet.

⁶⁰ Stedsangivelsen findes blandt Dumreichers bemærkninger til attesteringen af udbetalingen.

⁶¹ Denne gruppes gitre viser såvel i håndværksmæssig udførelse som i valg af ornamentik en afgørende lighed med balkon- og vinduesgitre på forhuset til Kongens Nytorv 21. Dette hus opførtes 1767 for Michael Nietze (LA. Brandtaksationsforretninger. København, Øster Kvarter, matr. nr. 5. Kongens Nytorv 21. 17. nov. 1767, police nr. 3388). Hvis Nietze, der tidligere var smed på Holmen, har lavet gitrene til sit eget hus, kan han også have udført gitrene i gruppe 1.

⁶² På skjoldet med Ludvig Ferdinand Rømers navnetræk (fig. 99), der har siddet på gitret til kapel 26, findes årstallet 1765. Da købsbrevet for kapellet er dateret 1766, må 1765 gælde som datering af gitret (Romer kan have aftalt købet tidligere).

⁶³ Sml. Otto Höver, *Das Eisenwerk*. Tübingen. 1953, 220, 221, 257, 283, 285, 286 og 305. – Ferdinand Stuttmann: *Deutsche Schmiedeeisenkunst III/IV*. München. 1930. Pl. 27, 28 tv. og 31.

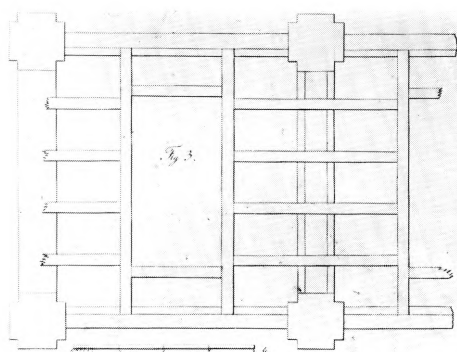
⁶⁴ Der er et vist slægtskab med arbejder af J. L. Birckenfeld, I. Baumann og J. A. Graffenberger. Sml. Brüning, 110-16.

⁶⁵ Sml. DK. Kbh. by bd. 1, 388; årstallet på sidegitret til Winant Thymes kapel er 1776, og ikke som anført 1775. Årstallet må uden tvivl angive tidspunktet for gitrenes opsætning, sml. i øvrigt note 62.

⁶⁶ I det tyske område gør en ren klassicistisk stil sig først gældende i smedjærns-kunsten o. 1790-1800. I Frankrig udføres der ganske vist allerede o. 1760 gitterværk i nyklassisk stil (Louis XVI), men det har et tungt, næsten barokt præg og en ornamentik (ofte med bronzestobte dekorationer), der i sin overlæssethed ligger fjernt fra disse danske gitre.

⁶⁷ DK. Præstø bd. 1, 476 ff. – Afbildet i Fr. Weilbach, *Architekten* C. F. Harsdorff. Kbh. 1928, fig. 26.

⁶⁸ Gravskrifter fra Kjøbenhavns nedlagte Kirkegaard indenfor de gamle Volde. Personalhistorisk Tidsskrift, 5. Rk., bd. 1, 1904, 246-48.

L. L. 1974

Fig. 120. Christians kirke. Gravkapellet. Overdækning af »Luckenbegråbniss« (p. 190). – *Christians Kirche. Die Grabkapelle. Überdeckung von »Luckenbegråbniss«.*

⁶⁹ Gift med maleren Chr. David Gebauer.

⁷⁰ 10/6 1828 får madame Behncke Danske Kancellis tilladelse til at sætte et gravmonument over hendes mand, når tegningen til et sådant er blevet anerkendt af Akademiet. (LA. 13. Korrespondancesager 1821-31).

⁷¹ 19/4 1831 betaler madame Behncke 10 rdl. for en tilladelse til at sætte et stakit på begravelsesstedet. (LA. 29. Tagebuch u. lauf. Einnahme u. Ausgaben).

⁷² Begravelsesprotokol p. 41 med skitse.

⁷³ Dog anfører det særlige Kirkesyn 23. maj 1899 i brev til ministeriet, at graven »kendes ihvorvel den ikke er betegnet ved noget Monument.«

⁷⁴ Kirkebogen har 6. okt. 1822.

⁷⁵ Cleophas Svenningsen var berømt som en elsket og præcis lærer og tillige som svire- og slagsbror i knejperne (sml. Lebeck, 166f.).

⁷⁶ Kirkebogen har 26. april.

⁷⁷ Kirkebogen har 18. dec.

⁷⁸ Wildersgade hed tidligere Kongensgade, og det pågældende nummer 70 fik efter ændring af gadenavnet matr. nr. 29. Da huset blev nedrevet 1931, var stenen fjernet fra sin plads, og det er uopklaret, hvorledes den er havnet på kirkegården. Peter Linde, *Hist og her i København*, 1958, 10f. med tegning.

⁷⁹ Se L. Wimmer: *De danske runemindesmærker II*, 1899-1901, 332, note 1.

Fig. 121. Christians kirke. Retvendt fotografi efter signet 1759. 2:1. (P. 158). –
Friedrichs Teutscher Kirchen Siegel 1759.

DIE CHRISTIANS KIRCHE

DEUTSCHES RESÜMEE

Die Christians Kirche trägt diesen Namen seit ihrer Neueröffnung als dänische Pfarrkirche 1901; bis dahin hiess sie die deutsche Friedrichs Kirche in Gegensatz zur dänischen Friedrichs Kirche, womit die 1749 angefangene, aber erst 1894 fertiggestellte »Marmorkirche« gemeint ist. Von der Einweihung im Jahre 1759 und bis zur Auflösung der deutschen Gemeinde 1886 bildete sie den Rahmen um deutschsprachige Gottesdienste zunächst nur für den Stadtteil Christianshavn, aber ab 1819 auch für sämtliche Angehörigen der deutschen Garnison in Kopenhagen. Schon seit 1641 hatte es Gottesdienste für deutsche Einwohner auf Christianshavn gegeben, u.a. in Vor Frelser Kirke. Die Tatsache, dass die deutsche und die dänische Gemeinde die Kirche unter sich teilen mussten, führte zu manchen Schwierigkeiten, nicht zuletzt weil die dänische Gemeinde für ihren Gottesdienst die »gute« Zeit von 10 bis 12 Uhr vormittags beschlagnahmte.

1749 – im Jahr des dreihundertjährigen Bestehens der Oldenburgischen Monarchie in Dänemark – bat jedoch eine Gruppe von 41 angesehenen Mitglieder der deutschen Gemeinde den König um die Zulassung der Errichtung einer eigenen Kirche auf Christianshavn; sie wurden in ihrem Vorhaben von dem späteren ersten Pfarrer der neuen Kirche, J. Lorck, eifrig unterstützt. Unter den Initiatoren waren teils einflussreiche Personen aus dem Ausland, die zur Lösung bestimmter Aufgaben im Bereich

der Industrie und des Handels herangezogen worden waren, teils Künstler und Handwerker, die in Verbindung mit den grossen Bauprojekten, darunter auch dem königlichen Schloss Christiansborg, nach Kopenhagen geholt worden waren.

König Friedrich V. (1746-66) genehmigte zwei Lotterien, die ergänzt durch Kollekte und private Spenden den Bau finanzieren sollten. Ausserdem stellte er das Grundstück in der Strandgade, wo das 1747 stillgelegte Salzwerk gestanden hatte, zur Verfügung. Der König bewies immer wieder sein besonderes Interesse und Wohlwollen am Projekt. So legte er 1755 persönlich den Grundstein nieder, und 1761 spendete er für den Turmbau 50.000 Reichstaler.

Eine Baudirektion wurde ernannt, die sich aus dem Grosshändler J. Wewer, dem Hafenaumeister J. H. Dumreicher, dem Brauer P. Casse und dem Hofbaumeister N. Eigtved zusammensetzte. Dieser machte zwei Entwürfe für die Kirche, und der König entschied sich – dem Anraten der Kanzlei entgegen – für den kostspieligeren Entwurf. Eigtved, der als der führende Architekt der damaligen Zeit angesehen wurde, war in den Jahren 1723-33 in Berlin, Warschau und Dresden ausgebildet worden. U.a. während seiner Tätigkeit als »Ingenieur-Conducteur« für die Architekten Carl Friedrich Pöppelman und Jean de Bodt gewann er Einblick in den von Frankreich beeinflussten sächsisch-polnischen Baustil, der seine späteren Bauwerke prägen sollte. Die beiden kurz vor seinem Tod im Jahre 1754 entworfenen Projekte für die Christianshavner Kirche sind nach dem vorwiegend in Deutschland für protestantische Gotteshäuser so oft benutzten »Theatergrundriss« gestaltet, und obwohl die Kirche nicht in allen Einzelheiten nach seinem Entwurf gebaut wurde, stellt sie jedoch das beste dänische Beispiel dieses Kirchentypus dar. Nur der nicht verwendete Entwurf (Fig. 4-5) sowie die dem approbierten Entwurf begleitende Baubeschreibung blieben erhalten. Auf Grund dieser Unterlagen sowie anhand eines Kirchenplanes (Fig. 39) und eines Modells (Fig. 28-32), das auf Veranlassung der Baudirektion einige Monate nach dem Tod Eigtveds ausgefertigt wurde, ist es möglich, das abhandengekommene Projekt zu rekonstruieren und die seitens der Bauleitung – d.h. in erster Linie von J. H. Dumreicher – unternommenen Änderungen festzustellen. Diese Tatsachen scheinen dafür zu sprechen, dass der als Fig. 40 gezeigte Plan eine Kopie von dem originalen Entwurf Eigtveds ist. Die Zeichnung, die im Landesamt für Kunst- und Denkmalpflege in Dresden aufbewahrt ist, dürfte von Eigtved persönlich seinen ehemaligen Kollegen in Dresden geschickt worden sein.

Unser Wissen über die eigentliche Baugeschichte der Christians Kirche haben wir hauptsächlich von den aussergewöhnlich reichhaltigen und vollständig erhaltenen Rechnungsunterlagen (vgl. Fig. 109). Wie oben angeführt, ist J. H. Dumreicher (geb. in Kempten, Bayern) vermutlich als der verantwortliche Baumeister anzusehen, während die tägliche Leitung 1754-60 drei abwechselnden Kirchenbauinspektoren oblag: M. Wanckmüller (geb. in Kempten?), J. Wimmer und M. Fischer (geb. in Bayreuth). Der Turm wurde erst 1766-70 unter Aufsicht des Hofbaumeisters G. D. Anthon (geb. in Strassbourg) nachträglich erstellt. Danach sind keine Änderungen mehr vorgenommen. – Der spätere königliche Bauinspektor J. C. Conradi (geb. in Sachsen-Gotha) wurde mit der Rohbauarbeit beauftragt, während die Steinmetz- und Bild-

hauerarbeit sowohl im Inneren als an der Fassade von Gesellen des Hofbildhauers

S. C. Stanley (geb. in Kopenhagen) und des Hofsteinmetzes J. Fortling (geb. in Bayreuth) ausgeführt wurde. Künstlerisch anspruchsvollere Arbeiten wie z.B. die Kartusche über dem Hauptportal sowie wesentliche Details im Inneren wurden von Stanley persönlich ausgeführt, und nach seinem Tode 1761 übernahm sein Sohn C. F. Stanley (geb. in Westminster) die Verantwortung für die Bildhauerarbeiten. A. Pfütznern und G. Vollmeister (geb. in Lichtenhagen bei Königsberg) wurden für die Zimmerarbeit herangezogen, und N. Bubach und J. Kaare führten die Tischlerarbeiten aus. Der Italiener, C. L. Fossati, machte die »Quadraturarbeit«, während L. B. Bagsværd der vorgezogene Schmied war. Für das Anstreichen des Innenraumes war B. Salinus verantwortlich.

Die Zeichnungen Eigtveds sahen theaterähnliche Gottesdiensträume vor, und so wurde der Kirchenbau auch realisiert, eine Baumgestaltung, die heute als ungewöhnlich empfunden wird. Dadurch ist die Kirche jedoch ein vorzügliches Beispiel von den evangelisch-lutherischen Bestrebungen, sich auch in der architektonischen Baumgestaltung von den katholischen Kirchen zu distanzieren. Die Kombination von Altar-Kanzel-Orgel spiegelt so die liturgische Idee des rationalistischen Protestantismus ab: Das »natürliche Licht« der Vernunft fiel auf die Gemeinde durch das Wort des Pfarrers, der sich deswegen im Zentrum – auf dem Platz der Altartafel – befinden musste, wo ihn jedermann sehen und hören konnte.

Die ursprüngliche Ausstattung des Kirchenraumes (vgl. S. 143-188) ist erhalten, und die Einrichtung sowie die Farbenkonzeption ist seit der Einweihung 1759 unverändert geblieben. Der Kanzelaltar (Fig. 42-45) ist teils aus poliertem norwegischem Marmor, teils aus marmoriertem Föhrenholz hergestellt. Ausser den bereits genannten Handwerkern wirkte hier der Bildhauer P. F. Lund mit. Über der Kanzel ist die von H. J. Müller gelieferte Orgelfassade angebracht, während das Orgelwerk zuletzt 1974-75 erneuert worden ist. Mehrere der auf den Altar zu setzenden Leuchter sind neueren Datums, da solche ursprünglich nicht im deutschen Gottesdienst verwendet wurden. Unter den kleineren Gegenständen sei das Altarsilber (Fig. 46-49, 52-53) von S. Thorsteinsson besonders hervorgehoben. Derselbe Meister hat auch das Taufbecken (Fig. 50) gestaltet. Die Taufkanne (Fig. 51) wurde 1718 von M. C. Kirchhof ausgeführt und 1772 von J. und S. A. Lorck gespendet. Erwähnung finden soll auch ein kleines Kruzifix aus Elfenbein (Fig. 54), das wahrscheinlich von dem ersten Patron, dem Staatsminister J. L. Holstein, der Kirche geschenkt wurde.

Der Taufstein aus poliertem norwegischem Marmor wurde von zwei Gesellen der Stanley-Fortlingschen Werkstatt zugehauen. Die drei Glocken wurden erst bei der Turmeinweihung 1770 von M. G. Troschell geliefert, aus welchem Jahr sich auch die Uhr von H. A. Mathisen datiert. Die aussergewöhnlich grosse Zahl von Gegenständen zum Kollektgebrauch (Fig. 57, 69-71) stammt nicht nur aus der Entstehungszeit, sondern auch aus der Zeit von 1832-39, als der bekannte Pastor N. F. S. Grundtvig in der Kirche predigte, ehe er sein eigenes Pfarramt in Vartov bekam. – Die Kirche hat einen einmaligen Bestand an freistehenden Stühlen (Fig. 62-64), die aus der Zeit von etwa 1700 und bis 1950 stammen. Es sind zum Teil private Stühle, die ursprüng-

lich von den Logenbesitzern mitgebracht wurden und später in den Besitz der Kirche übergegangen sind. Die Königsloge (Fig. 24, 67-68) hat ihre ursprüngliche Einrichtung bewahrt genau wie die übrigen 58 Logen, insoweit als die Kirche ihre Ausstattung bezahlt hat.

Die Instandhaltung der Kirche sollte teils durch Einnahmen aus dem Logenverleih (vgl. Fig. 10), teils durch Verkauf von Grabplätzen bestritten werden. Zu diesem Zweck wurde unter der Kirche und von gleicher Grösse wie diese eine Grabkrypta eingerichtet, die in 46 Einzelkapellen aufgeteilt wurde (S. 189-258). Jede Kapelle konnte als Familiengrab gekauft und mit schmiedeeisernen Gittern versehen werden, wodurch sie von den umliegenden Kapellen abgetrennt wurde. Diese Bestattungsart gewann schnell hohes Ansehen in den besseren Kreisen, und heute noch finden hier Beisetzungen statt. Die Popularität lässt sich daran erkennen, dass die Liste der hier Bestatteten viele bedeutende Bepräsentanten des deutsch-sprachigen Amtsadel und der Kopenhagener Bourgeoisie des ausgehenden 18. Jahrhunderts aufweist. Besonders vielfältig sind bekannte Namen aus der wirtschaftlich blühenden Periode, der sogenannten »ilorissanten Handelsepoche«, von 1750-1807 vertreten, wie z.B. Wewer, Ise-lin, Fenger, Zinn und Appleby (Fig. 84 85). Es kommen aber auch Mitglieder aus Familien mit Beziehung zu den höchsten Posten in der absolutistischen Verwaltung vor: von Plessen, Lerche, Stemann, Moltke und Bernstorff. Auch angesehene Künstler wie z.B. der am Bau betätigte Bildhauer Stanley und die beiden Maler J. S. Wahl und V. Erichsen sowie der Kupferstecher J. M. Preisler haben hier ihre letzte Buhe-stätte gefunden. Zuletzt verdienen auch einzelne Persönlichkeiten aus den Geistes-wissenschaften genannt zu werden: Der Pfarrer der Kirche, J. Lorck, und der Hof-historiker P. F. Suhm (Fig. 88 89). – Unmittelbar im Anschluss an die Kirche wur-den ausserdem auf der Nord- und der Westseite zwei Armenfriedhöfe angelegt, wäh-rend für eine Grablegung auf der Südseite eine Gebühr zu entrichten war. Seit 1853 finden aus Gesundheitsrücksichten auf diesen Friedhöfen keine Beerdigungen mehr statt. Anstelle wird ein Assistenzfriedhof benutzt.

Die Kirche wurde 1835 (von Ingenieur-Kapitän Lunding), 1900-01 (von Architek-ten F. Koch) und 1945-46 (von Architekten P. H. Mørck) restauriert, das letzte Mal nach einem englischen Bombenangriff 1943 auf die umliegende Schiffbaugesellschaft und Maschinenfabrik Burmeister & Wain.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kilder og henvisninger p. 264-281.

Indledning og oversigt.....	75
Beliggenhed og kirkeplads.....	97
Bygninger på kirkepladsen.....	102
Kirkebygningen.....	106
Det indre.....	114
Bygningshistorien: ledelse og håndværkere.....	119
Byggepladsen 1754-59 og 1766-70.....	128
Eigtveds projekt og den færdige kirke.....	137
Bygningsmodel 1754-55.....	138
Kirken efter 1770.....	141
Inventar.....	143
Gravkapellet og dets 46 enkeltkapeller.....	189
Kapellernes bisatte.....	241
Gravkapellets smedejernsgitre..... 197f.,	248
Kirkegårdsmonumenter.....	258
<i>Tysk resumé</i>	282

INVENTAR

P. 143-188

Alterbord.....	148
Alterbøger.....	156
Alterduge.....	150
Altergangstavler.....	160
Alterkalk..... 151, 154	154
Alterklæde.....	150
Alterkrucifiks.....	157
Alterpodie.....	144
Altersamlingstavler.....	185
Alterskranke.....	160
Alterstager.....	156
Arkiv.....	178
Berettelsessæt.....	154
†Berettelsessæt.....	155
Bænke, løse.....	166
Disk.....	152
Døbefont.....	160
Dørfløje.....	180
Dørlukker.....	180
Dåbsfad.....	160
Dåbskande.....	162
†Dåbskande.....	162
Fattigblokke.....	180
Fontelukkelse.....	160
Futteraler..... 154, 158,	162
Galleri.....	177

†Gardiner.....	186
Jordpåkastelssespader.....	186
Kamin ved orgel.....	182
Kantorstol.....	163
Kirkeskib.....	186
Klokker.....	187
†Klokke.....	188
Knæleskamler.....	150
Kollektfæde.....	178
Kongeloge.....	174
»Kor«.....	182
†Ligbåre.....	186
Loger.....	175
Lysearme.....	186
†Lysearm.....	162
Lysekroner.....	186
Låsetøj, beslag.....	180
Messehagler.....	158
Oblatæske.....	152
Orgel.....	182
†Orgel.....	182
Orgelfaçade.....	183
Orgelur.....	187
Pengeblokke.....	178
Pengebøsser.....	178
Pengetavler.....	180
Prædikestol.....	148
Prædikestolsalter.....	145
Præsteværelse.....	163

Pulpiturer.....	172
Pulpiturloger.....	174
Sakristi.....	163
Salmenummertavler.....	184
†Salmenummertavler.....	185
Signeter.....	158
†Signet.....	160
Skabe.....	164
Ske.....	154
Soldaterbænke.....	166
»Soldaterloft«.....	177
Stoleloger, lukkede.....	172
Stole, løse.....	166
†Stole, løse.....	172
Stolestader.....	165
Timeglas.....	162

Tårnur.....	186
Vinkande.....	153
Vægskab.....	163

GRAVM I N D E R

P. 189-263

Dodsmasker.....	216
Epitafier ...	196, 198, 210, 218, 231, 236
Gravfane.....	223
Gravsten	258f.
Kister, passim.....	196f.
Mindetavler.....	186, 215, 234, 263
Sarkofager.....	218, 236, 240
Smedejernsgitre, passim	197f.